ISSN 0206-43

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби“ журналына әлавә

1987 1

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

1954-чү илдән чыхыр.

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

ЈАНВАР — МАРТ
1987
№ 1 (129)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)
...бајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајҹан мәктәби» журналына әлавә

БУ НӨМРӘДӘ:

...јева — Әдәбијјат дәрсләринин сәмәрәлилијини артырмалы 3

Методика вә иш тәҹрүбәси

...римов — Азәрбајҹан дили үзрә методик тәдгигатлар, онун мәктәб практикасында тәтбиги вә јахшылашдырылмасы јоллары 7
...мәдов — Әдәбијјат дәрсләриндә тәбиәт тәсвирләринин тәдриси 12
...әндизадә — Азәрбајҹан дили тә'лиминин бә'зи проблемләри һаггында . . 15
...алыбов — Азәрбајҹан дилиндә зәрф категоријасы тәдрисинин лингвистик әсаслары 18
Абдуллајев, Т. Ҹәфәров — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә програмлашдырылмыш јохламадан истифадәнин бә'зи мәсәләләри 21
Һәсәнов — Тәсвир типли иншалар үзрә бачарыгларын формалашдырылмасына даир 26
Бәкирова — Епик әсәрләрин тәдриси просесиндә сәһнәләшдирмә үнсүрләриндән истифадә јолу илә шакирдләрин естетик тәрбијәсинин инкишаф етдирилмәси 30
. Бағыров — «Лексика» бәһсинин тәкрарына аид дәрсин оптимал тәшкили һаггында 33
Р. Мәһәррәмов — Шакирдләрин идрак фәаллығынын инкишаф етдирилмәсинә даир 36
. Достујев — М. Һүсејнин «Абшерон» романынын тәдриси тәҹрүбәсиндән . . 39
. Әлијев — Ашыг ше'ринин форма вә шәкилләринин өјрәдилмәси 43
Һүсејнов — Лингвистик експеримент пријомундан истифадә һаггында . . 45
Севдималыјев — Тәбиәтин тәсвиринә аид инша јазынын апарылмасы . . . 47

Дидактик материаллар

Әһмәдов — Грамматик тәһлилдә Сов.ИКП XXVII гурултајынын материалларындан истифадәјә даир 49

Нәзәри гејдләр

Һ. Әлијев — Шәхс адларынын јазылышына даир 51
М. Сејидова — Шәхс әвәзликләри вә морфоложи категоријалар 53
М. Әһмәдов — Сабит фе'ли бирләшмәләр вә онларын синонимијасы һаггында . 55
О. Гулијева — Сөз-ҹүмләләр һаггында 57
М. Гулијева — Бәдии үслуб вә диалект лексикасы 60

Консултасија

IV синифдә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә методик көстәришләр 62

Мүәллимин китаб рәфи үчүн

Ҹ. Ҹәфәров, М. Сәфәров — Дилчилијә даир ики дәјәрли әсәр һаггында . . . 67
К. Гулијев — Бәдии әдәбијјатда образлылыг проблеминин тәдгиги . . . 69
Г. Казымов — «Азәрбајҹан дилиндә фе'л» 71

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 1, 1987-чи ил.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 1 (129), 1987.

В НОМЕРЕ:

З. Алиева — Повысить эффективность уроков литературы

Методика и опыт работы

Я. Керимов — Методические исследования по азербайджанскому языку, применение их в школьную практику и пути улучшения

Дж. Ахмедов — Описания природы на уроках литературы

А. Эфендизаде — О некоторых проблемах преподавания азербайджанского языка

К. Талыбов — Лингвистические основы обучения категории наречия в азербайджанском языке

Н. Абдуллаев, Т. Джафаров — Некоторые вопросы использования программированной проверки на уроках азербайджанского языка . . . 2[illegible]

Ф. Гасанов — К формированию способностей по сочинениям описательного типа . . . 2[illegible]

А. Бекирова — Развитие эстетического воспитания учеников путем использования элементов инсценировки в процессе обучения эпических произведений . . . 30

А. Багиров — Об оптимальной организации уроков по повтору темы «Лексика» . . . 33

Р. Магеррамов — К развитию познавательной активности учеников . . . 36

М. Достуев — Из опыта преподавания романа М. Гусейна «Апшерон» . . . 39

А. Алиев — Обучение форм и видов ашугской поэзии . . . 43

С. Гусейнов — Об использовании приемов лингвистического эксперимента . . . 45

С. Севдималиев — Ведение сочинения по описанию природы . . . 47

Дидактические материалы

А. Ахмедов — Использование материалов XXVII съезда КПСС в грамматическом разборе . . . 49

Теоретические заметки

Г. Алиев — О форме писания личных имен . . . 51

М. Сеидова — Личные местоимения и морфологические категории . . . 53

М. Ахмедов — О постоянных глагольных соединениях и их синонимах . . . 55

О. Кулиева — О словах-предложениях . . . 57

М. Кулиева — Художественный стиль и диалектическая лексика . . . 60

Консультация

Планирование программных материалов по азербайджанскому языку в IV классе и методические указания . . . 62

Для книжной полки учителя

Дж. Джафаров, М. Сафаров — О двух ценных трудах по языкознанию . . . 67

К. Гулиев — Исследование проблемы образности в художественной литературе . . . 69

Г. Кязимов — «Глагол в азербайджанском языке» . . . 71

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.
Телефоны: 93-55-82, 93-13-45, 32-37-33.

Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

CamScanner ilə tarandı

Әдәбиjjат дәрсләринин сәмәрәлилиjини артырмалы

Зәһра ӘЛИJЕВА
филолокиjа елмләри намизәди

Әдәбиjjат фәнни шакирдләрин мә'нәви чәһәтдән формалашмасына, онларын өзүнү дәрк етмәсинә, һәjата, чәмиjjәтә, партиjаjа вә дөвләтә совет вәтәндашынын башлыча вәзифәси олан әмәjә мәс'ул мүнасибәт тәрбиjәсиндә даһа кениш имканлара маликдир. Беләки, орта мәктәбдә тәдрис олунан тарих, чоғрафиjа, биолокиjа фәнләри инсан һәjатынын бир чәһәтини өjрәниб, ону шәрһ едирсә, бәдии әдәбиjjат инсан һәjатыны һәртәрәфли әкс етдирир.

Әдәбиjjат инчәсәнәтин бир нөвүдүр. Инчәсәнәтин башга нөвләри тарихи абидәләри, доғма диjарын көзәллик вә зәнкинликләрини дуjмаг вә гиjмәтләндирмәк вә с. бачарығыны инкишаф етдирир. Бәдии әдәбиjjат һәjат керчәклиjини өjрәдир. Бу хүсусиjjәт әдәбиjjаты орта мәктәбдә тәдрис едилән башга һуманитар фәнләрдән вә инчәсәнәтин дикәр нөвләриндән фәргләндирир. Мәһз бу чәһәтләрә көрә Һекел әдәбиjjаты халгын мүәллими, Балзак инсанларын мүәллими, Чернышевски һәjатын дәрси, Максим Горки инсаншүнаслыг адландырмышдыр.

Мәктәб ислаһаты, партиjа вә һөкумәтимизин бунунла әлагәдар гәбул етдиjи гәрарлар башга һуманитар фәнләрлә бәрабәр әдәбиjjатын гаршысында да шакирдләрдә коммунист дүнjакөрүшү формалашдырмаг, онлары социалист беjнәлмиләлчилиjи, совет вәтәнпәрвәрлиjи, буржуа идеолокиjасы вә әхлагына гаршы барышмаз руһда тәрбиjә етмәк, мәктәблиләрдә jүксәк естетик зөвг, доғма тәбиәтин көзәллик вә зәнкинлиjини дуjмаг, ону гиjмәтләндирмәк вә горумаг бачарығыны инкишаф етдирмәк вәзифәләрини гоjмушдур.

Орта мәктәбдә бир тәдрис фәнни кими, әдәбиjjат курсунун әсас мәгсәд вә вәзифәси шакирдләри нүмунәви охуjа алышдырмаг, зәнкин совет вә классик әдәбиjjатла таныш етмәк, бәдии әдәбиjjата марағы артырмаг, әдәби нүмунәләр әсасында онлара jүксәк бәдии зөвг ашыламаг, коммунист әгидәләрини, әхлаги-естетик идеалларыны, көзәллиjи дуjмаг вә ондан һәзз алмаг бачарығыны формалашдырмагдыр.

Мәктәб ислаһатына уjғун олараг орта мәктәбин әдәбиjjат програмы jениләшдирилмиш, мәктәб структуруна уjғунлашдырылмыш, тә'лимин практик истигамәти күчләндирилмишдир. Шакирдләрин jаш вә гаврама имканлары нәзәрә алынмагла V—XI синифләрдә әдәбиjjат курсу ики мәрһәләдә—V—VIII вә IX—XI синифләрдә тәдрис олунур.

Ислаһатын һәjата кечирилмәси-
нин икинчи дәрс или баша чаты
Кечән дөвр әрзиндә әдәбиjjатын тә
рисинин сәмәрәлилиjини артырмаг с
һәсиндә мүәjjән мүвәффәгиjjәтләр ә
дә едилмишдир. Чари дәрс илинд
үмумтәһсил мәктәбләринин IV сини
ләриндә шакирдләр jени програм үз
бешинчи синфин әдәбиjjат материа
ларыны өjрәнирләр. Кәләчәк илләр
бу гаjда илә тәдричән jени програ
ларын тәтбиги баша чатачагды
1985—1986-чы дәрс илиндә 6 jашд
тә'лимә башлаjан синифләрдә 198
1990-чы дәрс илиндән бешинчи сини
ләрдә әдәбиjjат һәмин синфин прог
мы үзрә тәдрис едиләчәкдир.

Мәктәбләрдә бир нечә ил jени пр
рамлардан вә мөвчуд дәрсликләр
истифадә едилмәси мүәjjән чәтинл
ләрин меjдана кәлмәсинә сәбәб о
чагдыр. Лакин тәчрүбә көстәрир
ән көзәл програм, jүксәк сәвиjjәдә
зылан стабил дәрслик, тә'лимин
ники васитәләри, зәнкин методик

вермәк вә буну јени програм вә көһнә дәрсликлә ишләмәкдә көрмәк әдаләтсизлик олар. Мәктәбдә әсас, һәлледичи сима мүәллимдир. Тә'лим просесинин дүзкүн тәшкили илк нөвбәдә мүәллимдән, онун елми-сијаси сәвијјәсиндән, пешә усталығындан асылыдыр.

«Правда» гәзети (21 декабр, 1986-чы ил) «Мүәллимин вәзифәси» адлы баш мәгаләдә јенидәнгурма шәраитиндә халг мүәллиминин мәс'улијјәтинин гат-гат артдығыны гејд едәрәк јазыр: «Һәр һансы бир фәнни—ријазијјат вә тарихи, биолокија, јахуд әдәбијјаты тәдрис етмәсиндән асылы олмајараг мүәллимин ән башлыча вәзифәси өз јетирмәләриндә әмәксеварлик, вичданлылыг, јарадычы тәшәббүскарлыг формалашдырмагдан ибарәтдир. О өзүнүн гызғын үрәји, нијјәтләринин тәмизлији вә мәгсәдјөнлүлүјү, сөзү илә ишинин вәһдәти васитәсилә ушагларын гәлбиндә сосиалист вәтәнинә мәһәббәт, идеја инамы бәргәрар едир».

Мәктәбләримиздә белә мүәллимләр аз дејилдир. Алијә Тәһмасиб, Сүрәјја Мәдәтова, Сајад Рүстәмова, Афәт Әһмәдова, Һејдәр Ејвазов (Бакы), Мәмләкәт Исмајылова (Кировабад), Иншаллаһ Гурбанов (Имишли), Аллаһверди Әлијев (Лачын), Имамверди Әбилов (Нефтчала), Мирһашым Талышлы (Ләнкәран) вә б. тә'лим просесини оптималлашдырыр, јени тә'лим үсулларындан мәһарәтлә истифадә едир, шакирдләрә дәрин вә мөһкәм билик вермәк саһәсиндә јүксәк мүвәффәгијјәтләр газанырлар. Лакин Маариф Назирлијинин јохламалары, али мәктәбләрә гәбул имтаһанларынын нәтичәләри көстәрир ки, мәктәбләрдә әдәбијјатын тәдрисиндә бир сыра чидди нөгсанлар јенә дә галмагдадыр. Бунун бир сәбәби кечид дөврүнүн чәтинликләри илә бағлы олса да, әсас сәбәби мүәллимләрин өз ишинә мәс'улијјәтлә јанашмамаларыдыр. Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии әсәрләрин дүзкүн тәһлили ән вачиб мәсәләләрдән биридир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләр дәрсликдән кәнара чыхмыр, әсәрин тәһлилиндән чох мәзмунуну данышырлар. Һәтта бә'зән бәдии әсәрин мәзмуну да сөнүк, зәиф, гуру сөзләрлә шәрһ едирләр. Мәктәбләрдә шакирд-

рилмир. Даһа доғрусу, бу вачиб мәсәләләрин үстүндән кечилир ки, бу да шакирдләрдә бәдии әдәбијјата, мүталијә марағы сөндүрүр. Мүшаһидәләр ону да көстәрир ки, јазычынын сәнәткарлығы, бәдии сөзүн гүдрәтиндән истифадә етмәк бачарығы шакирдләрә чатдырылмыр. Чох вахт әдәбијјатын тәдрисиндә сосиоложи тәһлилә үстүнлүк верилир, бәдии тәһлил тамамилә унудулур.

Мәктәблиләрин мәдәни давранышында, һәјат тәрзиндә, бәдии естетик тәрбијәсиндә бәдии әдәбијјат түкәнмәз хәзинәдир. Одур ки, бәдии әсәри јалныз сосиоложи чәһәтдән тәһлил етмәк истәнилән нәтичәни вермәз. Әдәбијјат гуру сөзчүлүјү севмир. О, шакирдләрин, нечә дејәрләр, лал дујғуларыны дилә кәтирмәлидир. Үмумијјәтлә, әдәбијјатын естетик зөвг мәнбәји олдуғу һеч заман унудулмамалыдыр. Мүәллимләр јенијетмәләрә бәдии әдәбијјатдан бәдии һәзз дујмағы ашыламалы, онларда чәмијјәт вә чәмијјәтдәки көзәлликләри дујмаг зөвгү тәрбијә етмәлидирләр. Әдәбијјат мүәллими дәрсләри елә гурмалыдыр ки, јазычы сөзү, јазычы идејасы ајдын вә мүмкүн гәдәр тез дәрк едилсин, әсәрдән чыхан нәтичә вә үмумиләшдирмәләр шакирдләрдә бәдии емосијалар јаратсын, әдәби гәһрәманлар онларын һәјат идеалына чеврилсин. Фәннин еффективлијини артырмаг үчүн, хүсусән јухары синифләрдә бәдии әсәрләрин тәһлили үсуллары тәкмилләшдирилмәлидир.

Һәр бир мүәллим тә'лим просесиндә бәдии әсәрин тәһлили јолларына диггәти артырмалыдыр. Әсәрин мәзмунуну реал һәјат һадисәләри илә, әсәрин гәһрәманыны онун прототипи илә, јазычынын әсәрләринин мәзмунунун бизим дөврүн факт вә нүмунәләри, һадисәләри илә мүгајисәли тәһлилинә чидди фикир вермәк лазымдыр.

Мәктәбләрдә програмын тәләб етдији мәсәләләрин шәрһинә мәсәлән, сүжет охшарлығына көрә, бәдии әсәрләрин тәһлилинә, мүгајисәсинә, ејни мүәллифин мүхтәлиф мөвзуларда јаздығы, јахуд әксинә, мүхтәлиф јазычыларын ејни мөвзуја һәср етдикләри әсәрләрдәки әдәби гәһрәманлары му-

...ләри илә мүгајисәли тәһлилинә дә фикир вермәлидирләр. Бәдии әсәрләрин мотивләри әсасында чәкилмиш филмләр, иллүстрасијалар, һејкәлтәрашлыг, рәсм әсәрләриндәки образлары өјрәнилән әсәрләрин образлары илә мүгајисә етмәк јолу илә шакирдләрә бәдии әсәрин идејасыны, јазычынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини даһа асанлыгла чатдырмаг олар. Лакин бурада ифрата вармаг олмаз. Бәдии әсәрин әсас идејасыны, јазычынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини вә с. унудуб мәсәлән, роман вә ја поема үзрә чәкилән бир филмин, јахуд операнын мәзмунуну данышмаг әсла јарамаз вә бу, үмумијјәтлә, фәннә марағы сөндүрәр. Мәктәблиләрин бөјүк әксәријјәти програм үзрә мәчбури өјрәниләчәк ири һәчмли әсәрләри охумурлар. Онлар дәрслик вә мүнтәхәбатларда верилән мә'лумат вә јахуд әсәрдән бир парчаны мүталиә етмәклә кифајәтләнирләр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, сон илләрдә VIII—IX синифләрин әдәбијјат мүнтәхәбатларында ајры-ајры әсәрләрин гыса мәзмунунун верилмәси дә бәдии әсәрләрин шакирдләр тәрәфиндән бүтөвлүкдә мүталиә едилмәмәсинә сәбәб олмушдур.

Әдәбијјатын тәдрисиндә тә'лимин техники васитәләриндән мәгсәдјөнлү истифадә едилмәлидир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, аудиовизуал васитәләрдән тә'лим просесиндә дүзкүн истифадә олунмур. Белә ки, мүәллимләр јени материал, өјрәнилән әсәр һаггында мүвафиг мә'лумат вермәдән, әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апармадан һәмин әсәр әсасында чәкилән бәдии филми нүмајиш етдирирләр. Чох заман һәтта е'тираф едирләр ки, бу јолла онлар бәдии әсәрин мәзмунуну асанлыгла шакирдләрә чатдырырлар. Белә «метод» тамамилә јалныш олдуғу үчүн бундан бирдәфәлик әл чәкмәк лазымдыр.

Әдәбијјатын тәдрисиндә фәнләрарасы вә фәндахили әлагә јарадаркән дә јерсиз мүгајисәләрдән узаглашмалы, сүн'илијә јол верилмәмәлидир.

VIII—X (кәләчәкдә IX—XI) синифләрдә әдәбијјат програмына дахил едилән әсәрләр, монографик вә ичмал

әсәрләр бир-бириндән тәчрид олунмуш гајдада өјрәдилмәмәлидир. Онларын ролу вә әһәмијјәти, әдәбијјатын үмуми инкишафы просесиндә көстәрилмәлидир. Бу синифләрдә шакирдләр ајры-ајры јазычынын һәјат вә јарадычылығы илә дә таныш олурлар. Дәрсликдә верилән материал сәнәткарын, сөз устасынын шәхсијјәт кими өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри, јарадычылығы үчүн сәчијјәви олан чәһәтләрин ачылмасына хидмәт едир. Буна там наил олмаг үчүн илк нөвбәдә шакирдләр синифдәнхарич охуначаг әсәрләри дә мүталиә етмәлидирләр. Јалныз бу јолла мәктәблиләр классикләримизин јарадычылығынын әсас чәһәтләрини өјрәнә биләрләр.

Тәрбијә ишинә комплекс јанашмаг коммунист тәрбијәсинин бүтүн истигамәтләринин әлагәләндирилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бу чәһәтдән дә әдәбијјат фәнни кениш имканлара маликдир. Әдәбијјат дәрсләриндә тәдрис материалларынын мәзмунунун јүксәк елми-сијаси сәвијјәдә мәктәблиләрә чатдырылмасы, мүасир елми-техники тәрәггинин тәләбләринә ујғун шакирдләрин дүнјакөрүшләринин формалашдырылмасы даим диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Бу мәгсәдлә тәдрис просесинин тәрбијәедичи имканларындан даһа кениш истифадә едилмәлидир. Башга сөзлә десәк, һәр бир дәрсдә тә'лимин инкишафетдиричи, өјрәдичи вә тәрбијәедичи функсијаларыны вәһдәтдә һәјата кечирмәк лазымдыр.

Орта мәктәбләрдә шакирдләр В. И. Ленинә вә партијаја һәср олунан тәхминән 15-ә јахын бәдии әсәр өјрәнирләр. Бундан башга, шакирдләр В. И. Ленинин әдәбијјат һаггында әсәрләри, Сов.ИКП МК-нын бәдии әдәбијјат һаггында гәрарлары Сов.ИКП Програмында (јени редаксијада) әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггында материалларла да таныш олурлар.

Мәктәбләримиздә дүнјада илк сосиалист өлкәсинин вә Коммунист Партијасынын баниси В. И. Ленинин һәјаты, фәалијјәти, әсәрләри, даһи рәһбәрә һәср олунан бәдии әсәрләр Сов.ИКП-нин сәнәдләринин өјрәнилмәси нүмунәсиндә шакирдләрин тәрбиј-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

рин јекунлары көстәрир ки, марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләринин, Сов.ИКП сәнәдләринин өјрәнилмәси шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсиндә, материалист дүнјакөрүшләринин формалашмасында, идрак габилијјәтләринин, мараг вә мејлләринин инкишафында, онларын ичтимаи фәаллығынын артырылмасында, елмләрин әсасларыны шүурлу сурәтдә дәриндән мәнимсәмәләриндә мүстәсна әһәмијјәт вә бөјүк актуаллыг кәсб едир.

Газанылан тәчрүбәјә әсасланараг В. И. Ленинә вә партијаја һәср олунан бәдии әсәрләрин тәдрисиндә даһи рәһбәрин идејаларынын һәјата кечирилмәси Сов.ИКП XXVII, Азәрбајчан КП XXXI гурултајынын сәнәдләри илә әлагәләндирмәк тә'лимин сәмәрәлилијини даһа да јүксәлдәр.

Әмәк тәрбијәси, сүлһ, халглар достлуғу, Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәләрә, Бөјүк Вәтән мүһарибәси, гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик, пролетар бејнәлмиләлчилији, достлуг, јолдашлыг, мә'нәви сафлыг вә с. мөвзулара һәср олунан әсәрләрин тәдрисиндә В. И. Ленинин «һазырки кәнчләрин бүтүн тәрбијә, тәһсил вә тә'лим иши онларда коммунист әхлагыны тәрбијә етмәкдән ибарәт олмалыдыр» идејасы әлдә рәһбәр тутулмалыдыр.

Әдәбијјат програмында олан бир сыра мәсәлән, «Пир» (Ә. Һагвердијев), «Аллаһа рүшвәт» (С. Ә. Ширвани), «Өлүләр» (Ч. Мәммәдгулузадә), «Баһадыр вә Сона» (Н. Нәриманов) вә с. әсәрләр шакирдләрин атеизм тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Дин әлејһинә јазылан әсәрләрин тәдрисиндә мәктәблиләрин атеизм тәрбијәси өн плана чәкилмәлидир. Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр белә әсәрләрин тәдрисиндә руһаниләри тәнгид едир вә дәрсдә атеизм тәблиғаты дин әлејһинә тәблиғата дејил, руһаниләр әлејһинә тәблиғата чеврилир.

Һазырда идеја дүшмәнләримиз дини тәблиғ етмәк үчүн ону елмин наилијјәтләринә мәһарәтлә ујғунлашдырырлар. Тә'лим просесиндә, програм рич охунан әсәрләрин мүзакирәсиндә, бу мәгсәдлә кечирилән тәдбирләрдә атеизм тәрбијәси елмә архаланмалы, дини идеолокијанын елмә зидд мүртәче маһијјәти елмин наилијјәтләри бахымындан шәрһ олунмалыдыр. Динлә елм арасындакы зиддијјәт шакирдләрә изаһ едиләркән динин мәһз кимләрә вә нә үчүн хидмәт етмәси, дини бајрамларын, мүгәддәс јерләрин—«очагларын» мејдана кәлмәси сәбәбләри, динин зәрәрли галыглары јерли шәраитлә бағлы, јә'ни мәктәбин јерләшдији рекионда баш верән белә һаллар чидди тәнгид һәдәфинә чеврилмәлидир.

Мүәллимләр тәдрис просесиндә шакирдләрин дүшүнчәсинә, мүһакимә јүрүтмәсинә, фәаллашдырылмасына, бәдии тәфәккүрүнүн инкишафына хидмәт едән үсуллардан истифадә етмәлидирләр.

Башга сөзлә десәк, шакирдләрә верилән суалларын гојулушу онларын варлығына, шүуруна дәрин тә'сир бағышламалыдыр. Шакирдләр гаршысында елә проблем ситуасијалар јаратмаг лазымдыр ки, онлар мүстәгил дүшүнмәји бачарсынлар, буну өјрәнсинләр. Буна көрә дәрсдә һәр бир әсәр һаггында мүстәгил мүһакимәләр јүрүдүлмәси шакирдләрин ихтијарына бурахылмалыдыр. Бу заман онларын мүстәгил мүбаһисә етмәләринә, мүзакирәләринә дә вахт ајырмаг мәсләһәтдир. Ајры-ајры шакирдләрин ирәли сүрдүкләри мүлаһизәләри динләдикдән сонра мүәллимин үмумиләшдирмә апармасы даһа чох фајда верәр. Бу јолла мүәллимләр шакирдләрин мүстәгил дүшүнмәләринә, мүһакимә јүрүтмәләринә вә әсәрин идејасыны даһа асанлыгла дәрк етмәләринә наил ола биләрләр.

Демәли, әдәбијјат мүәллимләри јухарыда дејиләнләрә чидди әмәл етмәли, јени тә'лим методларындан јарадычылыгла истифадә етмәји бачармалы, шакирдләрин идрак фәалијјәтини, бәдии јарадычылыг габилијјәтләрини, нитг мәдәнијјәтләрини инкишаф етдирмәли вә парта архасында мүасир елми-техники тәрәгги дөврүнүн адамыны јетишдирмәлидирләр.

Азәрбајчан дили үзрә методик тәдгигатлар, онун мәктәб практикасында тәтбиги вә јахшылашдырылмасы јоллары

Јәһја КӘРИМОВ
педагожи елмләр доктору, профессор, Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин директор әвәзи

Өлкәмизин сосиал-игтисади инкишафынын сүр'әтләндирилмәси консепсијасы, һәр шејдән әввәл, инсан факторунун фәаллашдырылмасыны тәләб едир. Бу консепсија илә шәртләнән үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһаты һәр бир мүәллимин ишинин ефектлијини артырмағы зәрури бир вәзифә кими ирәли сүрдү. Бу вәзифәнин мүвәффәгијјәтли һәлли илк нөвбәдә, мүәллимин нәзәри-методик сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндән асылыдыр. Һеч шүбһәсиз, бу, нәзәри биликләрин мәктәб тәчрүбәсинә тәтбигинин интенсивләшдирилмәсинә тә'сир көстәрир. Нәзәријјә илә тәчрүбә арасында гаршылыглы мүнасибәт проблеми педагоиканын ән үмуми, глобал проблемидир.

Тәтбиг дедикдә, чох вахт тәчрүбәјә доғру олан јол нәзәрдә тутулур. Педагожи идејаларын күтләвиләшдирилмәси вә јајылмасыны, мүәллимләрин елми биликләрдән тәчрүбәдә истифадә етмәләрини дә тәтбиг сајырлар. Әслиндә исә бүтүн бунлары елмин практикаја тә'сири адландырмаг лазымдыр. Тәтбиг дедикдә, садәчә, тә'сир дејил, фундаментал вә тәтбиги тәдгигатларын нәтиҹәләринин ишләниб, практика үчүн һазырланмасынын хүсуси тәшкил олунмуш системи вә онларын педагожи фәалијјәт системиндә һәјата кечирилмәси нәзәрдә тутулур.

Методиканын бир елм кими инкишаф етдији 50-чи иллэрдән кечән дөвр әрзиндә, Азәрбајчан дилинин методикасы үзрә 50 нәфәрдән артыг мүдафиә етмишдир. Һазырда педагокика елминин бу саһәси үзрә 40 елмләр намизәди, 4 елмләр доктору, профессор фәалијјәт көстәрир. Бу, әлбәттә, бөјүк гүввәдир. Һәм дә јалныз методика саһәсиндә тәдгигат апардыгларына, али мәктәбләрдә кадр һазырлығы илә мәшғул олдугларына көрә дејил, ејни заманда Азәрбајчан дили үзрә нәзәри тәдгигатларын тәтбигинә јол ачдыгларына көрә. Ахы дилчи алимләрин бир сыра нәзәри мүддәалары мәһз методиканын көмәји илә мәктәбә кәлир. Дилчиләрин тәдгигатларына нәфәс верән, һәмин тәдгигатларын нәтичәләрини чанлы дилдә јашадан, илк нөвбәдә, үмумтәһсил мәктәбидир.

Азәрбајчан дили үзрә методик тәдгигатларын нәтичәләри мәктәб тәчрүбәсиндә һансы каналларла тәтбиг едилир?

1) тә'лимин мәзмунуну әкс етдирән програм, дәрслик вә дәрс вәсаитләри илә;

2) маариф назирлијинин рәсми сәнәдләри, коллекијанын гәрарлары вә сәрәнчамлары, гијмәт нормалары, јазы ишләринин нормалары, нитг режими вә с. норматив сәнәдләрлә;

3) методик төвсијәләрлә;

4) методик әдәбијјатла-методикалар, монографијалар вә китабчаларла;

5) әјани вәсаит вә дидактик материалларла;

6) журнал вә гәзет мәгаләләри илә;

7) телевизија вә радио верилишләри илә;

8) конфранслар вә семинарларла;

9) мәктәбләрдә көрүшләр вә мәсләһәтләрлә;

10) тәдгигатчыларын дедикләри нүмунә дәрсләри илә.

Сон дөврдә коммунист тәрбијәси вәзифәләринин мүрәккәбләшдирилмәси

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ники тәрәгги илә әлагәдар елми информасијалара тәләбат әһәмијјәтли дәрәчәдә артмышдыр. Мәһз буна көрә дә сон 15—20 илдә Азәрбајчан дили методикасынын бир сыра мүһүм саһәләри үзрә дәјәрли тәдгигатлар апарылмышдыр. Әввәлләр бу вә ја дикәр синифдә ајры-ајры нитг һиссәләринин тәдрисинә һәср олунмуш тәдгигатлар тәдричән проблем мәсәләләрин тәдгиги илә әвәз олунмушдур.

Дилимизин тәдриси методикасы саһәсиндә бөјүк хидмәти олмуш мәрһум профессор А. Абдуллајевин Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихинә һәср етдији әсәрләр мүасир тәләбләр бахымындан да фајдалыдыр.

Икинчи проблем орфографија тә'лими методикасыдыр. Методистләрдән досент М. Һачыјев, К. Әмирасланов, Ј. Кәримов, Һ. Һүсејнов, М. Һәсәнов, Ш. Гаралов вә башгаларынын, психолог-профессор М. Һәмзәјевин бу проблемә һәср олунмуш тәдгигатлары үмумтәһсил мәктәбләриндә орфографик савадлылығын јүксәлдилмәсинә күчлү тә'сир көстәрмишдир. Лакин профессор Ә. Әфәндизадәнин бу саһәдә хидмәти хүсуси гејд едилмәлидир. Онун дилимизин орфографијасынын тә'лиминә һәср етдији докторлуг диссертасијасынын нәтичәләри програм вә дәрсликләрдә тәтбиг олунмушдур.

Грамматиканын тәдриси проблеми профессор Ә. Фәрәчов, Ә. Әсәдов, досентләрдән Ј. Әфәндијев, Ә. Әһмәдов, Н. Әһмәдов, М. Һәсәнов, К. Микајылов, С. Ваһидов вә башгалары тәрәфиндән тәдгиг едилмиш, дәрсликләрдә мүәјјән дәрәчәдә тәтбиг олунмушдур.

Үмумтәһсил мәктәбләриндә нитг инкишафы проблеми даһа әсаслы ишләнмишдир. Профессор Б. Әһмәдов вә Ј. Кәримовун докторлуг диссертасијалары бу проблемә һәср олунмушдур. Нитг инкишафынын елми әсаслары, бир сыра нәзәри вә практик мәсәләләри, методикасы онлар тәрәфиндән тәдгиг едилмиш вә башлыча идејалар онларын тәртиб етдикләри дәрсликләрдә тәтбиг олунмушдур. Бундан әлавә, профессор Һ. Балыјев, дос. М. Мәммәдов, С. Гулијева, Н. Абдуллајев, А. Рәһимов, С. Вәлијев вә башгаларынын тәдгигатлары һәмин проблемин бу вә ја дикәр саһәсини әһатә етмишдир.

ты савад тә'лими мәсәләләри Бајрамовун тәдгигаты рус мәктәбләриндә, С. Һүсејнованын тәдгигаты али мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси проблемләринә, Н. Оручәлијев, Т. Бабајеванын тәдгигатлары исә тә'лимин техники васитәләри проблеминә һәср олунмушдур.

Методист алимләрин Азәрбајчан дили тәдриси методикасынын мүхтәлиф саһәләринә даир онларча монографијасы, китабы, китабчасы, јүзләрлә журнал мәгаләси чапдан чыхмышдыр. Бу әсәрләр ичәрисиндә Азәрбајчан дили тәдрисинин нәзәри проблемләри, ганунлары, принсипләри, методлары (Б. Әһмәдов, Ә. Әфәндизадә, Ј. Кәримов), савад тә'лими системи (Ј. Кәримов, Ф. Әбдүррәһимов), синтаксисин тәдриси мәсәләләри (К. Кәримов, Ә. Әһмәдов), тә'лимдә техники васитәләрдән истифадә мәсәләләри вә с. даһа кениш тәтбиг едилмиш вә мәктәб практикасында бәјәниләрәк гәбул олунмушдур.

Бүтүн бу тәдгигатлар, шүбһәсиз, дилимизин тәдриси саһәсиндә мүәјјән рол ојнамышдыр. Лакин бизи белә бир мәсәлә дүшүндүрүр: бу гәдәр мүһүм проблемләрин әһатә едилмәсинә бахмајараг, нә үчүн мүәллимләримизин мүәјјән гисминин методик һазырлығы, мәктәблиләрин әксәријјәтинин билик сәвијјәси ашағыдыр? Бунун бир сыра објектив вә субјектив сәбәбләри мә'лумдур.

Һәр шејдән әввәл, гејд едәк ки, башлыча сәбәб тәдгигатлардан бир гисминин практикадан, мәктәб тәчрүбәсиндән ајры дүшмәсидир. Бир чох тәдгигатларын нәтичәләри мәктәбин еһтијачына ујғун кәлмир.

Суал олуна биләр ки, ахы бүтүн диссертасијалар мүхтәлиф мәрһәләләрдә мүзакирә просесиндә актуаллыг вәсигәси алдыгдан сонра мүдафиә олунур. Бәс нечә олур ки, тәтбиги мүмкүн олмур. Доғрудур, бир чох һалларда мөвзу актуал олур, лакин алынан нәтичәләр һәјатдан ајры дүшүр, практикада өзүнә јер тапа билмир. Чүнки тәдгигатчыларын бир чоху педагожи нәзәријјә илә тәчрүбәнин мүнасибәтини мүхтәлиф чүр баша дүшүр. Бә'зиләри педагожи тәдгигатлара дар, утилитар мүнасибәт бәсләјирләр. Тәдгигат ...

тиһад етмәк гапынын көзлүјүндән бахыб харичи аләми дәрк етмәјә бәнзәјир. Елми тәдгигатла тәчрүбә арасында белә учурумун нәтичәсидир ки, тәдгигатларын бир чохунда тәтбиг үчүн демәк олар ки, һеч бир тәклиф олмур.

Методик тәдгигатларын бир гисминдә тәсвирчилик һөкм сүрүр. Онлардакы нәзәри вә практик нәтичәләр һамыја мә'лум олан, хүсуси тәдгигат тәләб етмәјән мәсәләләрин садәчә тәсвириндән ибарәтдир. Бир чох һалларда тәдгигат методикасы онун вәзифәләриндән чыхмыр, ишин фәрзијјәси формал шәкилдә гојулур. Бир сөзлә, тәдгигат просесиндә нәзәри проблемләрин конкрет практик вәзифәләрдән ирәли кәлмәси унудулур.

Азәрбајчан дили үзрә һәр бир методик тәдгигатын гаршысында тәдрис просесинин еффектлијини артырмаг вәзифәси гојулмалыдыр. Јахшы нәзәријјәчи өз тәдгигатындан нәләрин вә нә шәкилдә практикаја кедә биләчәјини әввәлчәдән көрмәлидир. Практикаја әсасланмајан нәзәријјә практикаја гајытмыр.

Тәдгигатдан алынмыш методик мүддәаларын тәтбигинин мүвәффәгијјәти үч шәртдән асылыдыр: а) тәтбиг олуначаг төвсијәнин, мүддәанын дүзкүн сечилмәси; б) тәтбиг просесинин дүшүнүлмүш шәкилдә вә сәмәрәли тәшкили; в) јени төвсијәнин тәтбигинә мәктәбин, мүәллимин вә синфин һазыр олмасы.

Адәтән, белә һесаб едирләр ки, педагокика педагожи фәалијјәт үчүн дәгиг рәһбәрлик олмалы, мүәллимә һәр бир хүсуси һалда, конкрет шәраитдә нечә һәрәкәт етмәси һаггында көстәриш вермәлидир. Бу идејаны әсас көтүрән бә'зи методистләрин тәдгигатлары методик ишләмә характери дашыјыр. Азәрбајчан дилинин тәдриси үзрә ајры-ајры синифләр үчүн һазырланмыш белә методик ишләмәләр һәр бир дәрсин нечә тәшкил едилмәси һаггында ресептләрдән ибарәт олур. Тәчрүбә көстәрир ки, бу чүр методик көстәришләр мүәллими тәрксилаһ едир, архајынлашдырыр, онларын тәшәббүскарлығыны, јарадычылығыны боғур, һәр шеји һазыр алыб, механики шәкилдә тәтбиг етмәјә алышдырыр. Бу нөгтеји-нәзәрин әлејһдарлары исә педагожи вәзифәләрин рәнкарәнклијини, мүәллим вә мәктәблиләрин, мәктәбин, шәраитин тәкраролунмазлығыны јахшы дәрк едирләр. Методика педагожи просесин вә ушагларын психолокијасынын инкишафы ганунаујғунлугларынын маһијјәти һаггында билик вермәли, мүәллим исә бу биликдән һарада, нечә истифадә едәчәјини өзү мүәјјәнләшдирмәлидир.

Үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәтини јахшылашдырмағын вәзифәсини мүәллимләрин тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәсиндә көрәнләр дә вар. Белә чыхыр ки, Азәрбајчан дилинин тәдриси саһәсиндә габагчыл тәчрүбәни өјрәниб үмумиләшдирмәк вә јајмаг јолу илә тә'лимин кејфијјәтини јахшылашдырмаг олар. Емприк тәсвирдән нәзәри сәвијјәјә галхмағы мүмкүн һесаб едән бу чүр методистләр унудурлар ки, үмумиләшдирилмиш тәчрүбә нәзәријјә үчүн јалныз емпирик материалдыр, фактлар мәчмусудур.

Методик тәдгигатларын нәтичәләринин мүвәффәгијјәтлә тәтбиги мүәллимин фәрди кејфијјәтләриндән вә педагожи усталығынын сәвијјәсиндән асылыдыр. Ејни методик пријом, ејни васитә, бүтөвлүкдә ејни төвсијә мүхтәлиф мүәллимләрин тәчрүбәсиндә бир-биринә зидд нәтичәләр верә биләр: Белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, «јалныз мүәллимин јијәләндији метод јахшыдыр». Әлбәттә, бу фикирлә мүәјјән мә'нада разылашмаг мүмкүндүр. Лакин көһнә вә јени методун ејни еффект верәчәјини сөјләмәк мүмкүн дејил. Демәли, нәзәријјәни билмәк аздыр, һәр шеји мүәллимин јарадычы усталығы һәлл едә биләр.

К. Д. Ушински педагожи әдәбијјатын мүәллимә нә верә биләчәји мәсәләсинә һәср етдији илк нәзәри мәгаләсиндә көстәрмишдир ки, тәчрүбәни башгасына вермәк олмаз; верилән тәчрүбә дејил, ондан ирәли кәлән фикирдир. Фактлары педагокика елми машынында ишләјиб саф-чүрүк етдикдән, гајдаја салдыгдан сонра тәчрүбәдән чыхан фикри һәр бир мүәллимә чатдырмаг олмаз. Харичи образлары механики шәкилдә көтүрән вә һазыр ресептләри дүшүнмәдән тәтбиг едәнләрин әксинә олан бу фикир мүәллимләри педагокика вә психолокијаны өјрәнмәјә чағырырды. Нәзәријјә вә практикаја белә јанашма өз әһәмијјәтини бу күн дә сахлајыр.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

гигатларын нәтичәләринин тәтбиги саһәсиндәки нөгсанларын бир гисми тәдгигатчыларын фәалијјәти илә бағлы олуб, елми тәдгигат ишләринин мөвзусунун мүәјјәнләшдирилмәсиндә вә планлашдырылмасында бурахылан сәһвләрдир. Елми-нәзәри тәдгигат планлашдырыларкән онун мәгсәди, алына биләчәк нәтичәнин һарада, нә үчүн, нечә тәтбиг едиләчәји үзәриндә дүшүнмәк лазымдыр. Бунун үчүн елми мүәссисәләрдә мәктәбин елми көмәјә еһтијачы һаггында информасија олмалыдыр.

Тәтбиг үчүн материалын сечилмәси мәс'улијјәтли вә чәтин бир просесдир. Бу ишдә тәләскәнлик чох горхулудур. Һәлә ахырадәк ишләнмәмиш, тәтбиг едилмәјә кифајәт гәдәр һазырланмамыш системин бу вә ја дикәр һалгәләрини, мәрһәләләрини бурахараг јарымчыг тәтбиг етмәк ишә анчаг зәрәр кәтирә биләр. Тәчрүбә көстәрир ки, лазыми елми әсасы олмадан програм, дәрслик вә дикәр норматив материалларда тәләсик едилән дүзәлишләр бөјүк долашыглыға сәбәб олур.

Фајдалы тәдгигатларын нәтичәләринин тәтбигинин кечикдирилмәси дә ејни дәрәчәдә нөгсандыр. Сәмәрәли тәдгигатлар гыса мүддәтдә, күтләви шәкилдә мүәллимләрә чатдырылмалы, мәктәб һәјатына тәтбиг едилмәлидир.

Методик әдәбијјатын нәшринин һазырки системи дә бу бахымдан јарытмаздыр. Белә ки, һәр һансы диссертасија мүдафиәсиндә әсәрин бүтөвлүкдә чапы мәсләһәт көрүлүр. Белә бир тәдбирин һәјата кечирилмәси, һәр һалда фајдалы олар. Чүнки диссертасијаларда ирәли сүрүлмүш методик мүддәалар даһа е'тибарлы олур. Тәәссүф ки, индијәдәк мүдафиә олунмуш диссертасијалардан чәми беши бүтөвлүкдә чап едилмишдир. Нәшријјатын мүәллимләрә тәгдим етдији әсәрләрин бир чоху исә нәинки онларын фәалијјәтинә көмәк көстәрмир, үстәлик бә'зи методик мәсәләләрин долашдырылмасына сәбәб олур.

Тәдгигатчынын мөвгеји ајдын олмалы, онда практикаја хидмәт етмәк чәһди көрүнмәлидир. Тәдгигатчы өз төвсијәләринин тәтбигинин тәшәббүскары олмалыдыр. Әсәр һазыр оландан сонракы мәрһәләдә програм, методик төвсијә, тәдрис васаити, дәрслик вә

мәрһәләсидир. Даһа сонра тәдгигатчы практик фәалијјәтә гошулмалыдыр. Бураја алынмыш нәтичәнин еффектив тәтбиги, мәктәбдә бу ишә рәһбәрлик, мүәллимин ишинә билаваситә көмәк көстәрмәк вә өз тәдгигатында дүзәлишләрин апарылмасы дахилдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, дилимизин тәдрисинә аид методик тәдгигатларын нәтичәләринин тәтбиги саһәсиндә гаршыја чыхан нөгсанлар һәм дә бу истигамәтдә тәтбиг үзрә тәдгигатын апарылмасындан ирәли кәлир. Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы үзрә тәдгигатларын нәтичәләринин мәктәбин, мүәллимин тәчрүбәсинә тә'сири, нәзәри фикирләрин маддиләшмәси шәртләри ашкара чыхарылмалы, елмин нәтичәләринин тәчрүбәјә дахил олмасына манечилик төрәдән фактлар мүәјјәнләшдирилмәлидир. Тәтбиг үзрә тәдгигата гошулан елми ишчи өз тәдгигатынын гаршысында елми мүддәаларын мәктәб тәчрүбәсинә јол тапмасы просесинин ганунаујғунлугларыны ачмалыдыр.

Методик тәдгигатларын елми әсасыны лингвистик вә ја лингодидактик мәсәләләр тәшкил етдијиндән методист алимләр, адәтән, лингвистик әдәбијјатын тәһлили просесиндә тәдгигата да гошулмалы олурлар. Методика үзрә бир чох диссертасијаларда мүасир Азәрбајчан әдәби дили үзрә ахтарышлар апарылмыш вә мараглы фикирләр сөјләнмишдир.

Дәрсликләрдә вә дәрс вәсаитләриндә грамматик гајдалар, тә'рифләр, терминләр јениләшдирилмиш шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун шәкилдә формалашдырылмышдыр. Дилчи алимләр өз тәдгигатларынын нәтичәләринин мәктәб тәчрүбәсиндә нечә әкс олунмасына, методистләрин фикирләринә мүнасибәтләрини билдирсәләр јахшы олар. Бунунла онлар бир тәрәфдән тәдгигатларыны зәнкинләшдирәр, дикәр тәрәфдән һәмин фикирләри чиләлајыб методиканын ихтијарына «гајтара» биләрләр. Бунунла дилчи алимләримиз мәктәбә, практикаја бөјүк хидмәт көстәрмиш оларлар.

Республикамызда Азәрбајчан дилинин тәдриси үзрә методик тәдгигатлар јалныз елми-тәдгигат педагожи елмләр институтунда дејил, һәм дә педа-

лимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун мүвафиг кафедраларында апарылыр. Үстәлик тәдгигата габагчыл мүәллимләр ичәрисиндән сечилмиш онларча диссертант, елми мүхбир чәлб едилмишдир. Һәмин тәдгигатлар институтумузда фәалијјәт көстәрән республика үзрә педагожи вә психоложи тәдгигатлары әлагәләндирмә шурасында һесаба алыныр, гајдаја салыныр. Бу чох јахшыдыр. Лакин тәәссүфлә гејд едилмәлидир ки, Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы үзрә бу тәдгигатлардан алынан нәтичәләрин учоту апарылмыр, онларын әксәријјәти һеч кәсә мә'лум олмур. Әсәр јазылыр, лакин ја тәтбиг үчүн тәклифләр верилмир, ја да тәклифләр әсәрин чилдиндән кәнара чыхмыр.

Фикримизчә, орта үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы үзрә республикада апарылан тәдгигатларын планлашдырылмасына, нәтичәләринин топланмасына, тәтбигә кедәчәк мәсәләләрин елми практик еффективлијинин мүәјјәнләшдирилмәсинә, онларын програмларда, дәрсликләрдә нә дәрәчәдә әкс олунмасына, нә шәкилдә чап едилмәсинә истигамәт верән ваһид мәркәз олмалыдыр. Белә бир мәркәз институтумузун Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы шө'бәси ола биләр. Бу мәркәз Азәрбајчан дили үзрә республикада апарылан методик тәдгигатларын тәтбиги вәзијјәтини дә өјрәнмәли вә Маариф Назирлијинә тәклифләр вермәлидир. Јалныз бу заман тәтбигин елми чәһәтдән әсасландырылмыш системи јаранар.

Республикамызда дилимизин тәдриси үзрә методик тәдгигатларын, онлардакы јени елми идејаларын педагожи ичтимаијјәт арасында тәблиғи вәзијјәти гәнаәтбәхш дејил. Бу саһәдә тәблиғат тәсадүфдән-тәсадүфә, сәтһи, системсиз апарылдығындан онун тә'сир гүввәси зәиф олур.

Методик тәдгигатларын нәтичәләрини тәтбиг етмәјә һазырлашаркән мүәллимләрин чәтинлик чәкмәләринин башлыча сәбәби онларын үмумнәзәри һазырлығынын зәифлијидир. Бә'зән чох фајдалы методик идеја тәтбигә һазырланыр, лакин мүәллим, бүтөвлүкдә мәктәб тәчрүбәси һәмин нәзәри

мәк вә тәтбиг етмәк үчүн һазыр олмур. Белә бир шәраитдә јени идеја һәм шакирдләр, һәм дә мүәллимләр үчүн јад көрүнүр. Она көрә дә тәтбиг үчүн материал сечиләркән мәктәбин, мүәллимин вә синфин һазырлығы нәзәрә алынмалыдыр. Бу бахымдан мүәллимләрин ихтисасынын артырылмасы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Мүәллимләрә бу истигамәтдә методик көмәк көстәрмәк саһәсиндә мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтларынын гүввәсиндән, маариф шө'бәләринин методкабинетләриндән, мәктәбләрарасы методбирләшмәләрдән, мәктәб методбирләшмәләриндән планлы шәкилдә истифадә олунмалыдыр. Бу саһәдә мүһүм тәшкилат формасы олан проблем семинарларда мүәллимләрә јени төвсијәләр, тә'лиматлар чатдырылмалыдыр.

Азәрбајчан дили үзрә методик тәдгигатларын тәтбиг системини даһа да јахшылашдырмаг мәгсәди илә ашағыдакы тәдбирләрин һәјата кечирилмәси мәсләһәт көрүлүр.

1. Тәтбигин мүһүм проблемләри, о чүмләдән елми-тәдгигатларын нәтичәләринин тәтбиг үчүн һазыр олмасынын параметрләри, онларын сечилмәсинин ме'јары, тәтбиг олунмуш ишләрин еффектлијинин мүәјјәнләшдирилмәси ме'јары ишләнмәлидир.

2. Методик тәдгигатларын тәтбиги саһәсиндә ЕТПЕИ, али педагожи мәктәбләр вә мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтларынын гүввәләри бирләшмәлидир.

3. Мәктәбдә методик тәдгигатларын нәтичәләринин өјрәнилмәси, практикада тәтбиги, нәтичәләринин гијмәтләндирилмәси, коррективләрин верилмәси үзрә фәал иш тәшкил едилмәлидир.

4. Методик тәдгигатларын нәтичәләринин тәтбигинә маариф органларынын нәзарәти вә көмәји күчләндирилмәлидир.

5. Азәрбајчан дили үзрә методик тәдгигатларын нәтичәләринин нәшр олунмасы проблеми гајдаја салынмалыдыр.

6. Педагожи мәтбуатда Азәрбајчан дили үзрә методик тәдгигатларын нәтичәләринин вә онларын тәтбиги һаггында материалларын дәрч олунмасына диггәт артырылмалыдыр.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Әдәбијјат дәрсләриндә тәбиәт тәсвирләринин тәдриси

Чамал ӘҺМӘДОВ
С. М. Киров адына АДУ-нун профессору

«Тәбиәти севмәк, Вәтәни севмәк демәкдир».
(М. Горки).

Бәдии әсәрләрин идеја мәзмуну вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәнмәкдә тәбиәт тәсвирләринә һәср олунмуш лөвһәләрин, үмумијјәтлә, тәбиәт һадисәләринә сәнәткар мүнасибәтләринин инсан вә тәбиәт, әтраф мүһитин тәбии көзәлликләрини горујуб сахламаг вә бундан фајдаланмағын ролу проблемләри илә шакирдләрин танышлығы бахымындан мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Бәдии әсәрләрдәки тәбиәт тәсвирләри шакирдләрдә **мүшаһидәчилик** габилијјәтини зәнкинләшдирир, **мүгајисә етмәк** бачарығы јарадыр, онун **фантазијасыны** артырыр. Бүтүн бунлар исә, бүтөвлүкдә шакирдләрдә **көзәллији дујмаг**, она **гијмәт вермәји** бачармаг, **ондан бәһрәләнмәк** бачарығы тәрбијә едир, зөвг ашылајыр.

Одур ки, мүәллим бәдии әсәрләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри үзәриндә шакирдләри синифдә вә синифдәнкәнар мүстәгил ишләдәркән бәдии әсәрләрин вердији бу әлверишли имканлардан сәмәрәли истифадә етмәли, онун тәдрисинә лагејд олмамалыдыр. Тәәссүф ки, бу, һеч дә һәмишә белә олмур. Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мәктәбләрдә шакирдләр бәдии әсәрләрдәки тәбиәт тәсвирләринә аз әһәмијјәт верир, чох заман онун үзәриндән садәчә олараг өтүб кечирләр. Бә'зән дә белә олур ки, тәбиәт тәсвирләриндән кениш истифадә олунмуш, әсәрдәки характерләр, тәблиғ олунан идеја илә үзви бағлы верилән тәсвирләр белә шакирдләр тәрәфиндән лајигинчә гијмәтләндирилмир.

Бу мәгсәдлә, мүәллим ашағыдакы чәһәтләрә фикир вермәлидир:

1. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән бу саһә илә әлагәдар билик вә анлајышлар јада салынмалы, тәбиәт тәсвирләри һаггында мә'луматлар мәһз бу нәзәри ағлајыша әсасланмалыдыр. Шакирд билмәлидир ки, бәдии әсәрләрдә әкс тәбиәт тәсвирләри **мәнзәрә** адланыр. Бу тәсвирләрдә јазычы тәбиәтә өз мүнасибәтини ифадә едир, онун көзәлликләрини, гүдрәтини, тәсвир етдији јерин, өлкәнин тәбиәтинә хас олан сәчијјәләри ачыб көстәрир. Јазычынын **үслубундан, јарадычылыг методундан** асылы олараг тәбиәт тәсвирләри (мәнзәрә) мүхтәлиф вәзифә вә сәчијјә дашыјыр. «Чох заман о, әсәрин композисијасынын мүһүм бир үнсүрү олур». (Бах: Әдәбијјатшүнаслыг терминләри луғәти, Б., «Маариф», 1978, сәһ. 107).

2. Тәбиәт тәсвирләри даһа габарыг верилән, бә'зән әсәрдә бу тәсвирләрин һәлледичи әһәмијјәт кәсб етдији сәчијјәви әсәрләр үзәриндә шакирдләри ишләтмәк лазымдыр.

3. **Әсәрдә бәдии** тәсвирләрин вердији имканлары мүәјјәнләшдирмәк, онун ашыладығы һисс вә дујғулары, үмуми естетик дәјәри, әдәби билији кечилән бәдии әсәрләри даһа јахшы баша дүшмәјә истигамәтләндирмәк.

Програм үзрә тәдрис олунан бәдии әсәрләрдә тәбиәт тәсвирләри мүхтәлиф вә рәнкарәнк сәпкидә олуб, мүхтәлиф бахымдан гәләмә алынмышдыр. Буна көрә дә тәбиәт тәсвирләриндән алынан билик вә тәәссүратлара, мүшаһидә вә фантазијалара ејни тәрздә јанашмаг олмаз.

IX синифләрдә тәдрис олунан М. Ф. Ахундовун «Шәрг поемасы» үзәриндә апарылан ишләр хүсусилә мараг доғурур. Мә'лумдур ки, бу поемада тәбиәт тәсвирләри әсәрин әсас идејасы, лирик гәһрәманын һисс вә һәјәчанлары, бөјүк рус шаиринин фачиәли талејинин долғун вә реалист тәсвири илә там вәһдәт тәшкил едир, онлары тамамлајыр, бәдии чәһәтдән тә'сирли едир. Башга сөзлә десәк, бу поемада тәбиәт тәсвирләри әсәрин чох мүһүм, ајрылмаз бир бәдии компоненти олмуш, онун бәдии композисијасынын тамлығыны, сәнәткарын ифадә етдији фикир системинин истигамәтини мүәјјәнләшдирмәјә имкан јаратмышдыр.

Мәктәбдә бәдии әсәрләр үзәриндә шакирдләрин мүстәгиллијини тә'мин етмәклә јахшы педагожи тәчрүбә газанмыш Бакыдакы 8 нөмрәли интернат мәктәбинин мүәллими Р. Очагов бәдии тәсвир үзәриндә шакирдләри ишләдиркән М. Ф. Ахундовун «А. С. Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы» әсәриндән даһа сәмәрәли истифадә едир. Мүәллим бу әсәр үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишиндә ше'ри нәсрә чевирмәклә дәрсдә шифаһи иншалар апарыр. Бу шифаһи иншалар заманы исә шакирдләр бәдии әсәрин мәтниндән истифадә әсасында гыса һәчмли шифаһи иншалар сөјләјир, әсәрдәки бәдии тәсвирин маһијјәтинә, дәгиглијинә, тәбиәт һадисәләрини охучунун нәзәринә чатдырмагда сәнәткарын һәссас мүшаһидәчилијинә диггәти чәлб едир. Шакирдләр шифаһи иншa јолу илә һәм зөвгләрини, һәм дә өзләриндә мүшаһидәчилик габилијјәти тәрбијә едир вә беләликлә, бәдии сөзүн тәсвир имканларынын көмәји илә тәбиәт һадисәләрини дәрк етмәк габилијјәтинә малик олурлар. Будур, шакирдләрин шифаһи иншаларындан бә'зи нүмунәләр:

1. Шакирд «С.»: «Шаирин тәсвириндән өјрәнирик ки, **чәмәнләр солмуш, гушлар өтүшмүр. Көјләрдә дәрин, пәрдәли бир һикмәт вар.** Шаир бунун сәбәбини сорушур. Буна сәбәб нәдир? суалы илә өз гәлбинә, охучусуна мүрачиәт едир. Өзү дә чаваб верир: «Бәлкә о **күнәш батыб, сәнәт күлүнә ләкә дүшүб».**

2. Шакирд «Г.»: «Шаир даһа сонра бизи белә бир тәсвирлә таныш едир вә дејир: «Бир нәзәр сал: **Нә гәдәр шөвг вар аләмдә көзәл! Бу тәбиәт нә гәдәр назлыдыр. Һәр дәмдә көзәл! Ишвәли, назлы сәнәм шивәси көрмәк мүмкүн».** Шаир тәбиәтин көзәллијини **ишвәли, назлы** сәнәмин (көзәлин) көзәллији илә мүгајисә едир. Она бәнзәдир.

3. Шакирд «Ф.»: Бир гәдәр сонра исә поемада белә бир бәдии тәсвирә тәсадүф едилир: «...Лакин ахмагда сулар. **Бәрг верир баг, чәмән. Күлүстанда бу күн гөнчә, гызыл күл ачылыб.** Назланан јасәмәнин телләри төкүлүр. **Чөл кәлинтәк бәзәнән көзәл гызлара бәнзәјир. Тәпәләр гөнчәләрин әтрини әтәјинә јығмышды. Ағачлар шаһ кими бағда чәләнк тахыб учалыр.** Онлар көјләрә јетмәк үчүн елә бил ки, шәфәгдән өч **алыр.** Гызаран **бағры гара ләләләр** дә меј ичмәдәдир. **Замбаг нүчәба нәсли кими бадә көтүрмүшдү.** О, **күлләрин** сағлығына бадәни **шәбнәмдән ичир.** Санки чохуна көз вурараг өзү дә кендән ичир. Һәр тәрәф **шөвглү, алмаз кими нурлудур.** Нәркизин көзләри мәстанәдир. Хумарланмышдыр. **«Бир гызыл күл варлығы бәхш еләјир һәр гонаға». Көјдә булудлар дүрр јығыб, назлы күлүстана сәпир.** Титрәшән инчә күләкләр әтрафа әтир сачыр. Көјдә бүлбүлләр өтүшүр. Гушлар сүзүр. Онларын чәһчәһи, нәғмәси әтрафы бүрүјүб.

4. Шакирд «З.»: Шаир бу тәсвирләрдә белә һәссаслыг вә дәгиглик нүмунәси көстәрир, фикри белә үмумиләшдирир:

«Көр нечә чанлыларын инчәлији,
ишвәси вар,
Һәрәјә бир чүрә гијмәт верир,
әлбәттә, базар...

Мүәллим әсәрдәки тәбиәт тәсвирләри үзәриндә шакирдләрин бу мүстәгил ишләрини ашағыдакы суалла јекунлашдырыр вә истигамәтләндирир:

— Тәбиәт тәсвирләрини шаир әсәрдә тәблиғ етдији әсас фикирлә нечә әлагәләндирир? Бу бәдии вәһдәт әсәрин һансы һиссәсиндә вә һансы мисраларында өзүнү ајдын көстәрир?

— Шакирд «М.»: «Поемадакы тәбиәт тәсвирләри бәдии фон ролуну ојнајыр. А. С. Пушкинин өлүм хәбәриндән алынан кәдәрин даһа тә'сирли олмасына көмәк едир. Тәбиәтин инсанда хош әһвали-руһијјә, никбинлик ојатдығы һадисәләрин бәдии тәсвири Сәбуһинин кәдәри илә бәдии контраст, үмуми бир вәһдәт јарадыр. Бүтүн бунлар исә поеманы даһа тә'сирли вә бәдии чәһәтдән долғун едир.

— Шакирд «Н.»: «Поемадакы сакит вә тәмкинли тәбиәт тәсвирләри тәдричән сона чатыр, бирдән-бирә гәзәб вә

мүхтəлиф миллəт вə халглары рус дилини миллəтлəрарасы үнсијјəт васитəси кими гəбул етмишлəр. Партијамыз бу објектив просеси јүксəк гијмəтлəндирир вə онун даһа да инкишафына дүзкүн истигамəт верир. Лакин бə'зилəри сəһв олараг белə баша дүшүрлəр ки, рус дилини өјрəнмəк үчүн «ана дилиндəн имтина етмəк» лазымдыр. Мəнчə, бу, садəчə олараг, башадүшмəзликдəн вə ја икинчи дили өјрəнмəјə, мүəјјəн мə'нада ачизлик көстəрмəкдəн ирəли кəлир. Индики дөврдə рус дилини «ана дилинин һесабына» дејил, ана дили илə јанашы өјрəнмəк лазымдыр.

Бүтүн бунлары нəзəрə алараг, Азəрбајчан дили мүəллимлəри рус дилини өз шакирдлəринин јахшы өјрəнмəлəри гајғысына да галмалыдырлар. Јери кəлдикчə, дəрслəрдə рус дилинин гүдрəтли бир дил олмасы, миллəтлəрарасы үнсијјəт васитəси кими кениш јајылмасынын əһəмијјəти һаггында шакирдлəрлə сөһбəтлəр апарылмалы, бу мөвзуда ифадə вə инша јазылардан истифадə етмəјə хүсуси əһəмијјəт вермəлидирлəр. Һəтта Азəрбајчан дилиндəн мүвафиг мөвзуларын тəдриси илə əлагəдар, фəнлəрарасы əлагəјə истинад етмəклə, мүəјјəн дил фактларыны рус дилиндəки мүнасиб фактларла мүгајисəли шəкилдə өјрəтмəјə сə'ј көстəрмəлидирлəр. Мəсəлəн, јазылышы чəтин олан **апарат, антена** вə с. кими сөзлəр үзəриндə орфографик иш апаркəн шакирдлəрə хатырлатмаг лазымдыр ки, һəмин сөзлəр рус дилиндəн алынмадыр вə бу дилдə **аппарат, антенна** шəклиндə гоша самитлəрлə јазылыр. Һеч шүбһəсиз, бу чүр гаршылашдырма ејни сөзлəрин һəр ики дилдə јазылышыны шакирдлəрин мөһкəм јадда сахлаја билмəлəриндə мүһүм əһəмијјəт кəсб едир. Мəн чох садə бир нүмунə кəтирдим. Бу саһəдə Нахчыван МССР Бабəк рајонундакы Кəрмəчатаг кəнд мəктəбинин мүəллими Елбəји Магсудовун чох диггəтəлајиг тəчрүбəси вар. Һəмин тəчрүбəни өјрəниб јајмаг вə үмумиијəтлə, һаггында бəһс етдијим проблеми елми аспектдə дəриндəн тəдгиг етмəк чох фајдалы олар.

* * *

Азəрбајчан дилинин тə'лиминдə фəнлəрарасы əлагəнин даһа бир проблеминə тохунмағы лазым билирəм.

дилинин тə'л... лəрарасы əлагəдəн бəһс едилəркəн бу фəннин əн чох əдəбијјат дəрслəри илə əлагəлəндирилмəси əсас тутулур. Индијəдəк һəмин мөвзуја аид дəрч едилмиш мəгалəлəрдə, мүдафиə олунмуш диссертасија əсəрлəриндə мəсəлəјə məһз бу истигамəтдə јанашылмышдыр; əдəбијјат дəрслəриндə өјрəнилəн материаллардан Азəрбајчан дили дəрслəриндə истифадəнин имкан вə јоллары арашдырылмышдыр. Лакин габагчыл мүəллимлəримизин иш тəчрүбəси бу методик идејанын алајарымчыг олдуғуну тəсдиг едир. Азəрбајчан дили дəрслəри əдəбијјат дəрслəри илə дејил, үмумијјəтлə, əдəбијјатла, даһа доғрусу, дидактик тəлəблəрə чаваб верəн əдəби материалларла əлагəлəндирилмəлидир. Демəк, сөһбəт бу саһəдə мүəјјəн məһдудијјəт јаратмағын мəгсəдəујғун олмамасындан кедир.

Азəрбајчан дили дəрслəриндə һəмишə бəдии сөзүн, образлы ифадəлəрин əтри кəлмəлидир. Бу фəннə аид дидактик материалларда классиклəримизин, совет əдəбијјаты нүмајəндəлəринин, һəмчинин көркəмли алимлəрин, мүтəфəккирлəрин көзəл кəламларындан, тəкраредилмəз ифадə тəрзлəриндəн, еləчə дə фолклор материалларындан вə с. кениш истифадə олунмалыдыр. Сүбут етмəјə еһтијач јохдур ки, гүввəтли естетик тə'сирлилији илə фəрглəнəн, мə'на дəринлијинə көрə дүшүндүрүчү олан, ајдын баша дүшүлəн, јадда сахланмасы асан олан поетик мисралар Азəрбајчан дили дəрслəриндə тез-тез сəслəндикчə шакирдлəрин тə'лимə марағы даһа да артыр. Бүтүн бунлар үч чəһəтдəн мүһүм əһəмијјəт кəсб едир.

1) Азəрбајчан дили мүəллимлəринин бир чоху образлы сөздəн əхлаги тəрбијəнин гүввəтли васитəси кими истифадə едирлəр. Ачыг демəк лазымдыр ки, шакирдлəри əхлаги анлајышлара изаһатла јијəлəндирмəк бир о гəдəр дə тə'сирли олмур, образлы сөздə исə онлар бунун санки чанлы лөвһəлəрини көрүр, конкрет нүмунəсини өз һəјат девизлəринə чевирирлəр. Бир сөзлə, образлы сөз мүчəррəд əхлаги анлајышлары шакирдлəрин зеһнинə даһа конкрет вə гүввəтли шəкилдə һопдурур.

Бир мисал кəтирмəк истəрдим. Бакыдакы 132 нөмрəли мəктəбдə респуб-

Билгејис Мəммəдованын (о, мүəллимлик сəнəтиндə чох надир исте'дады илə фəрглəнмишдир) дəрслəриндə тез-тез иштирак едəр вə бундан бөјүк мə'нəви зөвг алардым. Бир дəфə Азəрбајчан дили дəрсиндə Билгејис мүəллимə гызлардан бирини дəрси данышмаға чағыраркəн о (шакирд), өз əркөјүнлүјүнү бүрузə вериб е'тираз етди... Мүəллим она һеч бир сөз демəдəн башга шакирди чағырды. Бир аздан һəмин гыз јериндə јенə гурчаланмағында давам етди... Мүəллим она бир нечə дəфə көзучу бахыб, нəһајəт, ајаға дурду вə јени дəрси изаһ етмəјə башлады... Һансы гајдаја аид исə белə бир мисал кəтирди: «Севил» əсəриндə Күлүш Мəммəдəли бəјə дејир: «Дəриси дана көнүдүр, һа санчырам батмыр ки, батмыр». Бу сөзлəри дејəндəн бир гəдəр сонра көрдүм ки, синифдə һычгырыг сəси кəлир; кимсə ағлајыр. Бүтүн ушагларын нəзəри бир анда һəмин гыза дикилди: ағлајан о иди. Мүəллимин кəтирдији мисалдан өз пајыны алмыш вə сарсылмышды...

Классик вə мүасир əдəбијјатымыз əхлаги мəсəлəлəрə даир көзəл кəламларла чох зəнкиндир. Јери кəлдикчə дəрс просесиндə белə кəламлардан истифадə олунмасы шакирдлəрин мə'нəви алəминə өз гүввəтли тə'сирини көстəрир, онлары халгымызын əхлаг əн'əнəлəрини дүзкүн вə дəриндəн дəрк етмəјə истигамəтлəндирир.

2) Азəрбајчан дили дəрслəриндə əдəбијјатымызын көркəмли нүмајəндəлəринин əсəрлəриндəн парчалар, хүсусəн поетик бəндлəр, бејтлəр, мисралар сəслəнəркəн, јахуд онлардан ибарəт јазылы чалышмалар јеринə јетирилəркəн шакирдлəр бир даһа мөһкəм инанырлар ки, Азəрбајчан дили өз лакониклији, сəслəнмəси, аһəнкдарлығы вə зəнкинлији илə, доғрудан да, гүдрəтли вə е'чазкар бир дилдир. Белə парчаларын, ајры-ајры һикмəтли сөзлəрин вə с. дил тəһлили шакирдлəрин естетик тəрбијəсиндə мүһүм рол ојнајыр, онларын нитгини јазылы дилин мүхтəлиф сөз вə ифадəлəри илə, синтактик конструксијаларла зəнкинлəшдирир. Унутмаг олмаз ки, јазылы əдəбијјатын дилини јахшы өјрəнмəк məһз јазылы дилə мүкəммəл јијəлəнмəкдə мүстəсна əһəмијјəт кəсб едир. Даһи рус шаири А. С. Пушкин демишдир: «Јалныз данышыг дилиндə јазмəкдир»;

3) Нəһајəт, шакирдлəр Азəрбајчан дили дəрслəриндə образлы дилин нүмунəлəри илə таныш олдугча онлар сөз усталарыны бир нөв тəглид етмəји өјрəнир, өз нитглəрини ешитдиклəри, растлашдыглары нүмунəлəрə ујғун олараг низама салмаға чалышыр, јери кəлдикчə, онлардан јарадычы јазыларында истифадə едирлəр. Шүбһəсиз ки, бунун да тə'лим əһəмијјəти бөјүкдүр.

* * *

Мə'лумдур ки, јазылы вə шифаһи дил ејни ичтимаи һадисəнин инсанлар арасында əн мүһүм үнсијјəт васитəсинин гоша ганадыдыр. Əдəби дилин тə'лиминдə бу ганадларын ејни аһəнклə ачылыб-јығылмасына диггəти чəлб етмəк чох мүһүм шəртлəрдəн бирдир. Унутмаг олмаз ки, дилин шифаһи вə јазылы формалары арасындакы гырылмаз əлагəни тə'лим просесиндə мүнтəзəм олараг нəзəрə алмаг шакирдлəри мүкəммəл нитг бачарыглары вə вəрдишлəринə јијəлəндирмəкдə хүсуси əһəмијјəт кəсб едир. Тəəссүф ки, мүəллимлəримизин һеч дə һамысы тə'лим фəалијјəтлəриндə буна кифајəт дəрəчəдə диггəт јетирмир. Башлыча олараг, сə'ј көстəрмəјə чалышырлар ки, шакирдлəри, əсасəн, јазылы нитгə јијəлəндирсинлəр, онларын ифадə вə инша јазыларда мүвəффəгијјəтинə, «əн чыхылмаз һалда» исə, үзүндəн савадлы шəкилдə көчүрə билмəлəринə наил олсунлар. Лакин унудурлар ки, əввəлəн, јазылы нитгə јијəлəнмəјин мүвəффəгијјəти дүзкүн шифаһи нитгə јијəлəнмəкдəн дə чох асылыдыр. Ахы шакирд өз фикрини шифаһи формада аз-чох ифадə етмəји бачармырса, о, бу иши јазылы шəкилдə мүвəффəгијјəтлə нечə јеринə јетирə билəр?

Һəр шејдəн əввəл унутмаг олмаз ки, јазылы вə шифаһи дил ејни бир ичтимаи һадисəнин ики ајры-ајры үзүдүр. Шифаһи дил биринчидир, чанлы дилдир. Онсуз јазылы дилин нəфəсини дујмаг мүмкүн дејил.

Шакирдлəрə савадлы јазмағы өјрəтмəкдə дə шифаһи нитгə əсасланмағын əһəмијјəти елми сурəтдə чохдан сүбут едилмишдир. Узун иллəрин тəчрүбəси көстəрир ки, орфографик нормалары орфоепик нормаларла гаршылыглы вə мүвази сурəтдə өјрəтдикдə шакирдлəрдə һəм дүзкүн јазы, һəм

Scanned with CamScanner

лашыр. Кәл ки, бу методик идејанын әһәмијјәтини бә'зи мүәллимләримиз (әслиндә онларын бөјүк гисми) һәлә дә лазымынча гијмәтләндирә билмир вә буна көрә дә тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәјә көстәрдикләри сә'јләр нәтичәсиз галыр. Онларын бу саһәдәки уғурсузлуғунун башлыча сәбәби ән чох бунунла әлагәдардыр ки, һәмин мүәллимләрин өзләринин нитги әдәби дил нормалары бахымындан нөгсанлыдыр; ја јерли шивәдә данышыр, ја да орфографик тәләффүзә—китаб тәләффүзүнә мејл көстәрирләр. Белә дил-әдәбијјат мүәллимләринин нөгсанлы нитгиндән онларын шакирдләри нечә нүмунә көтүрә биләрләр? Шакирдләрдә дил дујумуну инкишаф етдирмәкдә һәмин мүәллимләрдән һансы мүвәффәгијјәти көзләмәк олар?

Дикәр тәрәфдән, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, халгымызын мәдәни јүксәлишинин, елми-техники тәрәггинин индики дөврүндә шифаһи дилимиз јазылы дилимиздән һеч дә аз әһәмијјәт кәсб етмир.

Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, һазырда шифаһи әдәби дилимиз чох кениш ичтимаи әлагәләр васитәсинә чеврилмишдир. Бу дил илләрдән бәридир ки, ефирдә Вәтәнимизин һүдудларындан да чох-чох кәнарлара ганад ачыр. Мө'тәбәр конфрансларда, мүхтәлиф јығынчагларда, фикир мүбадиләләриндә вә с. шифаһи әдәби дилимиз вүс'әтлә сәсләнир.

Бүтүн бунларла бәрабәр, е'тираф сәсләнмәсинә көрә һеч дә бизи разы салмыр, диггәтимизи чәлб етмир, үрәјимизи исинтмир. Һәмин чыхышлардан санки орфографик јазыларын «гуру нәфәси» ахыр; чанлы дилин интонасијасыны, тәләффүз көзәллијини дуја билмирик. Бәс бунун күнаһы кимдәдир? Һеч шүбһәсиз ки, илк нөвбәдә, орта мәктәбдә. Мәнчә, бу һәгигәти инкар етмәк олмаз, чүнки ичтимаи һәјатда сөзүнү, сәсини ешитдијимиз кәнчләрин бөјүк гисми орта мәктәби һәтта ән јахын илләрдә битирәнләрдир.

Дејиләнләрдән ајдындыр ки, Азәрбајчан дилинин тә'лими системиндә шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафы, хүсусән орфоепик тәләффүз вә интонасија вәрдишләринин формалашмасы вәзијјәти чидди нараһатлыг јарадыр. Бу проблемин һәлли илә әлагәдар индијәдәк кениш тәдгигатлар апарылмыш, нәтичәләри програм вә дәрсликләрин тәртибиндә кифајәт дәрәчәдә нәзәрә алынмыш, бир сыра методик вәсаитләр дәрч олунмушдур. Лакин, тәәссүф ки, бүтүн бунлар һәмин проблемин практик һәллинә һәлә дә лазыми сәвијјәдә өз тә'сирини көстәрә билмәмишдир. Көрүнүр, бунун да сәбәбләрини арашдырмаға чидди еһтијач дујулур.

Азәрбајчан дили тә'лиминин проблемләри чохдур. Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу мәгаләдә онлардан анчаг бир нечәсинә өтәри тохунмаг мәгсәди гаршыја гојулмушдур.

•

Азәрбајчан дилиндә зәрф категоријасы тәдрисинин лингвистик әсаслары

Гүдрәт ТАЛЫБОВ

филоложи елмләр намизәди, Кировабад ДПИ-нин досенти

Мүасир Азәрбајчан дилиндә исимләрин атрибутивләшмәси нәтичәсиндә исимлә сифәт арасында кечичи бир хүсусијјәтдә олан сөз мејдана чыхдығы кими, сифәт вә исимләрин адвербиаллашмасы да нәзәри чәлб едир. Һазырда чох вахт мүбаһисәјә сәбәб [illegible], мәсәлән, **јахшы, пис, көзәл** вә с. сифәтләрин адвербиаллашмасы (**јахшы охујур, пис ишләјир, көзәл данышыр** вә с.) јалныз һәмин грамматик ваһидләрин әламәт вә хүсусијјәтләри илә бағлыдыр. Белә ки, грамматик мәфһумун әламәти билаваситә һәмин грамматик мәфһума хасдыр, башгаларында јохдур. Грамматик мәфһумун хүсусијјәти анлајышында исә һәмин грамматик мәфһумун дикәр грам-

CS CamScanner ile tarandı

дана чыхара билмәси нәзәрдә тутулур. Мәсәлән: исмин һал, мәнсубијјәт вә кәмијјәтә көрә дәјишмәси исим мәфһумунун әсас грамматик әламәти һесаб олундуғу һалда, бүтүн бунлар сифәт үчүн хүсусијјәт сајылмыр. Көрүндүјү кими, грамматик мәфһумларын әламәтләри сабитдир: мәтндән харичдә дә реалдыр, лакин хүсусијјәти исә мүвәггәтидир. Мәһз буна көрә дә грамматик мәфһумун әламәт вә хүсусијјәти зәрф вә мүвәггәти зәрфләшән сөзләрдә онларын аид олдуғу нитг һиссәсинә мәнсуб мүһүм әламәтләри мәһдудлашдырыр ки, бу јолла да зәрф хүсусијјәти газаныр. Мәсәлән: **Пајызда кечәләр узун, күндүзләр гыса олур. Меһди гәһрәманчасына** һәлак олду. **Ханәндә јахшы охујурду. Колхозумузун кәлири хејли чохалды. Фирудин орадан узаглашды** чүмләләриндә зәрф кими чыхыш едән сөзләр мәнсуб олдуглары нитг һиссәсинә мәхсус әламәтләрини мәһдудлашдырмыш, адвербиаллашмышдыр. Ејни заманда һәмин сөзләр әшја, кејфијјәт, кәмијјәт вә с. анлајышлары дејил, һәрәкәтин ичрасынын әламәтини мејдана чыхармышдыр. Чүнки морфоложи чәһәтдән дәјишә билән сөзләр бу вәзифәдә өзләринин дәјишилмә имканларыны мәһдудлашдырыб, фе'лләрлә әлагәјә кирә билир. **Ахшам, сәһәр** вә с. исимләри; **јахшы, пис** вә с. сифәтләри; **аз, чох** вә с. сајлары; **елә, белә** вә с. әвәзликләри; **әввәл, сонра** вә с. гошмалары мүәјјән шәкилчи вә ја гошмаларла ишләнәрәк адвербиаллашыр. Адлардан зәрф дүзәлдән грамматик васитәләр ја гошулдуғу сөзү адвербиаллашдырмагла јалныз һәрәкәтин әламәтини билдирән нитг һиссәсинә—зәрфә чеврилир, јахуд да сифәтлә зәрф арасында көрпү тәшкил едән (һәм сифәт, һәм дә зәрф хүсусијјәтини дашыја билән) лексик ваһид әмәлә кәтирир.

Башга түрк дилләринә нисбәтән, Азәрбајчан әдәби дилиндә морфоложи үсулла зәрф дүзәлтмә просеси даһа чох инкишаф етмишдир. Һәрәкәтин субјекти вә објекти олан адлар мүәјјән инкишаф сајәсиндә ејни адлардан зәрф јаранмасы бу просесин баш вермәсиндә әсас рол ојнајан чәһәт кими нәзәри чәлб едир.

Дилимиздәки грамматик васитәләрин бир гисми адларын адвербиаллашмасына хидмәт едир; **сәһәр-сәһәрдән,**

шыча вә с. мә'наны даһа да дәринләшдирмәјә хидмәт едән хејли белә сөз, билдијимиз кими, садә сөзләрә шәкилчиләр артырылмагла (-дан, -дән, -ча, -чә) зәрфләр дүзәлир. Мәсәлән: фарс-**фарсча**, әрәб-**әрәбчә**, Азәрбајчан-**азәрбајчанча**, дәрјалар-**дәрјаларча**, дағлар-**дағларча**, минләр-**минләрчә**, милјонлар-**милјонларча** вә с.

Тарихән гошма олуб, мүасир дилимиздә исә шәкилчи кими гәбул едилән, ејни заманда модаллыг ифадә едән -часына, -чәсинә, -анә, -јанә вә с. кими грамматик васитәләрлә дә бә'зи исимләрдән зәрфләр јараныр: мәсәлән: Стаханов-**стахановчасына**, гәһрәман-**гәһрәманчасына**, шаһ-**шаһанә**, даһи-**даһијанә**, шаир-**шаиранә**, мәрд-**мәрданә** вә с. Ејни фикри ашағыдакы грамматик үнсүрләрлә дүзәлән зәрфләр һаггында да демәк олар.

1. Чыхышлыг һалын әламәти олан -дан, -дән шәкилчиси заман, кәмијјәт, әламәт вә с. билдирән сөзләрә артырылмагла һәрәкәтин ичра тәрзини билдирән зәрфләр әмәлә кәтирир; мәсәлән: ахшам-**ахшамдан**, кечә-**кечәдән**, сәһәр-**сәһәрдән**, аз-**аздан**, чох-**чохдан**, аста-**астадан**, пәс-**пәсдән**, уча-**учадан**, зил-**зилдән**, бәрк-**бәркдән**, бир-**бирдән** вә с.

2. Шәкилчиләшмиш гошмаларын бә'зи мүчәррәд мә'налы сөзләрә, бә'зән дә чисим адларына артырылмасы илә һәрәкәтин ичра тәрзини билдирән зәрфләр јараныр; мәсәлән: чәсарәт-**чәсарәтлә**, күч-**күчлә**, гәтијјәт-**гәтијјәтлә**, мәрдлик-**мәрдликлә**, диггәт-**диггәтлә**, һәвәс-**һәвәслә** вә с.

Демәк лазымдыр ки, мүасир дилимиздә ән чох ишләнән **тәнбәлликдән, горхаглыгдан, горхудан, севкидән, сојугдан, көзүмлә, сыра илә, дилимлә, ајағымла, әлимлә, әмәлимлә** вә с. сөзләрә дә чох вахт зәрф кими јанашылмыш вә бу фикир, өз нөвбәсиндә, һаглы тәнгидә мә'руз галмышдыр. Чүнки зәрф јеринә кечән исимләрдә адвербиаллашма һадисәси даһа гүввәтли олдуғундан, онлара өз-өзлүјүндә сәбәб-мәгсәд вә тәрз билдирән зәрфләр кими бахылмыш, бунунла да зәрф өз һүдудларыны ашмышдыр. Бу вахта гәдәр синтактик вәзифәсинә көрә зәрфлик ола билән сөзләр дә зәрф кими гәбул едилмиш, нәтичәдә зәрф вә адвербиаллашан сөзләрлә бағлы нәзәри фи-

Scanned with CamScanner

үзвү арасындакы өлчү, сөз вә нитг һиссәси арасындакы мүнасибәт) ачыг-ашкар нәзәрдән гачырылмышдыр.

Јери кәлмишкән демәк истәрдик ки, чәм шәкилчиси гәбул етмиш сајлар да мәншәчә гошма олуб, бу күн шәкилчиләшән грамматик васитә (-ча, -чә) артырылдыгдан сонра вә адвербиаллашдыгда зәрф хүсусијјәти кәсб едир; амма belә сөзләрдә гејри-мүәјјән саj мә'насы зәрф мә'насындан үстүн олур. Нечә ола билир ки, **дәрјаларча, дағларча** вә с. сөзләр зәрф категоријасына дахил едилдији һалда, **дәрјаларла, дағларла** вә с. зәрф һесаб олунмур?

3. Заман мә'налы вә инсанын јаш дөврүнү әһатә едән сөзләрә јерлик һал шәкилчиси артырылмагла да зәрфләр әмәлә кәтирилир; мәсәлән: **јазда, јајда, гышда, кәнчликдә, чаванлыгда, ајыглыгда, гочалыгда** вә с.

Ачыгыны дејәк ки, һәр сөздә зәрфә јахынлашма хатиринә зәрф ахтармаг, о чүмләдән, **ора, бура** вә с. сөзләрдә -ра, -рә шәкилчисини јөнлүк һал шәкилчиси һесаб етмәк елми изаһдан узагдыр. Һәмин сөзләр формача исмин јөнлүк, мәзмунча исә адлыг һалындадыр. Бу, сүбут тәләб етмәјән бир һәгигәтдир ки, әкәр һәмин сөзләр јөнлүк һал шәкилчиси гәбул етмиш олса иди, онда тәбии ки, икинчи дәфә һалланa билмәзди. Һалбуки онлар исмин бүтүн һал шәкилчиләрини гәбул едир вә һалланыр (ора, ора-нын, ора-ја, ора-ны, ора-да, ора-дан...). **Достум бура кәлди** чүмләсиндәки **«бура»** сөзү әслиндә **«бураја»** демәкдир.

Дилимизин лүғәт тәркибиндә мүәјјән адлар вар ки, онларын адвербиаллашмасы сајәсиндә бир сыра тәрз билдирән зәрфләр әмәлә кәлир вә бу гисм сөзләрдәки грамматик васитә мүстәгил лексик ваһидлә гајнајыб-гарышмаға, формалашмаға догру инкишаф кедир. Мәсәлән: **үнвансыз** (данышмаг), **имзасыз** (јазмаг), **хәбәрсиз** (данышмаг), **һәвәссиз** (ишләмәк), **үрәксиз** (күлмәк) вә с. Бурада зәрф кими ишләнән һәмин сөзләр дүзәлтмә сифәт дә ола биләр (**үнвансыз адам...**), лакин бунларда зәрфә мејл, сифәтә оландан үстүндүр.

Дилимизин лексикасында өзүнә мөһ[illegible] тутан **һәгигәт, дахил, нисбәт, әксәр, әввәл** вә с. сөзләриндән **һәгигәтән, дахилән, нисбәтән, әксәрән, әввә**да иддиа етмәк, фикримизчә, әсассыздыр. Биринчиси, она көрә ки, һәмин ваһидләр бүтөв шәкилдә әрәб дилиндән алынмадыр, буна көрә дә тәркиб һиссәләринә ајрылмыр; икинчиси, онлар фикрә мүнасибәт билдирмәк үчүн ишләнән модал сөзләрдир. Мәсәләјә бу бахымдан јанашдыгда, демәк олар ки, belә сөзләр спесифик дәјишмә формасы олмајан шәкилчисиз сөзләр групуна дахилдир.

Билдијимиз кими, һәр бир исмин үмуми гајдада там схеми олур вә онлардан һәр бири мүхтәлиф формаларда тәзаһүр едә билир. Истисна һалларда belә сөз формаларындан бу вә ја дикәри, нечә дејәрләр, өз схеминдән—моделиндән грамматик мә'насына көрә ајрылараг јени бир лексик ваһиди јарада билир. Бунун нәтиҹәсидир ки, мәсәлән, **о, бәрк, бир** вә с. сөзләри **онда, бәркдән, бирдән** зәрфләрини мејдана кәтирир. Бу фикри әсасландырмаг үчүн ашағыдакы мисаллара нәзәр салмаг кифајәтдир. **«Бирдән** гәләбә сәдасы һәр тәрәфә јајылды» (**бирдән**—нә вахт?), «Онда сәнин ағзындан сүд ији кәлирди» (**онда**—нә заман?), **«Бу әһвалат чохдан баш вермишдир»** (**чохдан**—нә заман?), «Кимсә бәркдән **гышгырды»** (**бәркдән**—нечә?). Лакин ејни сөзләр исмин јерлик вә чыхышлыг һалларында да өз ифадәсини тапа билир; мәсәлән: **«Онда** һәмишә марағлы **китаблар олур»** (**онда**—кимдә?), **«Бирдән** кичик **рәгәм** јохдур» (**бирдән**—нечәдән? нәдән?), **«Чохдан азы чыхмаг лазымдыр»** (**чохдан**—нечәдән?), «Сән һәлә **бәркдән** чыхмамысан» (**бәркдән**—нәдән?).

Мүасир дилимиздә лексик ваһидләр кими формалашмыш зәрфләр (һәрәкәтин вә әламәтин әламәти олан) јалныз, фе'лләрлә баглы олур, онларын әламәтини мејдана чыхарыр (**инди, јаваш, јејин, бајаг, һәмишә, дәрһал** вә с.). Бу фикри бир аз да ајдын десәк, көрәрик ки, һәмин сөзләрин һеч бири исмә аид олуб әшјанын әламәтини билдирмир; мәсәлән: **инди кәлир, јаваш данышыр, јејин кедир, бајаг көрдүм, һәмишә күлүр, дәрһал соруш**[illegible]у кими демәк мүмкүн олдуғу һалда, **инди, јаваш, јејин, бајаг, һәмишә** сөзләрини исимлә бирликдә ишләтмәк мүмкүн дејил.

ләри артырмагла әмәлә кәлән фе'ли багламалары, мәсәлән, чапараг, гачараг, јүјүрәрәк, күләрәк вә с. тәрзи-һәрәкәт зәрфи кими тәгдим етмәк олмаз. Үмумијјәтлә, дилимиздә зәрф јаранмасы чох мәһдуддур. Мүстәсна һалларда фе'лин лазым формасынын шәкли әламәти илә (-малы, -мәли) јаранан **күлмәли** (данышмаг) вә бу кими сөзләрин зәрф јериндә ишләнә билмәсинә тәсадүф олунур.

Зәрф мә'насы ифадә едән сөзләрин һадисәси олараг, өзүнүн формалашма дөврүнү кечирир. Зәрфләрин сөздүзәлтмә просесиндәки вәзијјәти дә (дүзәлтмә зәрфләрин кәмијјәтчә азлығы, зәрф јарадан шәкилчиләрин пассивлији) бунунла әлагәдардыр. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә адлар зәрфдүзәлтмә просесиндә әсас јер тутур.

Бүтүн бу дејиләнләр, күман едирик ки, орта мәктәбдә зәрф тәдрисинин лингвистик әсасларыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәкдә фајдалы олачаг.

•

Азәрбајҹан дили дәрсләриндә програмлашдырылмыш јохламадан истифадәнин бә'зи мәсәләләри

Надир АБДУЛЛАЈЕВ,
Тәјјар ЧӘФӘРОВ
педагожи елмләр намизәдләри

Педагожи елмин сон наилијјәтләринин, һабелә габагчыл тәчрүбәнин тәтбиги үчүн әсас шәртләрдән бири вә ән башлычасы мүәллимин һазырлығы вә јени мәсәләләрдән өз ишиндә истифадә етмәк бачарығыдыр. Академик J. Қ. Бабански belә һесаб едир ки, елмин нәтиҹәләринин сәмәрәли тәтбиги практикләрин һазырлыг сәвијјәләриндән асылыдыр. Јахуд J. С. Турбовској габагчыл тәчрүбәдән сәмәрәли истифадә етмәјин мүһүм шәртини практик мүәллимләрин үмумиләшмиш тәчрүбәни мәнимсәјә билмәләриндә көрүр.

Елми биликләрдән истифадәнин өзү дә әсл јарадычылыг просесидир, мәһз бу просесдә анализ, мүгајисә, башлыҹа ҹәһәти мүәјјән едә билмәк, проблемли оланы көрә билмәк, фәрзијјәләри сүрмәк, билијин јени ситуасија шәраитинә көчүрүлмәсини бачармаг, фәалијјәти планлашдырмаг вә с. кими гијмәтли бачарыглардан истифадә олунур.

Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан дили орта мәктәбдә әсас тәдрис фәнни кими, шакирдләрин үмуми инкишафында мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Belә ки, бу фәнн шакирдләрә мүвафиг билик, бачарыг вә вәрдишләр ашыламагла јанашы, онлара өјрәнмәјин јолларына аид дә мүәјјән бачарыглар ашылајыр. Она көрә дә бу фәннин мүасир тәдриси мүәллимдән дәрин билик, һазырлыг тәләб едир. Бу кејфијјәтләрин ичәрисиндә програмлашдырылмыш тә'лимдән сәмәрәли истифадә едә билмәк бачарығы хүсуси јер тутур.

Тә'лимин сәмәрәлилији вә кејфијјәтини јүксәлтмәк һаггында партија вә һөкумәтимизин сон гәрарлары дәрс просесиндә шакирдләрин фикри фәаллығыны, мүстәгиллијини тә'мин етмәји актуал бир мәсәлә кими гаршыја гојмушдур. Мәһз бу мәгсәдлә сон заманлар мәктәбләримиз мүхтәлиф тә'лим машынлары илә («Огонјок», «АМҚ-1» вә с.) тә'мин едилир. Бу машынлардан истифадә едән габагчыл мүәллимләр дәрсдә шакирдләрин билији үзәриндә күтләви вә гысамүддәтли нәзарәти тәшкил етмәјә вә шакирдләри мүстәгил ишә алышдырмаға хүсуси диггәт јетирирләр.

Бакы шәһәриндәки мусиги тәмајүллү 8 нөмрәли интернат-мәктәбин методист мүәллими Рамазан Очагов, 254 нөмрәли мәктәбин мүәллими Сәнубәр Һәкимова, 135 нөмрәли мәктәбин мүәллими Күлара Абдуллајева

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

әсасында өзләри програмлашдырдыглары карточкалардан сәмәрәли истифадә едирләр. Азәрбајчан дили мәктәб курсунун бир сыра лингвистик мөвзулары үзрә (шакирдләрин мүстәгил дүшүнмәләри, мүгајисә апармалары, мүәјјән конкрет нәтичәјә кәлә билмәләри вә с. бахымындан сәчијјәви олан мөвзулар) һазырланмыш һәмин карточкаларын бир гисми јалныз перфокарт, галанлары исә һәм перфокарт, һәм дә машында ичра едилмәк үчүн нәзәрдә тутулур.

Перфокартла ичра едиләчәк карточкалардакы чаваблары мүәллим методики шәкилдә кодлашдыра билир. Машынларла јеринә јетирилмәси нәзәрдә тутулан карточкалардакы чаваблар исә јохлајычы гурғунун тә'лимат вәрәгиндәки рәгәмләр әсасында кодлашдырылмыш олур.

Карточкалар үзрә ишләјәркән шакирд өјрәндији мә'лумата әсасән гаршысындакы алтернатив чаваблардан бирини (дүзкүн сајдығыны) мүәјјәнләшдирир, һәмин чавабын кодуну апарата вә ја перфокарта гејд едир. Сонра ишин нәтичәси фәрди, јахуд коллектив шәкилдә јохланылыр.

Габагчыл мүәллимләримизин тәчрүбәсиндә мүшаһидә етдијимиз һәмин дидактик материаллары биз дикәр Азәрбајчан дили мүәллимләри үчүн дә мәсләһәт билирик.

Әввәлчә ону дејәк ки, карточкаларын бә'зиләриндә тапшырыглар ики вариантда верилмишдир. Белә карточкалардакы вариантлар бир-бириндән фәргли шәкилдә кодлашдырылмалыдыр. Мүәллим һәр ики вариант үзрә шакирдләри коллектив шәкилдә иш-

шырыг кими даһа јарарлыдыр.

Програмлашдырылмыш карточкалар үзрә нәзарәт һәм дәрсин әввәлиндә фронтал јохлама апармаг, һәм ев тапшырыгларыны јохламаг, һәм дәрсин ахырында јени билијин мәнимсәмә дәрәчәсини мүәјјәнләшдирмәк, һәм дә ајры-ајры бөлмәләр үзрә тәкрарлар апармаг мәгсәдилә тәтбиг едилә биләр. Карточкаларла апарылан иш просесиндә мүәллимин јохлама имканы даһа кениш олур. Шакирдләрин билији гыса бир мүддәтдә јохланылыр, онларын дүзкүнлүјү вә гејри дәгиглији мүәјјәнләшдирилир. Бүтүн бунлардан сонра мәнимсәнилмиш бил ликләр үзрә фронтал иш апарылыр.

Карточкалардан даһа сәмәрәли истифадә едә билмәк үчүн мүәллим, һәр шејдән әввәл, үзәриндә иш апардығы гурғунун техники вә дидактик имкан ларыны мүкәммәл билмәлидир. Һәм чинин шакирдләр дә програмлашды рылмыш тә'лим чиһазы илә ишләмә гајдаларыны јахшы мәнимсәмәли в бу, онларда вәрдишә чеврилмәлидир Тәчрүбә көстәрир ки, белә вәрдиш лазымынча јијәләнмәјән шакирдләр тапшырығын ичрасы просесиндә тех ники гүсурлара тез-тез јол верирләр Бу исә мәшғәләләрдә вахт иткисинә интизамын позулмасына, бир сөзлә сәмәрәсизлијә кәтириб чыхарыр.

Орфоепија, орфографија, лексика фонетика, морфолокија вә синтакси син бә'зи мәсәләләринә даир јенилик чи мүәллимләримизин әли илә һазыр ланмыш карточкалардан ашағыда бир нечә нүмунә веририк.

Карточка 1

Мөвзу: Чүмлә үзвләринә көрә тәһлил.
Тапшырыг: «Директор ә'лачы шакирдләри Артекә јола салды» чүмләсини чүмлә үзвләринә көрә тәһлил един.

№	Чүмлә үзвләри	Код	Сөзләр
1	мүбтәда		ә'лачы
2	хәбәр		Артекә
3	тә'јин		директор
4	[illegible]		јола салды
5	[illegible]		шакирдләри

CamScanner ile tarandı

Мөвзу: Садә вә Мүрәккәб чүмләләр.
Тапшырыг: Мүрәккәб чүмләләри көстәрин.

№	Код	Чүмләләр
I		Мәрдлик, чәсарәтлилик, сајыглыг совет адамларынын әсас сифәтидир. Партизанлар дәмир јолуна чатдылар. Солмазын чавабы һамынын хошуна кәлди, мүәллим ону тә'рифләди. Бајрам күнләриндә һамы севинир, шадланырды. Күчлү јағышдан сонра булудлар дағылышды.
II		Әзиз башыны ашағы салыб отурмушду. Гајыг көздән итәнәдәк биз саһилдә дајандыг. От көкү үстә битмәсә саралар. Мүһарибә гуртарды, сағ галанлар гајытды. Уча дағларын башы һәмишә гарла өртүлү олур.
III		Көј кәлә биринчи дәфә иди ки, бахырдым. Бизим елләрә баһар кәлир. Бөјүк гардашым комсомолчудур, мән исә пионерәм. Мән физики иши даһа чох севирәм. Үзүмдән һазырланмыш кишмиши, шәрабы, дошабы ким хошламыр?
IV		Ичласын ахырында «Бејнәлмилəл» охунду. Директор Рәшады вә Әзизи иш далынча көндәрди. Бүтүн фәһләләр фабрикә тәләсирдиләр. Кәндин ахшамы да, сәһәри дә көзәл олур. Бу јерләрдән карван кечмәз, гуш учмазды.
V		Торпаг гызыр, гар әријир, чајлар буланыр. Кәндин мүнбит торпағы, бол мејвәләри вар. Дәстәмиз мејданчаја топлашды. Бүтүн мә'дәнләрә трамвај вә дәмир јолу чәкилмишди. Пионерләр гәһрәмана күл дәстәләри бағышладылар.

Карточка 3

Мөвзу: Сөзләрдә самитләрин јазылышы вә тәләффүзү.
Тапшырыг: Һансы сөзүн јазылышы дүзкүн тәләффүзүндән фәргләнир.

Код	Сөзләр	№	Сөзләр	Код
	тарла автомат Ширван сәдр	I	нөгтә депутат декабр валидејн	
	шлүз бригадир зәиф әлифба	II	клуб клуб стәкан шәнбә	
	асфалт план стәкан нефт	III	ракет плаш шкаф комиссија	
	Нүсрәт трактор раһат баррикада	IV	галстук нәггаш тәрбијә лексика	
	стансија гарангуш рәгс грам	V	ләзки мәшһур бағча рәф	

Scanned with CamScanner

Мөвзу: Фонетиканын тәкрары.

Тапшырыг: Һансы јазылыш формасы дүзкүн сајылмалыдыр?

I вариант | II вариант

Код	Сөзләр	№	Сөзләр	Код
	мавзолеј мовзолеј мавзалеј	I	комисија коммисија комиссија	
	кәшфијјат кәшвијјат кәшвијат	II	тәәссүф тәссүф тәәссүв	
	галсток галусток галстук	III	автабус афтабуз автобус	
	бригадир бригадир бригадр	IV	клуб гулуб кулуб	
	нөктә ногтә нөгтә	V	комбајын камбајын комбајн	

Карточка 5

Мөвзу: «Синонимләр».

Тапшырыг: Чүмләләрдәки нөгтәләрин јеринә верилмиш сөзләрдән һансыны әлавә етмәк лазымдыр?

№	Чүмләләр	Код	Синонимләр
I	Ушаглар клубун... залына топлашмышдылар.		јенә ири бөјүк
II	Гаршымызда... бир мәнзәрә ачылмышды.		көзәл көјчәк гәшәнк
III	Горки ушагларын ән јахын... иди.		јолдашы досту сирдашы
IV	Һәким хәстәнин... мүаличә етди.		көнлүнү гәлбини үрәјини
V	Габил өз иши барәсиндә... мә'лумат верди.		кәдәк гыса балача

CamScanner ile tarandı

… исимләрин јазылышы.

Тапшырыг: Бирләшмәләрдән һансынын биринчи тә'рифини дырнагда јазмаг лазымдыр.

№	Код	Бирләшмәләр
I		Коммунист күчәси коммунист гәзети коммунист әмәји
II		ингилаб даһиси ингилаб бешији ингилаб колхозу
III		гәләбә күнү гәләбә хәбәри гәләбә танкери
IV		Азәрбајчан меһманханасы Азәрбајчан чајы Азәрбајчан нефти
V		нефтчи аиләси нефтчи командасы нефтчи әмәји

Карточка 7

Мөвзу: Исимләрин чүмләдә ролу.

Тапшырыг: Алтындан хәтт чәкилмиш исимләрин һансы чүмлә үзвү јериндә ишләндијини мүәјјәнләшдирин.

№	Чүмләләр	Код	Чүмлә үзвләри
I	Дајысы Тәрланлан әризә јазмагы хаһиш етди.		Мүбтәда
II	Ағыр машын јохушу чәтинликлә галхырды.		Хәбәр
III	Азәрбајчанын ән бөјүк чајларындан бири дә Араздыр.		Тә'јин
IV	Механизатор Сәрдары гурултаја нүмајәндә сечдиләр.		Тамамлыг
V	Ә'лачы тәләбәләри Москваја көндәрдиләр.		Зәрфлик

Scanned with CamScanner

Тәсвир типли иншалар үзрә бачарыгларын формалашдырылмасына даир

Фәррух ҺӘСӘНОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Азәрбајчан дилинә аид тәкмилләшдирилмиш програмда тәсвир типли (ајры-ајры әшјаларын, һејванларын, әмәк просесинин, адамларын харичи көрүнүшүнүн вә с. тәсвири) вә ја тәсвир елементли иншалар үзрә ишә системли шәкилдә V синифдән башланмасы мәсләһәт көрүлмүшдүр.

Нитгин башга типләриндән (нәглетмә, мүһакимә) фәргли олараг, тәсвир елементли иншалар үзрә апарылан ишләр шакирдләри кәләчәк мүстәгил һәјата һазырламагда, һәјатдакы көзәлликләри көрүб дујмаг вә онлара өз мүнасибәтләрини билдирмәкдә, јазылы вә шифаһи нитгләрини образлы гурмагда вә онларын мүшаһидәчилик габилијјәтләрини инкишаф етдирмәкдә мүстәсна рол ојнајыр. Шакирдләр ајры-ајры чисимләр, тәбиәт һадисәләри, өзләринин бәсләдикләри һејванлар, јашадыглары јер вә с. һаггында данышаркән онларын тәсвириндә ән характерик вә хүсуси чәһәтләри гејд етмәји өјрәнирләр. Мүәллим тәсвир елементли иншалар һаггында шакирдләрдә дүзкүн тәсәввүр јаратмаг үчүн ашағыдакылара хүсуси олараг диггәт јетирмәлидир:

1) һәр һансы әшја вә ја һадисәни дәгиг тәсвир етмәк үчүн ону (тәсвир олунан әшјаны) јахшы мүшаһидә етмәк, һәртәрәфли өјрәнмәк лазымдыр;

2) тәсвир олунан әшја вә ја һадисәнин бүтүн әламәтләри дејил, јалныз тәсвир објекти илә бағлы ән характерик елементләри садаланмалыдыр;

3) тәсвир објекти (мөвзу) шакирди әһатә едән реал мүһитлә бағлы олмалыдыр.

Мә'лумдур ки, тәсвири иншалар ән чох мүшаһидә әсасында гурулур. Әкәр кәнддә јашајан шакирдә дәниз вә нефт мә'дәнләри, шәһәрдә јашајанлара исә чај, арх, ферма, памбыг тарласы вә с. һаггында тәсвир елементли инша јазмаг тапшырыларса, онда онлар шәһәр вә кәнд һәјаты илә бағлы мәсәләләри олдуғу кими дејил, шәкилдә, бәдии вә елми әдәбијјатда көрдүкләри, охудуглары кими тәсвир едәчәкләр. Она көрә дә дәниз, нефт мә'дәнләри, памбыг тарласы; паркла, мешәдә, пионер дүшәркәсиндә, музејдә мүшаһидә олунанлар вә с. һаггында тәсвир елементли инша јаздыраркән мүәллимин шәхси мүлаһизәси дејил, шакирдин реал мүшаһидәси әсас тутулмалыдыр.

Башга нөв иншалар кими, тәсвир елементли иншада да мөвзунун вә әсас фикрин ачылмасына, она аид (мөвзуја) материал топланмасы вә системә салынмасына да нәзарәт едилмәлидир. Мәсәлән, әкәр шакирдә «Гызыл пајыз» мөвзусунда инша јазмаг тапшырылыбса, бурада һаваларын сојумасы, тез-тез күләк әсмәси, јағыш јағмасы, көјүн үзүнүн булудлу олмасы вә с. һаггында дејил, отларын, јарпагларын вә чичәкләрин рәнкинин дәјишмәси илә әлагәдар факт топланмасына хүсуси диггәт јетирилмәли вә јазы ишиндә онларын тәсвиринә кениш јер верилмәлидир.

Тәсвир елементли иншалардан мүвәффәгијјәтлә истифадә етмәк үчүн шакирдләри, илк нөвбәдә, бу вә ја дикәр објектин тәсвиринә аид мәтнләрлә таныш етмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә мүхтәлиф үслубларда јазылмыш мәтнләрин (мүәллимин әввәлчәдән сечдији) синифдә охусуну тәшкил етмәк вә јахуд кодоскопла екранда нүмајиш етдирмәк мәгсәдәујғундур.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, тәсвир ики чүр олур: елми вә бәдии. Елми тәсвирдә әшјанын ән башлыча әламәтләри һаггында мә'лумат верилир. Бу заман тәсвирдә дәгиглик вә мәнтиги ардычыллыг әсас тутулур. Белә тәсвир үчүн јалныз ән лазыми фактлар сечилир.

Бәдии тәсвирдә шакирдин субјектив ифадәләри, образла бағлы шәхси тәәссүраты вә с. әсас јер тутур. Бурада ән башлыча чәһәт әшја һаггында һәртәрәфли, там вә ифадәли шәкилдә мә'лумат вермәкдән ибарәт олмалыдыр.

Тәчрүбәси илә таныш олдуғумуз мүәллимләрдән С. Рүстәмова (Бакыдакы 126 нөмрәли мәктәбин мүәллими)

елми тәсвирлә бәдии тәсвирин фәргли чәһәтләрини шакирдләрә белә изаһ едир:

— Биз һәјатда тез-тез ајры-ајры әшјалары, һејван вә ја инсанлары, һадисәләри тәсвир етмәјә еһтијач дујуруг. Ахы, елә бир адам тапылмаз ки, баһарын кәлиши, унудулмаз јај көрүшләри, пајыз јағышлары вә јахуд ағачларын сары, чәһрајы јарпаглары, гышда әтраф мүһитин ағаппаг гарла өртүлмәси вә с. онда мүәјјән бир тәәссүрат ојатмасын. Белә һалда алимин тәсвири конкрет, дәгиг елми дилдә, шаиринки исә бәдии, образлы дилдә олур. Алим вә ја тәдгигатчы әшја, һадисә һаггындакы тәсвириндә өз фикрини мүәјјән ардычыллыгла, елми тәһлил јолу илә верир. Белә тәсвирдә һәр шеј дәгиг вә мәнтиги олур. Буна елми тәсвир дејилир. Белә тәсвирләрлә сиз тарих, тәбиәтшүнаслыг, физика, кимја, ботаника вә с. дәрсликләриндә тез-тез гаршылашырсыныз. Бәдии тәсвирдә әшја вә һадисәләр даһа образлы вә ајдын верилир. Бурада мүәллифин фикри, һисс вә дујғулары, әшја вә һадисәјә шәхси мүнасибәти өз әксини тапыр. Бәдии тәсвирә адәтән һекајә, повест, роман, сүжетли ше'р вә шәкилләрдә тәсадүф олунур. Инди мән сизә Күр чајынын тәсвири илә бағлы ики мәтн охујачағам. Диггәтлә гулаг асыб онлардан һансынын елми, һансынын бәдии тәсвирә аид олдуғуну мүәјјәнләшдирмәјә чалышын.

I. Мәтн.

Күр Азәрбајчанын вә бүтүн Гафгазын ән бөјүк чајыдыр. Онун үмуми узунлуғу 1515 км олуб, бундан 900 км Азәрбајчан ССР әразисинә дүшүр. Күр чајы өз мәнбәјини Түркијә әразисиндәки Чалдыр суајрычысынын шимал әтәјиндә дәниз сәвијјәсиндән 2741 км јүксәкликдән алыр.

II. Мәтн.

Һүндүр боз тәпәләри јарыб учурумлара чевирән Күр мешәнин јахасы боју узаныб кедирди. Тез-тез көпүкләниб дашан, јаз ајларында јатағына сығмајыб, каһ сол саһилдәки мешәјә сохулан, каһ да бәри үздәки һүндүр јарғанлары, бичәнәкләри, улғунлуглары јујуб апаран Күр бу ил даһа чошғун иди. О, нәһәнк палыд ағачларыны көкүндән гопардыб бир јумаг кими бүрмәләјир, өзү илә узаглара—ашағыдакы кәндләрин бәрабәринә гәдәр апарырды.

Һәр ики мәтнлә әлагәдар шакирдләрин фикирләри өјрәнилиб јекунлашдырылыр.

Бу һазырлыг ишиндән сонра тәсвир (әшја, һејван вә ја инсанын тәсвири) елементи олан мәтн үзрә кениш вә ја јығчам ифадә јаздырмаг мәгсәдәујғундур (ифадә јазы үчүн мәтни мүәллим ја «Ифадә јазы мәтнләри»ндән, ја да елми вә бәдии әдәбијјатдан сечә биләр).

Иш тәчрүбәси илә таныш олдуғумуз мүәллимләрдән С. Салеһов (Имишли рајону, 1 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими) елми тәсвирлә бәдии тәсвирин фәргли чәһәтләрини шакирдләрә изаһ етмәк үчүн «Күнәш» мөвзусунда ашағыдакы мәтнләрдән истифадә едир.

I. Мәтн.

Күнәш көзәрмиш, күрәшәкилли көј чисмидир. Јердән күнәшә гәдәр олан мәсафә тәгрибән 150 000 000 километрдир.

Күнәшин сәтһиндә температур тәгрибән +6000°С-дир. Бу чүр јүксәк температурда бүтүн маддәләр хүсуси бир газ һалындадыр.

Көзәрмиш маддә ишыг сачыр. Ишыг санијәдә 300 000 км сүр'әтлә јајылыр. Күнәшдән чыхан ишыг јерә 8 дәгигә 19 санијәјә кәлиб чатыр (М. Н. Скаткин. Тәбиәтшүнаслыг, 4-чү синиф үчүн дәрслик, Бакы, 1978, сәһ. 12—13).

II Мәтн.

Көзәл ләләләр, мәним күнәш һаггындакы нағылымы динләјин.

Гызым хәстә иди. Һәким гызыма бахды.

— Бура рүтубәтлидир,—деди. Отагларынызы дәјишдирин, гыз бол-бол күнәш көрсүн.

— Ата чан, һәким нә јазды?—дејә гызым сорушду.

— «Күнәш» јазды, гызым, күнәш сәни гыздырсын ки, сағаласан.

Күнәш ахтармаға кетдим. Чох ахтардым. Ахырда күнәш көрән бир отаг тапдым, ертәси күн гызымы күнәшли отаға апарачагдым.

Сәһәр ачыларкән о мәни чағырды, әлими тутду... Көзләрини јумду.

Scanned with CamScanner

евимизин гәлби дә онунла кетди.

Дәрдимиз чох бөјүк иди. Мән онун мәзарына кедәрәк, күнәшин догмасыны көзләдим. Көзәл, гызыл сачлы гызым, пәришан бир һалда инчә голларыны күнәшә догру узадыб, онун даддлы шуаларыны ичирди. Бир дәфә үзүмү күнәшә тутараг дедим:

— Күчлү күнәш! Нә үчүн бир шуаны, анчаг бирчә шуаны гызымдан әсиркәдин, онун өлмәсинә разы олдун? Нә үчүн?

Күнәш сыхылды вә гаралды:

— Кет,—деди,—бүтүн аләмә билдир ки, үст мәртәбәләр күнәшин шуаларыны алдылар, алт мәртәбәләрә көлкә салдылар вә сәнин гызыл сачлы гызыны өлдүрдүләр (М. А. Арази).

Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр һәр ики мәтни мүгајисә едиб, дил васитәләриндән истифадә бахымындан онларын фәргли хүсусијјәтләрини мүәјјән етмәјә чалышырлар. Нәтичә чыхарылыр ки, һәмин мәтнләрин икисиндә дә ејни бир әшја-күнәш тәсвир олунур. Биринчи мәтндә күнәшин формасы (көзәрмиш, күрәшәкилли көј чисми олмасы), јердән күнәшә гәдәр олан мәсафә, ондакы температур вә ишығын јајылма сүр'әти көстәрилирсә, икинчи мәтндә күнәш вә онун әһәмијјәти һаггында образлы фикир сөјләнир.

Сөјләмәјә (шифаһи вә ја јазылы) һазырлыг просесиндә һәр ики мәтн бир даһа ајры-ајрылыгда охунур вә коллектив тәһлил олунур. Мөвзу вә ондан (мөвзудан) ирәли кәлән әсас фикир мүәјјәнләшдирилиб, ашағыдакы кими тәхмини план тутулур:

Биринчи мәтн үзрә.

1. Күнәшин формасы.
2. Јердән күнәшә гәдәр олан мәсафә.
3. Күнәшин сәтһиндә температур.
4. Күнәшдән чыхан ишығын јајылма сүр'әти.

Икинчи мәтн үзрә.

1. Гызын хәстәләнмәси.
2. Ата күнәшли отаг ахтарыр.
3. Гызын өлүмү.
4. Күнәшин әһәмијјәти.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи габагчыл мүәллимләр тәсвир елементли миниатүр иншалар апарылмасына да хүсуси диггәт јетирирләр. Һәр шејдән әввәл онлар шакирдләри тәсвир еле-

CamScanner ile tarandı

зисија) хүсусијј... едирләр. Бу мәгсәдлә шакирдләрин дәфтәрләринә ашағыдакы вариантдан ибарәт јаддаш јаздырылыр:

1. Әшја вә ја һадисәнин үмуми характеристикасы верилмәли; онларын характериндән асылы олараг көстәрдији тә'сир изаһ едилмәли; тәсвир олунан објект елми вә ја бәдии үслубда ифадә олунмалыдыр.

2. Тәсвир олунан әшја вә ја һадисәнин ајры-ајры елементләриндән данышылмалы; објектин үмуми характеристикасы верилмәли (гејд едилмәли); онун көстәрдији үмуми тә'сир ачылмалыдыр.

Јаддаш јаздырылдыгдан сонра һәр ики вариант ајры-ајрылыгда тәһлил едилир: киришдә вә тәсвир олунан әшја илә бағлы әсас һиссәдә нәдән данышачағы, фикирләрини конкрет мөвзу илә (мәсәлән, «Гызылкүл», «Јасәмән», «Гәрәнфил», «Гызыл пајыз», «Гышда тәбиәт», «Кәндимизә гар јағыр», «Гарлы һавада», «Нәнәмин сандығы», «Бизим топлан», «Чимәрликдә», «Әмәк адамлары илә көрүш», «Гәһрәманла көрүш», «Мәһсул бајрамы» вә с.) нечә бағлајачағы, објектлә әлагәдар онда јаранан тәсвири нечә формалашдырыб верәчәји, һансы мәнбәләрдән материал топлајачағы вә ону нечә системә салачағы әтрафлы шәрһ олунур. Мәсәлән, V синифдә «Гызыл пајыз» мөвзусунда миниатүр иншаны, пајызда шакирдләрин бағa, мешәјә вә ја парка екскурсијасы илә әлагәләндирмәк олар. Бунунла әлагәдар олараг иншаја һазырлыг үчүн шакирдләрә ашағыдакы истигамәтләрдә мүшаһидәләр апармағы тапшырмаг олар.

1. Екскурсијада олдуғунуз заман һаванын нечә олдуғуна диггәт јетирин. Һаванын вәзијјәтини, көјүн рәнкини, күнәши, мешәни, јарпагларын рәнкини вә с. образлы шәкилдә нечә характеризә едәчәксиниз? Күләјин вә јарпагларын сәси, ајаг алтында галан јарпагларын хышылтысы һаггында өз тәәссүратынызы һансы сөзләрлә вә нечә ифадә едәчәксиниз? Өз тәәссүратынызы образлы ифадә етмәк үчүн даһа чох һансы нитг һиссәсиндән истифадә етмәјә диггәт јетирмәлисиниз?

2. Бағы (мешәни) узагдан көрәркән вә јахуд ичәрисиндә кәзәркән сиздә нә кими үмуми тәәссүрат јаранды? Тәсәввүр един ки, бағ һәлә узагдадыр ... онун (...ын) һаггында данышмаг үчүн **көрүнүр, көрсәнир, гаранлыгланыр, бирләшир** вә башга фе'лләрдән истифадә етмәјә еһтијач дујурсунузму?

3. Бағда (мешәдә) даһа чох нә хошунуза кәлир? Сиздә јаранан тәәссүраты дәгиг вә ајдын ифадә етмәк үчүн даһа мүнасиб сөз вә ифадәләр сечмәјә чалышын. Өзүнүзү јохлајын: сиз тәбиәти диггәтләми мүшаһидә етмисиниз вә јахуд мүшаһидәниз сәтһидир. Бунун үчүн өз-өзлүјүнүздә бу кими суаллара чаваб ахтарын: Бағда пајыз фәслинин изләри (нишанәләри) вармы? Онлар нәдән ибарәтдир? Сәнин диггәтини даһа чох нә чәлб етди?

4. Һансы әһвал-руһијјә илә бағдан (мешәдән) гајыдырсыныз? Пајыз фәслинин тәбиәтә бәхш етдији көзәлликләри мәһз мүшаһидә етдијиниз кими тәсвир етмәјә чалышын. Сә'ј көстәрин ки, тәәссүратынызы образлы ифадә едәсиниз.

Бундан сонра шакирдләрә мүшаһидәнин тәхмини планыны тәгдим етмәк олар:

1. Бағa (мешәјә) кедән јолда, һаванын нечә олмасы.
2. Узагдан сән бағы (мешәни) нечә көрдүн?
3. Мешәдә: торпағын үстү; чәмәнликләр (чичәкләр, отлар), тарлалар (бағлар); мүхтәлиф нөв ағачлар, онларын јарпаглары, көвдәси; отларын, колларын рәнки; торпагдан, отлардан, јарпаглардан кәлән әтирләр.

Екскурсија вахты шакирдләрин план үзрә иш материалы тәртиб етмәси дә фајдалы олур. Белә материаллардан биринин нүмунәси илә таныш олаг.

1. Мешә (бағ, парк вә с.) јолунда.

Һава сакитдир, пајыз күнәши әтрафа ишыг сачыр, зәиф күләк әсир. Көјдә тала-тала булудлар топлашыб. Отлар сары вә бозумтул рәнкә чалыр.

2. Мешәнин (бағ, парк вә с.) узагдан көрүнүшү.

Сарымтыл-јашыл вә гырмызытәһәр јарпаглы ағачлар көрүнүр. Санки мешә көјлә бирләшмишдир. Гушларын сәси ешидилир.

3. Мешәдә (бағда, паркда) торпағын үстүнә санки сары халчалар дөшәнмишдир. Бә'зи јерләрдә саралса да, һәлә отларын чох һиссәси јашылдыр. Онларын үстүнә ағач јарпагларын ағачларынын јарпаглары сапсарыдыр. Бөјүркән колунун јарпаглары гырмызыја чалыр. Шам ағачлары исә јашылдыр.

Мешәнин даими сакинләри олан сәрчә вә гарғаларын ајаглары алтында галан хәзәлин вә ағачдан дүшән јарпагларын хышылтысы ешидилир. Отларын вә хәзәлләрин әтри бир-биринә гарышмышдыр.

Екскурсијада шакирдләрин шәхси мүшаһидәсилә бағлы топланмыш материалларын синифдә мүзакирәси кечирилир. Материалларын јахшы вә уғурсуз чәһәтләри тәһлил олунур. Сонра топланмыш материал әсасында шакирдләрә евдә «Гызыл пајыз» мөвзусунда инша јазмаг тапшырылыр.

Инди исә шакирдләрин мүхтәлиф мөвзуларда јаздыглары иншалардан бир нечәсинә нәзәр јетирәк.

Гызыл пајыз.

Күнәшли пајыз күнүдүр. Зәиф күләк әсир. Күнәшин илыг шүалары адама ләззәт верир. Көј мави дәнизи хатырладыр. Көјүн үзүндә тәкәм-сејрәк ағ вә бозумтул булудлар көрүнүр. Онларын бә'зиләри горхунч шири, әждаһаны, бә'зиләри исә башы ағаппаг гарла өртүлү сыра дағлары, сылдырым гајалары хатырладыр. Күн батана јахын бу булудларын бә'зиләри гырмызы рәнкә чалыр. Санки гарын үстүндә од галамысан (Т. Әсәдова).

Мәктәбимизин архасында бөјүк бир мејвә ағачы вар. Бағa кедән јол сәлигә илә асфалтланмыш, кәнарларына чинар ағачы әкилмишдир. Чинарлардан бә'зиләринин ашағы һиссәси, бә'зиләринин бир будағынын јарпаглары тамам саралмышдыр. Ағачын сары вә јам јашыл јарпаглары она хүсуси көзәллик верир.

Бағда алма, армуд, һејва, нар вә с. ағачларын јарпаглары елә бил һансы бир рәссамынса әлилә сары вә гырмызы рәнкләрә бојанмышдыр. Тут ағачынын саралмыш јарпагларынын кәнарлары гупгуру гурумуш, кү... рәнки алмышдыр.

Күләк әсдикчә будаглардан гопуб дүшән јарпаглар исти ана гојнуна тәләсирмиш кими башымызын үстүндән өтүб чаја төкүлүрдү.

Јердәки јарпагларын үстү илә аддымладыгча онлар гәрибә сәслә, һај-һарајла санки ким исә көмәјә чағырыр, өз наразылыгларыны билдирмәк истәјирдиләр. (С. Нағыјева).

Булудлу бир пајыз күнүдүр. Тез-тез көј ку... рулдајыр, шимшәк чахыр. Нарын јағыш ја... ғыр. Бајагдан бағы башына көтүрмүш сәрчә... ләрин сәси кәсилмишдир. Бағда там сакитлик... дир. Јарпагларын үстүнә јаған јағышын хы... шылтысы ајдын ешидилир. Килас, үзүм, ал... ма, нар, һејва ағачларынын сары вә гырмызы... тәһәр јарпагларынын рәнки санки бир аз ту... гунлашмышды. Ағачлардан гопуб һавада фыр... лана-фырлана јерә дүшән јарпаглары күлә... үзүмә вуранда диксинир, санки бир анлы... үшүјән кими олурдум. Саралмыш јарпагла... санки өз кәнчлик күнләринә тәәссүфләнди...

Scanned with CamScanner

дырды. Пәрдәләр бу дамлар јарпаглардан гопуб јерә вә јахуд башымыза дүшүрдү.

Торпагдан, отлардан вә јарпаглардан галхан хәфиф иј адамда хүсуси бир хош әһвал-руһијјә ојадырды (М. Гулијева).

Тәчрүбә көстәрир ки, тәсвир типли иншалар үзрә иша һазырлығын бу ардычыллыгла тәшкили мөвзу вә ондан ирәли кәлән фикри баша дүшмәк, һәјатдакы көзәлликләри, ајры-ајры ониуң истигамәт вермәкдә, вәтәнинин онларын доғма јурда, бу јурдун торпағына, дағына-дашына мәһәббәт руһунда тәрбијә олунмасы, әмәк адамларынын көстәрдији гәһрәманлыглар, партија вә һөкумәтимизин совет адамларынын әмәјинә вердији бөјүк гијмәт вә с. һаггында мүстәгил фикир сөјләмәләринә имкан верир.

●

Епик әсәрләрин тәдриси просесиндә сәһнәләшдирмә үнсүрләриндән истифадә јолу илә шакирдләрин естетик тәрбијәсинин инкишаф етдирилмәси

Асја БӘКИРОВА
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Бәдии әсәрләрин өјрәдилмәсиндә мәгсәд, гаршыда дуран вәзифә шакирдләрә билик вермәклә мәһдудлашмыр, онун васитәсилә шакирдләрә тәрбијәви тә'сир көстәрмәк һәмин вәзифәнин тәркиб һиссәси кими диггәти чәлб едир.

Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләриндә дејилир: «Шакирдләрин бәдии тәһсилини вә естетик тәрбијәсини хејли јахшылашдырмаг чох мүһүм вәзифәдир. Көзәллик һисси инкишаф етдирилмәли, јүксәк естетик зөвгләр, инчәсәнәт әсәрләри, тарих вә архитектура абидәләринин, доғма тәбиәтин көзәллијини баша дүшмәк вә гијмәтләндирмәк бачарығы формалашдырылмалыдыр. Бу мәгсәдлә һәр бир тәдрис фәнининин, хүсусилә мүһүм идрак вә тәрбијә күчүнә малик әдәбијјат, мусиги, тәсвири сәнәт вә естетиканын имканларындан даһа јахшы истифадә олунсун...» (Бах: Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһаты һаггында, Сәнәдләр вә материаллар топлусу, Азәрнәшр, 1984, сәһ. 54).

Мәсәләјә мәктәб ислаһатынын гаршыја гојдуғу тәләбләр бахымындан јанашдыгда, бир даһа ајдын олур ки, шакирдләрә естетик тәрбијәнин ашыланмасында бәдии естетик силсилә фәнләр арасында әдәбијјатын хүсуси јери вә ролу вар. Чүнки әдәбијјат һәјат лөвһәләри васитәсилә бу вә ја дикәр чәһәтдән охучуја-шакирдә тә'сир едир, онда үлвилик, көзәллик, гәһрәманлыг, нәчиблик кими зәнкин мә'нәви кејфијјәтләр ашылајыр.

Мәктәбдә шакирдләрә көзәл, мә'налы данышмаг, көзәл вә мәнтиги нитг вәрдиши јаратмаг чох мүһүм вәзифәләрдән бирирдир. Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси үчүн фајдалы јоллардан бири һәр һансы сәнәткар—сөз устасы—јазычынын сөз ишләтмәк мәһарәтини шакирдләрә ајдын вә әјани сурәтдә баша салмаг јолудур, бу, бәдии әдәбијјат васитәсилә јараныр.

Мә'лумдур ки, һәјат һадисәләри бәдии әдәбијјатда әкс олунма тәрзинә көрә үч шәкилдә ифадә олунур: ше'р дили, нәср дили, драм дили (сәһнә). Сәһнә дили—драм әсәрләринин дили дикәрләриндән онунла фәргләнир ки, белә әсәрләрдә дил мүәллиф дили дејил, иштирак едәнләрин, персонажларын, образларын, типләрин дилидир. һәм дә характер вә темпераментләри, дүнја бахышлары, əхлаги көрүшләри бир-биринә зидд олан адамларын дилидир. Сәһнә әсәриндә һәр типин дили, данышығы онун шүур вә дүшүнчәсинин, һәјат тәрзинин һисс вә һәјәчанынын ифадәсидир.

CS CamScanner ile tarandı

...ларинә мүнасибәтләрини әкс етдирир. «Әкәр әдәби-бәдии әсәрләр, Чернышевскинин сөзләри илә десәк, бирәр һәјат дәрслијидирсә, сәһнә һәјатын әјани вә чанлы дәрслијидир» (М. Мәммәдов, «Режиссор сәнәти», «Маариф», Бакы, 1971, сәһ 3).

Бир һалда ки, сәһнә әсәриндә һәјат әјани вә чанлы (әлбәттә, мүхтәлиф васитәләрин көмәји илә) әкс олунур, демәли, тамашачынын һиссләринә, мә'нәви аләминә дә гүввәтли тә'сир көстәрилир. Бу бахымдан јанашдыгда шакирдләрин идеја-естетик тәрбијәсинин формалашмасында, јери кәлдикчә сәһнә имканларындан истифадә олдугча фајдалыдыр. Әлбәттә, епик жанрда да сәһнәләшдирмә имканы вар вә мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бу имкандан—епик әсәрләрин өјрәдилмәси заманы сәһнәләшдирмә вә әјанилашдирмә васитәләриндән—үнсүрләриндән истифадәнин тәрбијәви әһәмијјәти бөјүкдүр. Бу чәһәт методик әдәбијјатда мараглы иш кими тәгдир олунур вә ондан истифадә мәсләһәт билинир. Ә. Гарабағлы «Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси методикасы» адлы әсәриндә драм дәрнәјинин ишиндән данышаркән јазыр: «Драм дәрнәјиндә бөјүк роман, һекајә вә поемаларын сәһнәләшдирилмәси дә хејирлидир... «Гылынч вә гәләм», «Сачлы», «Абшерон», «Кәләчәк күн» вә башга әсәрләрдән ајры-ајры һиссәләри мүвәффәгијјәтлә сәһнәләшдирмәк олар» (бах, көстәрилән китаб, 1968, сәһ. 301).

Ә. Гарабағлынын дедији бу методик фикри програма дахил олан, демәк олар ки, бүтүн епик әсәрләрин тәдрисинә шамил етмәк олар.

Мејдана белә бир суал чыхыр: мүәллим епик әсәрләрин тәдриси просесиндә һәмин әсәри нечә сәһнәләшдирир (әлбәттә, бүтүнлүкдә јох, кичик бир һиссәдән истифадә јолу илә), әјани васитәләрдән—сәһнә елементләриндән нечә истифадә едир, бунларын тәтбиги јолу илә шакирдләрин естетик һиссләринә нечә тә'сир көстәрир? Бу суала чаваб вермәк үчүн мәктәб тәчрүбәсинә нәзәр салмаг лазым кәлир. Республикамызын үмумтәһсил мәктәбләриндә габагчыл әдәбијјат мүәллимләри јахшы тәчрүбәјә маликдирләр. Мәсәлән, Афәт Әһмәдова (Бакы, 239 нөмрәли мәктәб), Садыг Агајев

мәктәб), Зүмрүд Гуламәлијева (Бак
9 нөмрәли мәктәб), Гисмәт Һүсејнов
(Бакы, 54 нөмрәли мәктәб) вә башга
ларынын иш тәчрүбәси мараглыды
Епик әсәрин өјрәдилмәси заман
сәһнәләшдирмәдән истифадә, һәр ше
дән әввәл, мәзмунун мүәллим тәр
финдән ајдын тәсәввүр олунмасын
тәләб едир. Әсәрдән илк тә'сири
алыр. Бу тә'сир мараглы, күчлү, д
рин олмалыдыр ки, әсәр сәһнәләшди
риләркән, јахуд сәһнәләшдирмә ү
сүрләриндән истифадә едәркән ша
кирдләрин естетик һиссләринә нүфу
едә билсин. Сәһнәләшдирмә имкан
бүтүн епик әсәрләрин һамысы үчү
ејни сәвијјәдә дејил. Одур ки, мүә
лим сәһнәләшдирмә мәгсәдилә ел
епик әсәрләрдән истифадә етмәлиди
ки, о, естетик чәһәтдән емосионал тә'
сир күчүнә малик олсун вә шакирд
ләрдә мараг доғурсун. Бунун үчүн му
әллим, һәр шејдән әввәл, әсәр үзәрин
дә мүшаһидә апармаға, онун сүжети
ни, мөвзусуну мүәјјәнләшдирмәјә, об
разларын характерини дәриндән өј
рәнмәјә сә'ј көстәрмәлидир.

Бу истигамәтдә апарылан мүшаһи
дәләр, динләнилән дәрсләр көстәри
ки, габагчыл әдәбијјат мүәллимләр
епик әсәрләрин өјрәдилмәсиндә сәһ
нәләшдирмәнин көмәји илә, онлары
мәзмунуну дәриндән мәнимсәтмәкл
јанашы, естетик нәтичә чыхара билир
ләр. Бу бахымдан Бакыдакы 239 нөм
рәли мәктәбин мүәллими Афәт Әһмә
дованын тәчрүбәси мараглыдыр.

Програмын тәләбинә көрә VII си
нифдә Азәрбајчан совет әдәбијјаты
нын көркәмли нүмајәндәләриндән би
ри олан халг јазычысы Илјас Әфә
дијевин Чәнуби Азәрбајчан халгыны
өз азадлығы уғрунда апардығы му
баризәсиндән бәһс едән *«Хәнчәр»* һе
кајәси өјрәдилир. Һекајәнин тәдрис
заманы сәһнәләшдирмә үнсүрләрини
тәтбиги јолу илә шакирдләрин есте
тик тәрбијәсинин инкишаф етдирил
мәси үчүн имкан вар. Бу мәгсәдлә
«Хәнчәр»ин биринчи саатында оху
мәзмун үзрә иш апарыр. Дәрсдән со
ра групун үзвләри арасында иш бө
күсүндән истифадә едәрәк (сәһнәлә
дирмә үнсүрләриндән истифадә е
мәклә) роллары бөлүшдүрүр, ертә
күнү мәшг едир. Нөвбәти дәрс са
тында һекајәнин мәзмунуну вә јах
бир һиссәсини шакирдләр сәһнәлә
дирилмиш шәкилдә ифа едирләр. Б

Scanned with CamScanner

даһа дәриндән өјрәнмәјә чалышыр вә ону нүмајиш етдирмәјә сә'ј көстәрирләр. Бу да мәктәб тәчрүбәсиндә сүбут едилмиш дидактик фактдыр ки, епик әсәрин сәһнәдә тәчәссүмү мәзмунун јадда галмасына көмәк едир, еjни заманда әсәрдә баш верән һадисәләр сәһнәдә образлар васитәсилә чанландырылыр, шакирдләрин (һәтта ән зәиф охујан шакирдләрин белә јаддашына һәкк олунур) јарадычылыг габилиjјәти инкишаф едир, формалашыр. Лакин епик тәсвир вә тәһкијәнин сәһнәләшдирилмәсинә мүәллим вә шакирдин јарадычы јанашмасы әсасдыр.

А. Әһмәдова бизим мәсләһәтимиз вә көмәјимизлә VII синифдә «Хәнчәр» һекајәсинин бир һиссәсини сәһнәләшдирди. Марағлы тәчрүбә кими һәмин сәһнәләшдирмәдән нүмунә вермәји лазым билирик.

Сәһнә:

Әһвалат Иран Азәрбајчанынын кичик бир шәһәриндә баш верир. Шәһәрин бир тәрәфи мешә, габаг тәрәфи исә көз ишләдикчә узаныб кедән кениш дүзәнликдир.

Шәһәр бир илә јахындыр ки, хошбәхт күнләр кечирирди. Гәсәбәдә јени ачылмыш мәктәбдә кәнч гыз Сүдабә ханым, атасы сәрраф Мәшәди Тағынын ирадәси хилафына чыхараг мүәллимлик едир, ушаглара Азәрбајчан дилиндә дәрс дејирди.

Сүдабә, Иран Азәрбајчанында галхан азадлыг һәрәкатына үрәк јанғысы илә гошулмуш вә бу һәрәкатын көзәкөрүнмәз чошғун далғалары ону өз ағушуна алмышды.

О, ушаглара дәрс дејир, Азәрбајчан һаггында нәғмә охујурду. Көзләри јашармыш һалда үзүнү пәнчәрәјә чевирди. Елә бу заман ајаг сәсләри ешидилди, бир фарс забити илә ики сәрбаз ичәри кирди.

Фарс забити — Дејәсән, ушаглара Азәрбајчан һаггында маһны өјрәдирсиниз?

Сүдабә мүәллим — Бәли, ага, Азәрбајчан һаггында нәғмә өјрәдирәм. Бәс сиз нијә силаһлы әскәрлә синиф отағына кирирсиниз?

Фарс забити — Ағаји сәрһәнкин әмринә әсасән биз сизи нараһат етмәли олачағыг, ханым! Бујурун бизимлә кедәк (мүәллим данышмағын мә'насыз олдуғуну һисс етди, чеврилиб ушаглара)

Мүәллим — Сағ олун, ушаглар! Мәни јадыныздан чыхармајын, бәлкә бир дә көрүшмәдик. Бөјүк оғланлар оланда вәтәниниз уғрунда мүбаризә един! Һеч бир заман јаддан чыхармајын ки, бунлар бизим ән гәддар дүшмәнләримиздир.

Забит — Рәдд кон! — дејә сәрбазлара гышгырды. (Онлар мешәнин арасындакы ачыглыға чатдыгда мүәллим мејданда гурулмуш дар ағачларыны көрдү. Сәрһәнк көзләрини гыза дикәрәк диггәтлә бахды. Беш дәгигәдән сонра бир гоча, дикәри чаван вә көзәл оғлан олан ики нәфәр дә кәтирдиләр).

Гары — Ону өлдүрмә! (чаван оғланы көстәрир). Онун күнаһы јохдур.

Чаван оғлан — Ана! Ана! (Анасы ону ешитмәди).

Ана — Бу сачлардан, чалын-чарпаз дағ чәкилән бу синәмдән горх! Једди оғулдан бирчә о галыб!

Сәрһәнк — Бу көпәји сусдурун.

Сәрһәнк (Јавәрә) — Чыхар сијаһыны оху (мүәллимин адына чатанда сәрһәнк көзләрини гыјды).

Сәрһәнк — Бу һансы Мәшәди Тағынын гызыдыр? Сәрраф Мәшәди Тағынынмы?

Јавәр — Бәли.

Сәрһәнк — Ону тапын бура кәтирин (сијаһы охунушу давам едир). Елә бу вахт Мәшәди Тағыны кәтирдиләр.

Сәрһәнк — Нә вахтдан коммунист олмусан, Мәшәди?

Мәшәди Тағы — Нә барәдә белә һөкм верирсиниз, ағаји сәрһәнк?

Сәрһәнк — Бу кимин гызыдыр?

Мәшәди Тағы гызына тәрәф дөнмәдән сәрһәнкә бир кағыз тәгдим етди. Сәрһәнк кағызы ачыб бу сәтирләри нәзәрдән кечирди: «Мән гәсәбә сакини Мәшәди Тағы Мәшәди Сәлим оғлу, өз јеканә гызымы, үзүмә ағ олуб мәним ирадәмин хилафына һәрәкәт еләдији үчүн, ашағыда имза едән шәхсләрин шәһадәти илә гызымы өвладлыг шәрәфиндән мәһрум едирәм. Онун һеч бир һәрәкәтинә өзүмү чавабдеһ билмирәм».

(Онлары дар ағачынын јанына кәтирдиләр)

Чаван оғлан — Јашасын Азәрбајчан!

Сәрһәнк — Кимин бунлардан шикајәти вар? Нијә динмирсиз? Јохса Тәбриздән горхурсунуз?

Илдырым — Мәним шикајәтим вар.

Илдырым — Бах, о мүәллимдән (Сүдабәни көстәрир).

Сәрһәнк — Сән онун шакирди олмусан?

Илдырым — Бәли.

Сәрһәнк — Һә, бу, чох марағлыдыр. Де көрүм шикајәтин нәдир? Горхма, нағыл елә.

Сәрһәнк јавәрә — Бу ушағын дедикләрини јазарсан.

Илдырым — Мән ону анчаг сизин гулағыныза демәк истәјирәм.

Сәрһәнк күлүмсәјәрәк — Чох марағлыдыр. Һә, кәл де, көрүм нә дејирсән? —дејиб гулағыны она тәрәф тутду.

(Илдырым јахынлашыб она тәрәф кәлди)

Илдырым — Мән сәни танывырам. Дөрд ил бундан габаг мәним атамы да тутуб апаран сәнсән (сөз ағзындан гуртармамыш голунун ичиндә кизләтдији хәнчәри вар күчү илә онун хиртдәјинә сохду. Сәрһәнкдән боғуг бир хырылты ешидилди вә о силкәләниб јыхылды.

Илдырым издиһамын ичәрисиндән кечиб мешәдә көрүнмәз олду. Забитләрин тапанчалары онун ардынча курлады. Лакин сонралар мә'лум олду ки, күлләләрин һеч бири ону тутмады.

Кичик бир һиссәнин дәрс процесиндә шакирдләрин ифасында өз әксини тапмасы мөвзунун јадда галмасына көмәк едир, онларда шаһ үсул-идарәсинә гаршы дәрин нифрәт, гәзәб ојадыр, Сүдабә вә Илдырым образларыны дәрин мәһәббәтлә севирләр. Бир гәдәр кәдәрли олса да, шакирдләр ајдын дәрк едирләр ки, онларын апардыглары мүбаризә вәтән уғрунда, халг уғрунда, өз доғма дилләри уғрунда, мүбаризә иди.

Сәһнәләшдирмә үнсүрләринин дәрсә тәтбиги бир тәрәфдән һекајәнин мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән дәриндән мәнимсәдилмәсинә јахындан көмәк едир, дикәр тәрәфдән онларын естетик һиссләринин инкишаф етдирилмәси имканларыны кенишләндирир.

●

«Лексика» бәһсинин тәкрарына аид дәрсин оптимал тәшкили һаггында

Адил БАҒЫРОВ

филолокија елмләри намизәди, Нахчыван МТИ-нин кабинет мүдири

Нахчыван шәһәриндәки Һ. Чавид адына 5 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими, методист-мүәллим, филолокија елмләри намизәди Фәрман Хәлилов дәрсләриндә мүхтәлиф метод вә васитәләрдән оптимал истифадә едәрәк шакирдләрдә мүстәгил мүһакимә јүрүтмәк бачарығынын инкишафына сә'ј көстәрир. О, бүтүн дәрсләрини елми-методик бахымдан јүксәк сәвијјәдә тәшкил едир.

Бу вә ја дикәр бөлмә үзрә тәкрарын апарылмасында Фәрман мүәллим верилмиш биликләрә аид башлыча анлајышлары шакирдләрин нә дәрәчәдә дәрк етмәләринә, лазыми үмумиләшдирмәләр апарылмасына, дәрсдә бүтүн синфин фикри фәалиjјәт көстәрмәсинә, тә'лим процесини интенсивләшдирмәјә хүсуси диггәт јетирир. Бүтүн бунлары Фәрман мүәллимин конкрет бир дәрсинин IV синифдә нүмунәсиндә нәзәрә чатдырмағы даһа мүнасиб һесаб едирик.

Дәрсин мөвзусу: лексикаја аид кечилмишләрин тәкрары.

Дәрсин мәгсәди: лексика үзрә верилмиш ән мүһүм биликләри системә салмаг, үмумиләшдирмәк.

Мүәллим дәрсә 318-чи чалышма үзрә ев тапшырыгларыны јохламагдан башлајыр. Әввәлчә шакирдләрин бириндән тапшырығын тәләбини соруշур.

Ш. — Тапшырыгда верилмиш сөзләрин антонимләрини тапыб бирликдә јазмаг тәләб олунур. Мәсәлән, верилиб: **узун**; јазмышам; **узун-гыса.**

М. — «Гыса сөзүнүн әвәзинә ејни мә'нада ишләнән башга сөз дә јазма олардымы?

Ш. — Бәли, оларды: «көдәк».

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

јә чағырыр. Биринчијә тапшырыгдакы 5 вә 6-чы сөзләри, икинчијә исә 7 вә 8-чи сөзләри антонимләри илә бирликдә лөвһәјә јазмағы вә чүмләләрдә ишләтмәји тапшырыр вә синифлә ишләмәјә кечир:

М. — Тапшырығын ардыны ким охујар?

Ш. — Верилиб: **бөјүк,** јазмышам: **бөјүк-кичик.**

М. — «Бөјүк» вә «кичик» сөзләринин һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну дејә биләрсәнми?

Ш. — «Бөјүк» вә «кичик» сөзләринин һәр икиси сифәтдир.

М. — Даһа ким охујар?

Ш. — Верилиб; **кечә;** јазмышам: **кечә-күндүз.**

М. — Бу сөзләрин антоним олдуғуну ким сүбут едәр?

Ш. — Билирик ки, антонимләр мә'нача бир-биринә әкс олан сөзләрдир. «Кечә» сөзүнүн әкси, јә'ни зидди «күндүз»дүр. Она көрә бунлар антонимдир.

Бунун ардынча мүәллим синфин диггәтини әввәлки шакирдин тахтада јаздыглары антонимләрә чәлб едир: **јатмаг—дурмаг, галхмаг—узанмаг, сусмаг—данышмаг, өртмәк—ачмаг.**

М. — Јолдашларыныз сөзләрин антонимләрини дүзкүн тапмышлармы?

Ш. — «Дурмаг» әвәзинә «ојанмаг», «узанмаг» әвәзинә исә «отурмаг» јазылса иди, даһа дүзкүн оларды.

Сонра мүәллим даһа ики шакирди лөвһәдә ишләмәјә, башга бир шакирди исә «Антонимләр» мөвзусуну данышмаға чәлб едир.

Шакирд данышыр:

— Антонимләр мүхтәлиф чүр дејилир, мүхтәлиф чүр јазылыр вә бир-биринә әкс мә'налары билдирир. Мәсәлән: тәмиз—пинти, сојуг—исти, хәсис—сәхавәтли, ағламаг—күлмәк вә с.

Антоним ики латын сөзүнүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб. «Анти» ә к с, з и д д демәкдир, «онума» исә а д мә'насыны билдирир. Беләликлә, «антоним» ә к с а д л а р, ә к с с ө з л ә р мә'насыны билдирир.

Мүәллим лөвһәјә чағырдығы шакирдләрин чавабларыны синфин мүзакирәсинә вериб кечмиш дәрсин тәкрарыны баша чатдырыр. Сонра о, «Лексика» бәһси үзрә биликләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси мәрһәләсинә кечир. Бунун үчүн шакирдләрдән биринә вердији үч сөзүн мә'насыны изаһ етмәји; дикәр бир шакирдә исә вердији дөрд сөзү мәчази мә'нада ишләтмәји тапшырыр.

CamScanner ile tarandı

Даһа ики шакирди ашағыдакы карточкаларын тәләбинә ујғун јазылы чаваблар һазырламаға (синиф дәфтәриндә) чәлб едир.

Карточка № 1

Верилмиш сөзләрин синоними вә антонимини јаз:

уча, чох, нәм, чағырмаг, гырмаг, мүһарибә.

Карточка № 2.

Саз, габаг, биз, ган, мин, гарыш, көј антонимләринин мә'наларыны јаз.

Н ү м у н ә: саз—мусиги аләти,
саз—кефин јахшы олмасы.

Һәмин шакирдләр тапшырыглары јеринә јетирәнәдәк мүәллим фронтал сорғу апарыр.

М. — Лексика дејәркән нәји баша дүшүрсүнүз?

Ш. — Дилдә олан сөзләрин һамысы һәмин дилин лексикасыдыр. Лексикаја башга сөзлә, лүғәт тәркиби дә дејирләр.

М. — Дилдә сөзләр чохдур. Бунларын јазылышы, тәләффүзү вә мә'насы хүсуси китабларда верилир. Белә китаблар һаггында нә дејә биләрсиниз?

Ш. — Белә китаблар лүғәт адланыр. Лүғәтләр мүхтәлиф олур; орфографија лүғәти, орфоепија лүғәти, изаһлы лүғәт, тәрчүмә лүғәтләри...

М. — Ады чәкилән лүғәтләрин гурулушу нечә олур вә онлардан нә мәгсәдләрлә истифадә олунур?

Ш. — Лүғәтләрдә верилән сөзләр әлифба сырасы илә дүзүлүр. Орфографија лүғәтиндә сөзләрин дүзкүн јазылышы, орфоепија лүғәтиндә сөзләрин дүзкүн тәләффүзү верилир. Изаһлы лүғәтдә сөзләрин мә'налары изаһ олунур. Тәрчүмә лүғәтләриндә исә бир дилдән башга бир дилә тәрчүмә олунан сөзләр верилир.

Бу чавабдан сонра мүәллим синфин диггәтини лөвһәдә ишләјән биринчи шакирдин чавабларына јөнәлдир:

1. **Гыш**—фәсил адыдыр (гышда һавалар сојујур, гар јағыр, шахта олур). 2. **Гачмаг**—бир јердән башга јерә сүр'әтлә һәрәкәт етмәк... 3. **Мүәллим**—дәрс өјрәдән, билик верән шәхс...

Бунунла мүәллим ајры-ајры лүғәтләрин фәрги һаггындакы биликләри хатырладыб, мүсаһибәни давам етдирир:

... вә грамматик мә'насы дејәндә нә баша дүшүрсүнүз?

Ш. — Һәр бир сөзүн ифадә етдији мә'на онун лексик мә'насы һесаб олунур. Мәсәлән: **гәләм**—јазмаг үчүн бир әшјадыр; **гырмызы**—рәнк адыдыр вә с.

Грамматик мә'на исә о демәкдир ки, јә'ни сөз һансы нитг һиссәсинә аиддир, исимдирсә һансы һалдадыр вә с.

М. — Сөзүн әсас вә мәчази мә'насы һаггында ким данышар?

Ш. — Дилимиздә елә сөзләр вар ки, онлар һәм әсас, һәм дә јери кәләндә мәчази мә'нада ишләнә биләр. Мәсәлән: «ачы дәрман» вә «ачы күлүш» сөзләрини көтүрәк. Биринчи мисалда «ачы» сөзү әсас мә'нада ишләдилиб. Һәгигәтән дә биз дәрманы дадыб онун ачы олдуғуну һисс едә биләрик. Амма икинчи мисалда «ачы» сөзү мәчази мә'нададыр. Бурада о, «дад» мә'насыны јох, «истеһза» мә'насыны билдирир.

Мүәллим чавабларла разылашдығыны билдириб, лөвһәдә ишләјән икинчи шакирдә мәчази мә'нада ишләтдији сөзләри (**ити көз, тәмиз үрәк,** дилә **дүшмәк, дәрин** билик) охутдурур вә бүтүн синфин диггәтини һәмин сөзләрин тәһлилинә чәлб едир. Сонра башга ики шакирди лөвһәјә чағырыб биринә тәкмә'налы, о биринә исә чохмә'налы сөзләрә аид бир нечә мисал јазмағы тапшырыр вә башга шакирдләрлә сөһбәтини давам етдирир:

М. — Омонимләр һаггында ким данышар?

Ш. — «Омоним» дә латын сөзүдүр. «Һомос—е ј н и ч ү р, о х ш а р, «онима» исә а д, а д л а н а н демәкдир. Һәмин сөзләр бирләшәрәк «омоним» сөзүнү әмәлә кәтириб.

М. — Ким чавабы давам етдирәр?

Ш. — Јазылышына вә дејилишинә көрә ејни олан, лакин тамамилә башга мә'налары билдирән сөзләрә омоним дејилир.

Мүәллим, сөзү 2-чи карточка үзрә тапшырығы јеринә јетирән шакирдә верир.

Ш. — Омонимләрин мә'наларыны бу чүр јазмышам:

1. **Габаг**—мејвә-тәрәвәз.
Габаг—гаршы, өн тәрәф.
2. **Биз**—аләт (пинәчинин бизи).
Биз—шәхс әвәзлији.
3. **Ган**—инсан, һејван вә гушларың дамарларында ахан маје.
Ган (маг)—бир шеји баша дүшмәк.
3. **Гарыш**—өлчү ваһиди.
Гарыш (маг)—бир ишә мүдахилә етмәк.

Мүсаһибә давам етдирилир.

М. — Синонимләр һаггында ким нә дејә биләр?

Ш. — Синонимләр омонимләрин әксидир. Јә'ни мүхтәлиф чүр јазылыр вә мүхтәлиф чүр дејилир, анчаг ејни вә јахуд јахын мә'на билдирирләр. Мәсәлән: көрпә—чаға, көк—јоғун, јемәк—гидаланмаг.

Башга бир шакирд: «Синоним» сөзү «синонимос» сөзүндән әмәлә кәлиб. Латынча е ј н и а д л ы мә'насыны билдирир.

М. — Кимин әлавәси вар?

Ш. — Синонимләр ејни бир әшјаны (адам, инсан), ејни бир һәрәкәти (чағырмаг, сәсләмәк), ејни бир әләмәти (ағыллы, дәрракәли), ејни мигдары (чох, хејли) билдирир.

М. — Даһа кимин әлавәси вар?

Ш. — Синонимләр ејни вә јахын мә'на билдирсәләр дә, онлары һәмишә бир-биринин јеринә ишләтмәк олмур. Мәсәлән: «үрәк» вә «гәлб» сөзләри демәк олар ки, ејнимә'налыдыр. Анчаг «үрәјим галхыр» дејә билдијимиз һалда, «гәлбим галхыр» демәк олмаз.

Сөз биринчи карточка үзрә тапшырығы јеринә јетирән шакирдә верилир.

Ш. — Тапшырыгда верилмиш сөзләрин синоним вә антонимләрини белә јазмышам:

Сөзләр	Синоними	Антоними
уча	һүндүр	алчаг
чох	хејли	аз
нәм	јаш	гуру
чағырмаг	гышгырмаг	сакит дајанмаг
мүһарибә	дава	сүлһ

Scanned with CamScanner

кирдләрин јаздыгларыны охудур.

Биринчи шакирд: «телевизор», «сәрчә», «сулһ» тәкмә'налы сөзләрдир. Чүнки бунлар јалныз бир мә'нада ишләнир.

Икинчи шакирд: «көз», «бурун», бунларын мә'налары чохдур. Мәсәлән: адамын көзү, шкафын көзү, булағын көзү; инсанын бурну, кәминин бурну; ағачын көкү, сөзүн көкү, инсанын нәсли-көкү.

Ахырда Фәрман мүәллим дәрси јекунлашдырыр вә ев тапшырығы верир.

●

Шакирдләрин идрак фәаллығынын инкишаф етдирилмәсинә даир

Рәшид МӘҺӘРРӘМОВ

Товуз рајону, Хатынлы кәнд орта мәктәбин мүәллими

Һазырда орта үмумтәһсил мәктәбинин ән мүһүм вәзифәси тә'лим-тәрбијә ишини мүасир елми тәрәггинин тәләбләри сәвијјәсиндә гурмаг, шакирдләрә елмин әсасларыны тәшкил едән мөһкәм биликләр вермәк, мүәјјән идраки тапшырыглары һәлл едә билмәк үчүн вәрдишләр ашыламаг вә инкишаф етдирмәкдир. Бунун үчүн шакирдләрин актив фикри фәаллығыны јаратмаг лазымдыр. Бу актив фикри фәаллыг һәр һансы фәалијјәт дејил, интенсив фәалијјәт олмалыдыр. Бурада онларын бүтүн гүввә вә бачарыглары сәфәрбәр едилмәли, өз мәгсәдләринә, әгидәләринә наил олмаг үчүн инадла, мүтәшәккилликлә вә јарадычылыгла гаршыја гојулмуш вәзифәни јеринә јетирмәлидирләр.

Мәгсәд исә шакирдләри јалныз елмин нәтичәләри илә таныш етмәк дејил, һәм дә онларда бир сыра мүсбәт кејфијјәтләри ашыламагдыр. А. Н. Леонтјев јазыр: «Биликләрә јијәләнмәк елә просесдир ки, ушагда дахили дәркетмә фәалијјәтинә—зеһни фәалијјәт вә әмәлијјатларын формалашмасына кәтириб чыхарыр. Бу исә өз нөвбәсиндә анлајышлары әлагәдә, һәрәкәтдә өјрәнмәк үчүн зәмин олур» (Проблемы развития психики. М., 1972, сәһ. 382).

Тә'лим просесиндә мәгсәдин јахшы јеринә јетирилмәси үчүн ушагларда мараг јаратмаг лазымдыр. Тә'лим ушагларын марағына архаланыр. Она көрә мараг мүәллимләр үчүн һәм васитәдир, һәм дә мәгсәд. Ушагларда мараг тәбии ки, һәмишә јаранмыр. Мүәллим дәрсин кедишиндә ушагларда мараг јаратмагла ону мәгсәд үчүн инкишаф етдирмәлидир. Шакирдләрин идрак фәаллығынын формалашмасында, тә'лим мүвәффәгијјәтинин јүксәлдилмәсиндә проблем ситуасијанын ролу бөјүкдүр.

Проблем ситуасија тә'лим просесиндә шакирдләрин билдикләри һәгигәтләрдә, өјрәнмәк истәдикләри јени һәгигәтләр арасында јаранан зиддијјәт, ушаглары өјрәнмәјә сөвг едән, јени јаранан вәзијјәт, тәләбатдыр.

Проблемли вәзијјәт јарадыларкән шакирд мүстәгил ахтарыша гошулараг гаршыја чыхан чәтинлији арадан галдырыр, јарадычы дүшүнәрәк мүһакимә јүрүдүр, тәһлил едир, мүгајисә апарыр вә бурадан јени нәтичә чыхарараг өз фикирләрини әсасландырмаға чалышыр. Совет психологу С. Л. Рубинштејн һаглы олараг јазыр: «Фикри просесин башланғыч моменти проблемли вәзијјәтдән ибарәтдир. Инсанда нәји исә анламаг тәләбаты һис етдикдә о дүшүнмәјә башлајыр. Тәфәккүр адәтән проблемдән вә ја суалдан, тәәччүбдән, һејрәтләнмәкдән, тәзаддан башланыр. Бу проблемли вәзијјәт васитәсилә шәхсијјәт тәфәккүр просесинә чәлб едилир; о, һәмишә һәр һансы бир мәсәләнин һәллинә истигамәтләндирилир».

Мә'лумдур ки, проблем ситуасија суалла јарадылыр. Лакин һәр суал дәрсдә проблемли вәзијјәт јаратмыр. Проблемли вәзијјәти мәһз о суал ја... истинад едәрәк она чаваб верә билмәсинләр. Ушагларын мөвчуд билкләри илә диалектик зиддијјәт тәшкил етсин. VIII синифдә М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасында Мәчнун сурәтини тәһлил едәркән шакирдләрә бу суалларла мүрачиәт едирәм:

— Гејсин «Мәчнун» ады алыб, чөлләрә дүшмәсинә сәбәб нә иди? Шакирдләр асанлыгла чаваб верирләр ки, о Лејлини севдијиндән сәһралара дүшдүјү үчүн она «Мәчнун» ады верилмишди. Мәчнунун чөлләрә дүшмәсинә сәбәб исә Лејлијә олан мәһәббәти иди.

Мән сорушурам: «Мәчнун әзаб-әзијјәти, көз јашларыны, аһ-фәрјады чөлләрдә дејил, өз евләриндә чәкә билмәздими? Мәчнун елчи көндәрмәклә Ибн Сәлам кими Лејлини вә ја һәр һансы бир варлы гызыны ала билмәздими? Јахуд нәјә көрә Ибн Сәлам өлдүкдән сонра о, Лејли илә евләнмәк истәмәди?

Јухарыдакы биринчи суала ушаглар асанлыгла чаваб вердиләр. Сонракы суаллар исә проблемлидир, шакирдләр чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирләр. Бурадан белә нәтичә чыхмасын ки, әкәр шакирд суала чаваб верә билмирсә проблемлидир, чаваб верирсә проблемли дејил.

Ирәли сүрүлмүш суал: а) јени билик әлдә едилмәсинә сәбәб олмалыдыр; б) шакирдин инкишафына вә тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрмәлидир; в) мәктәблинин фәалијјәтини вә мүстәгиллијини тә'мин етмәлидир вә с.

Јухарыда көстәрдијимиз суаллардан сонра проблемли вәзијјәт јараныр. Шакирдләри инди јалныз мәсәлә дүшүндүрүр: мүәллими динләмәк, ондан көмәк алмаг. Демәли, шакирдин дахили аләминдә өјрәнмәк үчүн еһтијач һисси—тәләбат јаранмышдыр. Бу, шакирдин зеһнини ишләдир, диггәтини сәфәрбәрлијә алыр вә һадисәнин маһијјәтини өјрәнмәк үчүн онун сә'јини артырыр. Шакирдләрин идрак фәалијјәтини күчләндирир ки, бу да, һәр шејдән әввәл, онларын фикри фәалијјәтинин күчләндирилмәси демәкдир. Мүәллимин изаһы үчүн ушаглар «дарыхырлар». Мүәллим шәрһә башлајыр: Шаир о дөврүн ичтимаи мүнасибәтләринә бојун әјмәк истәмәјән, чан... әсарәтдән гуртармаға чан атан бир шәхсијјәти көстәрмишдир. Мәчнун чәмијјәтин көһнә адәт-ән'әнәләринин онун мәһәббәти гаршысында бир сәдд чәкдијини билир. О, мә'нәви фикир вә вичдан азадлығыны һәр шејдән јүксәк тутур. Онун изтираблары, көз јашлары, әзаблары һүгугсузлуға, һагсызлыға, инсан ләјагәтинин алчалмасына гаршы е'тираз кими сәсләнир. О, азадлығын тәрәфдары олдуғундан ичтимаи гурулушдан кәнара, чәмијјәтдән харичә, тәбиәтин азад гојнуна кедир, елә јер ахтарыр ки, ора инсан ајағы дәјмәсин. Мәчнун вар-дөвләтә бағланмајан, мәнсәб вә шөһрәтлә фәхр етмәјән, дөврүн камил, јүксәк дүшүнчәли бир адамы кими верилир. Белә адамы исә о заманкы чәмијјәт гијмәтләндирмирди вә с. Беләликлә, мүәллимин шәрһиндән сонра һәр шеј ајдынлашыр, кәркинлик азалыр вә проблем һәлл едилмиш олур.

Проблемли вәзијјәтин јаранмасы үчүн проблемли суал гојмамышдан әввәл мөвзуја ујғун әввәлки биликләр јада салыныр вә шакирдләр бу зәмин үзәриндә мүстәгил ахтарыша гошулур, гаршыја чыхан чәтинлији галдырмаға чалышырлар.

Проблем ситуасија јаранаркән шакирдләр нәји ахтармаға јох, һарада ахтармаға истигамәтләндирилмәлидир. Бу ан шакирд өз-өзүнә фикирләшмәлидир: нә лазымдыр? Мәктәбли јени ситуасијаны «көрмәклә» билик, бачарыг вә вәрдишләри тәтбиг етмәк имканлары газанмалыдыр. Мүәллим белә һалда ушағын тәфәккүр фәалијјәти, тәхәјјүл габилијјәти вә билијинә архаланмалыдыр. Бу заман синфин мөвчуд шәраитдә олан фәалијјәтини дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Психологлар көстәрирләр ки, тәфәккүр она еһтијач олдуғу тәгдирдә фәалијјәт көстәрир. Шакирдләрдә тәфәккүр фәалијјәти һәмишә тәләбат, фикир, мотив, идрак вә ја практик мараг вә с. саһәсиндә баш верир. Проблемли тә'лим чидди диггәт вермәклә, фикри кәркинликлә мәнимсәнилир. Мә'лумдур ки, асанлыгла дәрк едилән билик шакирдләри аз марагландырыр. Демәли, проблемли тә'лим просесиндә јени билик әлдә едилмәсиндә шакирд фәаллыг көстәрир. Фәаллыг исә мәктәблинин һәјат һадисәләринә, өјрәндији биликләрә јарадычы, тәнгиди, дәјишди-

CamScanner ilə tarandı
Scanned with CamScanner

ричи мүнасибәтидир. Фәаллыг көрүлән ишин кејфијјәтидир. Мәсәлән, В. Шекспирин «Һамлет» әсәринин IX синифдә әввәлчә мәзмуну, сонра исә тәһлили өјрәдилир. Дәрсин тәһлилинә башланмаздан әввәл шакирдләрин гаршысына белә бир проблем гојурам. «Атасынын гатили мә'лум олдугдан сонра Һамлет агыллы, ејни заманда атасынын дүшмәнләринә гаршы мүбаризә апаран бир шәхс кими һәрәкәт едә билмәздими? Бу суалдан сонра проблемли вәзијјәт јараныр.

Проблем ситуасијасынын тәшкили мүрәккәб просесдир. Һәм мүәллим, һәм дә шакирдләр проблем һәлл олунана гәдәр әгли фәалијјәтдә олурлар. Акад. М. И. Махмутов проблем ситуасијасынын ашағыдакы мәрһәләләрини гејд едир:

I мәрһәлә. Проблем ситуасијанын јарадылмасы мәрһәләси. Мүәллим проблемли суал гојур, бә'зән суалы һиссәләрә бөләрәк верир. Шакирдләрин фикри фәаллашыр. Проблем ситуасија јараныр.

II мәрһәлә. Проблемин гојулушу. Мүәллим сусур. Шакирдләр фикирләширләр: нә мә'лум дејил?

III мәрһәлә. Фәрзијјәләрин әсасландырылмасы вә ирәли сүрүлмәси. Мүәллим шакирдләри әгли ахтарыша јөнәлдир. Һазыр материаллардан вә мә'луматлардан суаллар верир. Шакирдләр фәрзијјәни ирәли сүрүр вә ону әсасландырмаға чалышырлар.

IV мәрһәлә. Фәрзијјәнин сүбуту вә проблемин һәлли. Мүәллим ахтарыша рәһбәрлик едир, јени фактлары шакирдләрә чатдырыр. Шакирдләрә јени биликләр сүбут олунур.

V мәрһәлә. Һәлли јохламаг. Мүәллим шакирдләрин фәалијјәти илә јени билији дәгигләшдирир. Шакирдләр һәлли јохлајырлар (Проблемное обучение, М., 1975, сәһ. 206).

Проблемли вәзијјәтин јарадылмасы үчүн әввәлчә мөвзу нәзәрдән кечирилмәлидир. Чүнки бә'зи мөвзуларда проблемли вәзијјәт јаратмаг олмур. Проблем мөвзунун характериндән доғмалыдыр.

Шакирдләрин өјрәндикләри јени биликләр тәфәккүрүн мәзмунуна дахил олараг, идрак фәалијјәтини стимуллашдырыр, һәм дә тәфәккүрүн инкишафыны мүәјјәнләшдирир.

М. Н. Скаткин шакирдләрин мүстәгиллик сајәсиндән асылы олараг проблемли тә'лимин үч сәвијјәсини мүәјјән етмишдир:

а) билијин проблемли шәрһи, б) мәнимсәмә заманы шакирдләрин гисмән ахтарычылыг фәалијјәтинә чәлб едилмәси, в) тә'лимин тәдгигатчылыг үсулу.

Биз проблемли шәрһ һаггында јухарыда мисаллар көстәрмишдик. Проблемли шәрһ ади мә'луматверичи шәрһдән фәргләнир. О, билијин әгидә шәклинә дүшмәсинә, шакирдләрдә тә'лимә марағын формалашмасына, шүурлу мәнимсәмәјә, шакирдләрин фәаллашдырылмасына, мүстәгиллијинә, факт вә һадисәләрә диалектик бахымдан јанашылмасына, тәфәккүрә јијәләнмәк чәһдләринә көрә мә'луматверичи шәрһдән фәргләнир.

Шакирдләрин ахтарычылыг фәалијјәтинә чәлб едилмәси идрак фәаллығыны даһа чох инкишаф етдирир. Мүәллим бу һалда проблемләр гојмагла, ушаглары проблемин һәллинә чәлб едир. Тә'лимин тәдгигатчылыг үсулунда шакирдләрин идрак фәаллығы вә јарадычы мүстәгиллији үчүн даһа кениш имканлар јараныр. Белә һалда шакирд проблеми «көрмәклә» ахтарышын планыны тәртиб едир, фәрзијјә ирәли сүрәрәк, ону јохлајыр, мүгајисә, тәһлил вә үмумиләшдирмәләр апарыб нәтичә чыхарыр.

Проблемли тә'лимин көстәрдијимиз бу үч сәвијјәсиндән лазым олдугча истифадә едирәм.

Јухарыдакы гејдләримиз көстәрир ки, шакирдләрин идрак фәаллығыны тә'мин етмәкдә, онларын материалы даһа шүурлу мәнимсәмәләриндә проблем характерли суаллар үзәриндә иш апармағын мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Тә'лим просесиндә шакирдләрин фәаллығы мүәллимин фәалијјәтиндән асылыдыр. Она көрә һәр бир мүәллим тәдрис етдији фәннин спесификасындан, мөвзунун характериндән, шакирдләрин һазырлыг сәвијјәсиндән чыхыш едәрәк проблем ситуасија јаратмаға, шакирдләри зиддијјәтләрлә гаршылашдырмаға диггәт јетирмәли, онларын фәал коммунизм гуручулары кими бөјүмәләринә наил олмалыдыр.

●

М. Һүсејнин «Абшерон» романынын тәдриси тәчрүбәсиндән

Мајыл ДОСТУЈЕВ
Мардакерт рајону, Сырхавәнд кәнд орта мәктәбин мүәллими

М. Һүсејнин «Абшерон» романы һәм мүәллифин, һәм дә бәдии нәсримизин ән камил нүмунәләриндән һесаб едилир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра республикамызда—онун пајтахты Бакыда совет адамларынын динч гуручулуг һәјат тәрзинин, сосиал вә аилә мүнасибәтләринин кениш тәсвирини әкс етдирән бу роман Үмумиттифаг мигјасында кениш шөһрәт газанмышдыр. Узун илләрдир ки, «Абшерон» романы һәјата мүстәгил гәдәм атмаг әрәфәсиндә олан кәнчләрә—X синиф шакирдләринә мүвәффәгијјәтлә тәдрис едилир. Романын тәдриси илә әлагәдар кифајәт гәдәр тәчрүбәмә әсасланараг, бу јазыда тәчрүбәми, мүшаһидәләрими, наил олдугларымы әкс етдирмәјә чалышачағам.

Әввәла, ону гејд едим ки, IX синфи битириб X синфә кечән шакирдләрә јај тә'тилиндә охумаг үчүн бәдии әдәбијјат сијаһысы вермәјин сәмәрәли нәтичәсинә јәгинлик һасил етмишәм.

Гыш тә'тили күнләриндә онунчулара «Абшерон» романыны охумағы јенилән мәсләһәт көрүр вә онлары романын фәсилләри үзрә ичмал һазырланмасы ишинә чәлб едирәм.

Мөвчуд тәдрис програмында «Абшерон» романынын өјрәдилмәсинә 4 саат вахт ајрылдығыны нәзәрә алыб, 2 саат мәзмунун мәнимсәдилмәсинә, мәтн үзәриндә ишә, 2 саат исә әсәрин тәһлилинә, сурәтләрин сәчијјәләндирилмәсинә һәср етмәји планлашдырырам.

Биринчи дәрсдә романын мәзмуну үзәриндә иш апараркән вә романын гәләмә алынма сәбәбләрини изаһ едәркән партијамызын «Драм театрларынын репертуары вә ону јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» 1946-чы ил гәрарында әдәбијјат вә инчәсәнәтин гаршысында гојулан тәләбләри хатырладырам. Баша салырам ки, бу тарихи гәрар јазычылары мүасир һәјаты реалистчәсинә әкс етдирмәјә, әзәмәтли гуручулуг ишләрини һәјата кечирән совет адамларынын һүнәринә лајиг әсәрләр јаратмаға чағырырды.

Сонра Бакы нефтиндән, онун дүнја шөһрәтиндән, нефтчиләрин һүнәриндән сөз ачырам. Совет Бакысы илә буржуазија Бакысынын нефтчиләрини мүгајисә едирәм. Севимли јазычымыз А. Шангин, мәзмуну шакирдләрә јахшы таныш олан, «Мәктуб јетишмәди» һекајәсини јада салырам. Гурбанын мәшәггәтли талеји фонунда шакирдләрин нәзәриндә ингилабдан әввәл Бакы нефтчиләринин ағыр күзәраны чанланыр.

Шакирдләрә белә бир суалла мүрачиәт едирәм:

— Ашағы синифләрдә гәһрәман нефтчиләримизин һәјатындан өјрәндијимиз һансы әсәрләри хатырлајырсыныз?

Шакирдләр V синифдә тәдрис олунан «Илк сынаг» әсәринин адыны биринчи чәкир вә өзләри гејд едирләр ки, о вахт өјрәндијимиз һәмин әсәр «Абшерон» романындан бир парчадыр.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, јухарыда гејд етдијимиз Мәркәзи Комитәнин тарихи гәрарына М. Һүсејн «Абшерон» романы илә сәс верди. М. Һүсејн бу романы јазаркән, тәкчә јазычы исте'дадына архаланмады. Бирбаша, һаггында јазмаг истәдији һәјата, әмәјини тәрәннүм етмәк истәдији адамларын ичәрисинә кетди. Дүз ики ил Хәзәр нефтчиләри арасында олмагла, онларын кәркин әмәјини, бу әмәјин романтикасыны, нефт истеһсалынын чәтинликләрини өз көзләри илә көрмүш, дујмуш вә мүшаһидә етмишдир. Әсәрин мүвәффәгијјәтинин әсас сәбәбини јазычынын кәркин әмәјинин нәтичәси кими изаһ едирәм.

Романын мәзмуну үзәриндә кениш мүсаһибә апарырам. Мүсаһибәдә романы охумуш шакирдләрин иштиракына кениш имкан верирәм. Дәрсин бу мәгамында романын әсас сурәтлә-

Scanned with CamScanner

нын сүжет хәттини тәшкил едән һадисәләри шакирдләрин нәзәриндә чанландырмаға чалышырам.

Сонра романын I фәслинин 1-чи һиссәсини шакирдләрә охутдурурам. Бакынын гәләбә севинчини, издиһамлы шәһәрдә Таһирин һәрәкәтләрини тәсвир едән бу һиссәдә мүәллифин мәгсәдини изаһ едирәм.

Изаһ заманы јүкдашыјан фәһләнин севинчлә дедији «Бу күн дә јапон корбакор олуб...» чүмләсинә шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм. Онларын тарих фәнниндән өјрәндикләри «Икинчи дүнја мүһарибәсинин јекунлары» мөвзусуну јада салмагла фәнләрарасы әлагә јарадырам.

Дәрсин сонунда шакирдләрә романда иштирак едән әсас сурәтләрин характер хүсусијјәтләрини гысача гејд етмәји тапшырырам. Бу тапшырығы вермәклә шакирдләри образлары фәрдиләшдирмәјә, онларын охшар вә фәргли чәһәтләрини мүәјјән етмәјә истигамәтләндирмәк мәгсәдини күдүрәм.

Икинчи дәрсдә ев тапшырыгларыны јохладыгдан сонра, романын мәзмуну үзәриндә иши давам етдирирәм. Таһири Бакыја бағлајан сәбәбләри изаһ етмәклә, онун хасијјәтиндә ичәрисинә дүшдүјү коллективлә ујушмајан чәһәтләри әсәрдән нүмунәләрлә шәрһ едирәм. Ону да гејд едирәм ки, илк күнләрдән уста Рамазанын Таһирдән хошу кәлир. Һәссас уста Таһирин бирчә хасијјәтиндән, кәнд үчүн дарыхмасындан наразы галыр.

Бу бахымдан, шакирдләрә долғун материал вермәк мәгсәди илә әсәрдән Таһирин доғма јурда гајытмаг мејлини күчләндирән анасы Күлсәнәмин мәктубуну шакирдләрдән биринә охутдурурам.

Шакирдләрә билдирирәм ки, индичә охудуғунуз һиссә романда Таһирин талеји илә бағлы олан һадисәләрин дүјүн нөгтәсидир. Бу елә бир нөгтәдир ки, Таһири, онун дүшдүјү мүһитдәки мүнасибәтләри сәчијјәләндирир. Бурада биз кәркин әмәк, дәгиг вә диггәтли олмағы тәләб едән дәниз нефт мә'дәнинин «сәртлијини» көрүрүк. Уста Рамазан һәр һансы кичик бир сәһвә белә, күзәштә кетмир. Комсомол тәшкилаты катиби Дадашлы еткәм вә сәртлик. Кәндә гајғысыз вә әркөјүн

бәстлик тапа билмир вә онлардан инчик галыр. Һәтта, досту Чәмилин она гаршы сәмимијјәтинә дә шүбһә едир.

Таһир кәнддән нефт мә'дәнләринә ишләмәјә кәлән кәнч кадрларын үмумиләшдирилмиш образы олдуғуна көрә мүәллиф ону чәтин сынаглардан чыхарыр. Таһир данланыр да, чәзаландырылыр да. Лакин бунун мүгабилиндә гајғысы да чәкилир. Коллектив ону тәрбијә едир.

Шакирдләрин јаддашына јахшы һәкк олунмуш бир епизоду јада салырам. Бу кәндә гачмаг истәјән Таһири уста Рамазанын вағзалдан гајтармасы һиссәсидир. Һәмин парчанын мәзмунуну шакирдләрдән биринә јығчам нәгл етдирирәм. Сонра шакирдләрә белә бир суалла мүрачиәт едирәм:

— Бир аз әввәл охудуғунуз һиссә илә, инди ешитдијиниз һиссәдә Таһирлә бағлы һадисәләрдә фәргли чәһәтләр көрүрсүнүзмү?

Фәал шакирдләр дәрһал чаваб верирләр:

— Бәли, көрүрүк. Әввәл охудуғумуз һиссәдә Таһирлә бағлы дүјүн нөгтәси бу һиссәдә ачылыр. Һәрәкәтләриндән вә заһирән сәрт көрүнән уста Рамазанын нәвазишиндән, ејһамларындан, сүрүчү илә сөһбәтиндән баша дүшүр ки, ону јахшы танымајыб. Таһирә бурда ајдын олур ки, уста Рамазаны белә «гарагабаг» едән мүһарибәјмиш, о мүһарибә ки, ики оғлуну бирдән «удмушду».

Таһир сәһвини баша дүшүр вә буна көрә дә гәти чаваб верир:—«Бәли, уста, сөзүндән дөнән намәрддир!».

Кулминасијанын бу чүр һәлли о демәк дејилдир ки, Таһирин бүтүн ишләри бундан сонра һамар јола дүшүр. Әксинә, Таһир устаја сөз верәндә гаршыда ону нә гәдәр бөјүк чәтинликләр көзләдијини шүурлу сурәтдә дәрк едир. Һадисәләрин сонракы инкишафына аид јенә шакирдләрә суалла мүрачиәт едирәм:

— Таһир сонра мүәјјән чәтинликләрлә гаршылашырмы?

Романын мәзмуну илә там таныш олан шакирдләр чаваб верирләр ки, бәли, ики дәфә гәза баш вермәсинә сәбәб олур. Икинчи гәзада Ләтифә ону «горхаг» адландырыр вә ондан инчијир. Онун һәр чүр гајғысыны чәкән Гүдрәт Исмајылзадә ирадәсизлијини үзүнә вурур.

CamScanner ile tarandı

кәскинләшмәсиндән данышаркән мүәллифин идејасыны шәрһ едирәм. Көстәрирәм ки, уста Рамазан башда олмагла јашлы нәслин истеһсалат тәчрүбәсини, иш интизамыны кәнчлијә вермәк гајғысы мүәллиф идејасынын бир тәрәфидир. Икинчи вә әсас идеја истигамәти нефт јатаглары кәшф етмәкдән, нефтин өлкәмиз үчүн нә дәрәчәдә кәрәкли олдуғундан, әмәк коллективләринин ролуну јүксәлтмәк гајғысындан ибарәтдир.

Дәрсин сонунда Уста Рамазан вә Таһир сурәтләрини сәчијјәләндирмәји тапшырырам. Шакирдләрә уста Рамазанын вә Таһирин әсас характерик хүсусијјәтләрини әкс етдирән јығчам план да верирәм.

Үчүнчү дәрсин башланғычында ССРИ халг рәссамы Т. Салаһовун нефтчиләрә һәср етдији рәсмләри вә «Нефт дашлары»на аид шәкилләри нүмајиш етдирир, гыса мүсаһибә апарырам. Ев тапшырыгларыны нәзәрдән кечирир вә груплашдырырам. Мөвзу даһа долғун әһатә олунмуш 2—3 јазыны охутдурурам.

Јенидән уста Рамазанла Таһир сурәтләри һаггында сөһбәтә гајыдырам. Шакирдләрин һазырладыглары мәтн әсасында әмәјә вә әмәк адамларына даир мүсаһибә апарырам. Бу вахт «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә гејд олунан ашағыдакы мәсәләни өн плана чәкирәм: «Мәктәбдә әмәк тәрбијәсинин вә тә'лимин мәгсәди бунлар олмалыдыр: әмәјә мәһәббәт вә әмәк адамларына һөрмәт ашыламаг: шакирдләри мүасир сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын, тикинтинин, нәглијјатын, хидмәт саһәсинин әсаслары илә таныш етмәк: тәһсил вә ичтимаи фајдалы иш просесиндә онларын әмәк вәрдишләрини вә бачарыгларыны формалашдырмаг: шүурлу сурәтдә пешә сечмәјә вә ибтидаи пешә һазырлығы алмаға сөвг етмәк».

Бу али мәгсәдин ичрасы үчүн бәдии әдәбијјатын, еләчә дә тәдрисиндән сөһбәт ачдығым «Абшерон» романынын кениш имканларындан истифадә етмәјә чалышырам. Бунун үчүн тәпәдән дырнаға вичдан мүчәссәмәси, кениш синәсиндә әсл вәтәндаш үрәји кәздирән уста Рамазанын образыны сәчијјәләндирирәм. Шакирдләрә әсас фик-

зы јарадаркән идеализә етмәк јолуна јабанчы олмуш, онун өз јашына, дүнјакөрүшүнә мәхсус хүсусијјәтләрини әкс етдирмәклә шанлы ән'әнәләрә малик олан гочаман нефтчиләрин үмумиләшдирилмиш, биткин, бәдии образыны јаратмаға мүвәффәг олмушдур.

Уста Рамазан ичтимаи мәнафејин гәдир-гијмәтини шүурлу сурәтдә дәрк едән вә бу мәнафејин габилијјәти үчүн даим нараһатлыг кечирән гочаман нефтчи—буруг устасыдыр. О, аиләсинә вә биркә ишләдији әмәк коллективинә ејни көзлә бахыр. Јорулмаг билмәјән уста Рамазан әмәји шәрәф һесаб едән, ичтимаи борчуну ләјагәтлә дәрк едән, халга хидмәт етмәк иши илә гүррәләнән камил бир шәхсијјәтдир. Вәтәнин игтисади гүдрәтини өз шәхси һүнәри кими дәрк едән уста Бакыны һәмишә нефт шөһрәтли көрмәк истәјир. Шакирдләрә чатдырырам ки, мәнсуб олдуғу халгын, онун бүтүн сәрвәтләринин тәәссүбкешлији һисси устанын вәтәндашлыг гајәсинин әсас чәһәтләриндәндир. Фикрими тәсдиг үчүн әсәрдән бу кичик епизода мүрачиәт едирәм:

«...Анчаг о, Пашанын дедикләринә бир чәһәтдән һагг вермирди: «Ахы мән пул газанмагдан өтрү ишләмирәм ки? Бир мәнәм, бир дә гарым. Артыг нәјимә кәрәк?

— Јох, оғул,—деди,—бу баш тутмајачаг. Үрәјимдә чох арзум вар.

— Нәдир ахы?

— Һым... Нәдир? Куја билмирсән? Арзум одур ки, дәниздә тәзә бир Абшерон олсун. Өләндә архајын өлүм. Билим ки, Бакы јенә нөјүтүн падшаһыдыр».

Оғлу Паша илә устанын арасында кедән бу кичик сөһбәт сөзүн әсл мә'насында, онун «нә үчүн јашамаг» амалынын сәмими е'тирафыдыр.

Шакирдләр һәм дә дәрк едирләр ки, уста Рамазан гајғыкеш ата, сәмими аилә башчысыдыр. Романда истеһсалат просеси өн плана чәкилсә дә, мүәллиф аилә-мәишәт мәсәләләринә дә јер вермәји унутмамышдыр. Устанын өмүр-күн јолдашы Нисә аналарымыза мәхсус јүксәк һиссләрә малик олдуғу үчүндүр ки, шакирдләр бу сурәти сева-сева сәчијјәләндирмәјә чалышырлар.

Scanned with CamScanner

садә әмәкдир. О әмәк ки, мајасы ha-
лал зәhмәтдән тутулуб. Һәм дә устанын бир шәхсијјәт кими јеткинлији бундадыр ки, бу hалаллығы кәнчләримизә өјрәдир: өзү дә сәбрлә, тәмкинлә, мә'нәви раhатлыг hисс едә-едә.

Таhир сурәтини сәчијјәләндирәрәк мүсаhибә вә мүгајисә үсулларыны давам етдирирәм. Шакирдләрә белә бир суал верирәм:

Сиз Таhири нечә тәсәввүр едирсиниз?

Шакирдләрин чавабларындан бу нәтичә чыхыр ки, онлар романда Таhирлә бағлы бүтүн hадисәләри даhа јахшы јадда сахламышлар. Таhирин характер хүсусијјәтләрини изаh едәркән шакирдләр үчүн даhа анлашыглы олсун дејә бу чүр бөлкү апарырам:

Таhир—Чәмил хәтти.
Таhир—уста Рамазан хәтти.
Таhир—Ләтифә хәтти.
Таhир—Гүдрәт Исмајылзадә хәтти.

Беләликлә, Таhирин вә онун талеји илә бағлы башга сурәтләрин фәрди аләминин мүшаhидәсини шакирдләрин өз ихтијарына верирәм. Мөвзуну објектив сәчијјәләндирән шакирдләрлә јанашы, јалныш мүлаhизәләр сөјләјәнләр дә олур. Һәмин јалныш мүлаhизәләрә мүнасибәтими билдирирәм вә нәтичәдә, шакирдләрин јекдил, дүзкүн рә'јә кәлмәсини тә'мин едирәм.

Шакирдләр Таhири тәдричи инкишафда характеризә едәркән, онун кәнд вәрдишләрини, јатагхана hәјатыны, хасијјәтиндәки әркөјүнлүјү, сөз көтүрмәмәсини, өткәмлијини, дирибашлығыны, hәссаслығыны, гысганчлығыны тәсдиг үчүн әсәрдән мүвафиг нүмунәләр кәтирмәји бачарырлар.

Таhирин сәмимијјәти, мәдәни сәвијјәси, әдәби зөвгү, техники биликләрә јијәләнмәси мәсәләләри дә онун характер хүсусијјәтләринин тәркиб hиссәләри кими шәрh едилир.

Дәрси јекунлашдыраркән нөвбәти дәрсдә сөhбәтин романын дикәр сурәтләринин сәчијјәләндирилмәси барәдә олачағыны билдирмәклә ев тапшырығыны верирәм: дәрсликдән әсә-

Сонунчу дәрсдә ш...
тапшырығына үмуми hазырлығыны ашкар етдикдән сонра, романда кениш тәсвир олунан техник-мүhәндис ишчиләринин сәчијјәләндирилмәси ишинә башлајырам. Әввәлчә, трест мүдири Гүдрәт Исмајылзадә вә онун арвады Лалә Исмајылзадә сурәтләринин әсәрдәки мөвгејини ајдынлашдырырам. Сонра шакирдләрә романда кәнчлијин мәишәт мәсәләләри әкс олунмуш Таhир—Ләтифә сүжет хәттини хатырладырам. Шакирдләрә бу јәгинлији ашыламаг истәјирәм ки, мүәллиф Гүдрәт вә Лалә Исмајылзадәләрин сәмими, меhрибан аилә hәјатыны тәсвир етмәклә кәнчлији бу аиләдән нүмунә көтүрмәјә, өјрәнмәјә сәсләмишдир. Буна көрә дә романда Исмајылзадәләр кениш јер тутур.

Гүдрәтин тәзә мүдир тә'јин едилдији трест планы өдәјә билмир. О, вәзијјәти дүзәлтмәк үчүн даим чалышыр, бүтүн вахтыны бу ишә сәрф едир. Һәтта өз аиләси илә мәшғул олмаға вахт тапа билмир. Буна көрә дә онлар ән чох иш просесиндә, истеhсалат фонунда тәсвир едилир.

Гүдрәт Исмајылзадәнин характерини ачаркән, онун уста Рамазана мүнасибәтини, Таhирә олан гајғысыны, тәшкил олунмуш јарышда ролуну гијмәтләндирирәм. Ејни заманда арвады Лаләјә, анасына, гызы Ширмајыја олан мүнасибәтләрини јеткин совет адамына хас олан кејфијјәтләр кими шәрh едирәм.

Романын әhәмијјәтиндән данышаркән, онун үмумән совет нәсринин инкишафында хүсуси ролуну гејд едирәм.

Әсәрин бәдии кејфијјәтләрини гејд едәркән чанлы халг данышыг дили илә дилин маhарәтлә әлагәләндирилмәсинә шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм. Нефт истеhсалына аид ишләнән онларча терминин анлашыглы ифадәсини мүәллифин дил мәсәләләринә чидди мүнасибәти кими изаh едирәм.

CamScanner ile tarandı

...өјрәдилмәси

Әкбәр ӘЛИЈЕВ
Көјчај рајону, Улашлы-Шыхлы кәнд орта мәктәбин мүәллими, методист мүәллим

Орта мәктәбин VIII—X синифләриндә ашыг әдәбијјаты hаггында сөhбәт ачылыр. Лакин ашыг ше'ринин поетик форма вә шәкилләри барәдә әтрафлы данышмаг имканы јалныз IX синифдә јараныр. Чүнки програмда Ашыг Әләскәр ирсинин тәдриси илә әлагәдар, hәгигәтән, бир нечә ашыг ше'ри формаларынын («кәрајлы», «гошма», «тәчнис», «додагдәјмәз», «гыфылбәнд», «hәрбә-зорба») өјрәдилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Ајдынлыг вә кениш мә'лумат јарансын дејә ән өнчә дикәр ашыгларын да әсәрләринә мүрачиәт јолу илә ше'ринин хүсусијјәтләри барәдә шакирдләрдә үмуми тәсәввүр јаратмаг үчүн гејд едирик ки, ашыг ше'ри бәдии әсәрләрин лирик нөвүнә дахилдир. Һәр нөв өзлүјүндә ајры-ајры формаларда өзүнү тәзаhүр етдирир. Бу бахымдан Азәрбајчан ашыг ше'ри чох зәнкин форма вә шәкилләрә маликдир. Елми мәнбәләрдә онларын сајы 50-дән аз, 80-дән чох дејил. Мәсәлән, биз XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә јашамыш ашыгларын бәдии ирсиндә 50-јә јахын ше'р формасы вә шәкилләрини изләјә билмишик.

Поетик форманын тәшкилиндә үч әсас елементин—бөлкү, мисра вә бәндин мүhүм ролу вардыр. Онлар поетик форманын мәзмун чәhәти илә бағлыдыр. Формалар әсасында јени шәкилләр јарадылыр ки, бу да әввәл гејд олундуғу кими ашыг ше'ринә бир зәнкинлик вә чохчәhәтлилик кәтирир. Хатырладаг ки, ашыг ше'ринин форма вә шәкилләри hеча вә әруз вәзнинин ганунлары әсасында гурулурлар. Бу она көрә беләдир ки, о, халг ше'ри илә гајнаглашдығы кими, классик јазылы ше'рин формалары илә дә әлагәлидир. Мәсәлән, ашыглар да гәзәл, мүстәзад, мүсәддәс, мүхәммәс, бајаты вә с. кими ше'р формаларында әсәрләр јаратмышдыр.

Бу илкин мә'луматдан сонра шакирдләрә дәрсдән кәнар вахты әдәбијјат дәфтәрләринә көчүрмәк үчүн вердијим ше'р нүмунәләринә диггәт јетирмәји тапшырырам. Һәмин ше'рләрдән сечилмиш бә'зи бәндләрә нәзәр салаг:

Нүмунә I

Дүшәр бир күн Алы јада,
Рәва билмәз рам ал јада,
Ја ганб ол, чәм ол ја да,
Олсун гејрәт, ар арада

(Ашыг ше'риндән сечмәләр. Кәнчлик. Бакы, 1984, сәh. 66).

Нүмунә II

Сәдағынан гајыдырлар хәјаты,
Көhләни дејил, hајла кетсин хај аты.
Ағлыкәрләр гајыдырлар хајаты
Чәрхинән hәрләнир, ај еләр гыж-гыж.

(Ашыг Һүсејн Шәмкирли. Кәнчлик. Бакы, 1971, сәh. 29).

Нүмунә III

...Гасым гафынанды, hәсән hејинән,
Хејир тапмаз устадындан дејинән.
Ишим јохду оғрујнан, бәјинән,
Ихтијарындады галан мәхлугат;
Даимүл-овгат.

(Ашыг Әләскәр. I. Елм. Бакы, 1973, сәh. 232).

Габагчадан вердијимиз тапшырыға көрә ше'рләрин мисра, hеча сајы вә гафијә системи барәдә јенидән мүшаhидә апармағы шакирдләрә тапшырырам. Бунун үчүн онлара 5—6 дәгигә вахт верирәм. Сонра онларын фикрини 1-чи нүмунә үзәриндә чәмләшдириб сорушурам:

М. Нүмунә ашыг ше'ринин hансы формасындадыр?

Мүталиәчи шакирдләрдән бири синфә белә бир сәда бурахыр:—кәрајлыдыр, амма...

М. Нә үчүн кәрајлы вә нә үчүн амма?

Ш. Мүшаhидә етмишәм ки, кәрајлылар 8 hечалы олуб гошма кими гафијәләнир. Амма бу чинаслар... Мүәллим, ахы Ашыг Әләскәрин тәчнисләриндән данышанда дединиз ки, онлар омоним сөзләрин гафијәси илә јараныр. Һансы ки, онлар да гошма ки

Scanned with CamScanner

сајы сәккиздир. Белә олдугда...

М. Демәк истәјирсән ки, бу нүмунәјә тәчнис дејәк, јохса кәрајлы, һә?

Ш. Бәли.

М. Ашыг Алынын бу шеʼри «кәрајлыдыр». Кәрајлынын исә «кәрајлы шәрги», «саллама кәрајлы», «кәрајлы әлифләмә», «дилдөнмәз кәрајлы» кими шәкилләри вардыр. Нүмунә исә онун «кәрајлы тәчнис» шәклиндәдир. Белә күман едилир ки, кәрајлы кәранај адлы мусиги аләтинин вә јахуд кәрајлы тајфасынын адындан јаранмышдыр. Чинас мәсәләсинә кәлдикдә, көрүрсүнүзмү, 2-чи нүмунә дә чинас сөзләрлә гафијәләнмишдир. Өзү дә 11 һечалыдыр.

Ш. Онда 2-чи нүмунә тәчнис олмалыдыр.

М. Тәчнисдир, лакин форманын өзү дејил, шәклидир. Гәчнисин дә чохлу шәкилләри вардыр. Нүмунәјә фикир верәк. Орада гоша додаг самитләри олан сөзләр јохдур. Елә буна көрә дә шеʼр «додагдәјмәз тәчнис» адланыр. Тәчнисин бундан башга «чығалы тәчнис», «гара тәчнис», «додагдәјмәз чығалы тәчнис», «нәфәсчәкмә тәчнис», «әввәл-ахыр тәчнис», «зәнчирли чығалы тәчнис», «мүстәзад (ајаглы) тәчнис» кими дикәр шәкилләри дә вардыр. Шеʼрә кәлдикдә исә онун мүәллифи Ашыг Һүсејн Шәмкирлидир. Ашыг Алынын да додагдәјмәз тәчниси вардыр. Ашыг Әләскәрин исә додагдәјмәз чығалы тәчниси јүксәк сәнәткарлыгла јазылмышдыр.

3-чү нүмунә гошмадыр, өзү дә «ајаглы гошма». Бу шеʼр шәклиндә олан шеʼрләрин һәр бәндинин сонуна сонунчу мисраларла гафијәләнән јарыммисралар әлавә олунур. Нүмунә Ашыг Әләскәр ирсиндән сечилмишдир. Гошманын да зәнкин шәкилләри вардыр: «гошајарпаг гошма», «тәкрар мисралы гошма», «додагдәјмәз гошма», «һәрфүстү гошма» вә с. Булар Азәрбајчан шеʼриндә ән ишләк вә популјар шеʼр формасыдыр. Бу шеʼр формасынын ады, тәшәккүлү «гошгу» сөзү илә әлагәләндирилмишдир. Гошмалар 4-лүк (мисра сајы) үзәриндә гурулуб 3, 5, 7, 9 вә даһа артыг бәндләрдән ибарәт олур. Јухарыда гејд етдијимиз кими бир чох шеʼр формалары

гурулур.

Ашыг шеʼриндә ән кениш јајылмыш поетик формалардан бири дә «мүхәммәс»дир. Шакирдләр һәлә Вагифин «Көрмәдим»индән мүхәммәсин әламәтләрини билирләр. Буна көрә дә IX синиф шакирдләринә онун «зәнчирли чығалы мүхәммәс», «нәгарәтли мүхәммәс», «мүхәммәс әлифләмә» (әлифлам), «гошајарпаг мүхәммәс» кими шәкилләринин адларыны танытмаг, һәр һансы бири барәдә мәʼлумат вермәк даһа мәгсәдәујғундур. Ајдындыр ки, «мүхәммәс»ләрдә мисра сајы 5-лик үзәриндә гурулур. Лакин ашыг шеʼриндә онлар чох заман парчаланараг јарыммисра-јарыммисра јазылыр. Нәтичәдә һәр бәнд 10 мисрадан ибарәт олур. Нүмунә олараг Ашыг Әсәдин «гошајарпаг мүхәммәс»индән бир јарпаг дәрәк:

Ај гара гаш//ај јашыл баш
Гаршыда сүз ағрын алым.
Чилвәләниб ешгә бәлән//
Телини дүз ағрын алым.
Дилдә калам//әлдә гәләм//
Дәрдими јаз ағрын алым.
Фиргәтиндән//һәсрәтиндән
Олдум насаз ағрын алым.
Ај һава чал, кәтир дава
Ејләмә наз ағрын алым.

(Ашыг Әсәд. «Сечилмиш әсәрләри». Јазычы. Бакы, 1979, сәһ. 105).

Мүхтәсәр шәкилдә кәтирилән нүмунәләрдән ајдын олур ки, форма вә шәкилләрин бир чохунда поетик фикри чөвлана кәтирмәк ашыгдан јүксәк сәнәткарлыг тәләб едир. Әлбәттә, јухарыда адлары чәкилән, һаггында бәһс едилән форма вә шәкилләрдән башга ашыгларымыз «дивани», «бағлама», «һәчв», «шикајәтнамә», «устаднамә», «көзәлләмә», «мүсәддәс», «мүстәзад», вә с. кими онларча поетик форма вә онларын шәкилләриндә зәнкин әсәрләр јаратмышлар. Ашыг Алы, Ашыг Әләскәр, Молла Чүмә, Ашыг Һүсејн Чаван, Ашыг Азафлы вә башгалары ашыг шеʼринин бир чох форма вә шәкилләриндә өзләрини сынамыш, јүксәк бәдии ләјагәтә малик әсәрләр јаратмышлар.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бу гајдада поетик форма вә шәкилләрин адларыны чәкиб сајы даһа да чохалтмаг, еләчә дә бир чохунун хүсусијјәтләриндән [illegible] бу шакирдләрдән

[illegible]

Узун илләрдән бәри, бир әдәбијјат мүәллими кими бу нәтичәјә кәлмишәм ки, әкәр шакирд Ашыг Әләскәр ирсини өјрәнәркән 10—15 поетик форманын, шеʼр шәклинин әламәтләри барәдә мүкәммәл мәʼлумат алырса, бу, Устад Әләскәрин сәнәткарлыг зирвәсини көрмәјә, тәʼјин етмәјә она көмәк едир. Ону да гејд едәк ки, белә бир мүсаһибә-сөһбәтдән сонра Ашыг Әләскәрин мүхтәлиф форма вә шәкилләрдә јаздығы шеʼрләриндән кичик парчаларын охусуну тәшкил етмәк јеринә дүшүр.

Јекун олараг демәк лазымдыр ки, ашыглар тәрчибәнд, тәркиб-бәнд, рүбаи, гәсидә, мүрәббе, мәснәви вә с. кими классик јазылы шеʼр формаларына мүрачиәт етмәмишләр. Лакин бу о демәк дејилдир ки, онлар јазылы әдәбијјата мәхсус поетик формалардан истифадә етмәмишләр: бәһәрләнмә вардыр вә бунунла әлагәдар јухарыда гәзәл, мүстәзад, мүсәддәс кими јазылы шеʼрә мәхсус поетик формаларын адларыны көстәрмишик. Бу чүр гајнағы Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, халг јазычысы Мирзә Ибраһимов халг јарадычылығы илә јазылы әдәбијјат

јазыр ки, «...о, (Ашыг [illegible] Ә. Ә.) һәм бунунла, һәм дә онунла гаршылыглы әлагә вә тәʼсирдә инкишаф етмишдир. Онун көкләри, ришʼәләри фолклордан, халг јарадычылығындан су ичирсә, гол-ганады һәмишә әдәбијјатла говушур, она тәʼсир едир вә ондан гүввәт алыр» (М. Ибраһимов, «Ашыг поезијасында реализм». Елм. Бакы, 1968, сәһ. 17).

Ашыг шеʼринин форма вә шәкилләри барәдә, сөһбәтин нәтичәсиндә шакирдләр классик ашыгларла бәрабәр, дикәр күчлү сәнәткарларымызы да танијыр, ашыг јарадычылығынын чохчәһәтли сәчијјәви хүсусијјәтләрә малик олдуғуну билир, поетик форма вә шәкилләри танымагла ашыг шеʼри һаггында мәʼлуматы чохалыр, ашыглығын нә гәдәр јүксәк сәнәткарлыг тәләб етдијинә инаныр; елә буна көрә дә ашыгларын нә үчүн халгын севимлиси олдуғу сәбәбини мүәјјәнләшдирир, бу јолла да онларын әдәбијјат нәзәријјәси барәдәки тәсәввүрләри кенишләнир... Нәһајәт, һәмин форма вә шәкилләрдә охунулан шеʼрләрин мәзмунлары кәнч нәслин мәʼнәви аләминдә јүксәк әхлаги ојанмалар, нәчиб һиссләр јарадыр.

●

Лингвистик експеримент пријомундан истифадә һаггында

Сәдрәддин ҺҮСЕЈНОВ
Бакы шәһәри, 274 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Мән Азәрбајчан дили дәрсләриндә, јери кәлдикчә, лингвистик експеримент пријомундан да истифадә етмәјә хүсуси диггәт јетирирәм. Тәчрүбә көстәрир ки, бу пријомдан мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә шакирдләри фикри фәаллыға сөвг едир, тәʼлим материалынын дәрк едилмәсини асанлашдырыр.

Методик әдәбијјатда лингвистик тәһлил пријому һаггында мүхтәлиф фикирләр сөјләнмишдир. Мәсәлән, А. В. Нихајев көстәрир ки, методик сualларын еффектли олмадығы мәгамда чәтинлијн арадан галдырмаг үчүн лингвистик експеримент пријомундан истифадә чох фајдалыдыр. Тәдгигатчы Б. Гурбанов јазыр: «Бәʼзән суал вермәклә дүзкүн нәтичә әлдә етмәк олмур. Белә һалда бир дил факты өзүнә јахын олан синоними вә ја еквиваленти илә әвәз олунур ки, нәтичәдә икинчи дил фактынын көмәји илә биринчинин маһијјәтини ачмаг олур».

Демәли, бәʼзән тәһлил просесиндә мәʼлум билинкләрин көмәји илә һәр һансы дил фактынын маһијјәтини ачмаг мүмкүн олмадыгда мүәјјән әмәлијјат—тәчрүбә апармаг лазым кәлир; әвәзетмә, јенидәнгурма, чевирмә кими әмәлијјатлардан истифадә олунур. Бүтүн булар лингвистик експе-

Scanned with CamScanner

Мә'лумдур ки, синтактик тәһлилдә фразеоложи бирләшмәләр чүмләнин бүтөв бир үзвү кими тәһлил олунур. Бу гајданы шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәк үчүн лингвистик експеримент пријомундан истифадә етмәклә синтактик тәһлил апарылмасыны тәшкил едирәм. Шакирдләр әввәлчә верилмиш һәр чүмләдәки фразеоложи бирләшмәни тапыр, сонра ону бир сөзлә әвәз етмәјин мүмкүнлүјү илә әлагәдар «ахтарыш» апарырлар. Бу «ахтарыш» әсасында ашағыдакы тәхмини чаваблар алыныр:

— «Охучум, кәл сәни таныш едәјим, Сөз ачым башга бир гәһрәманымдан» (М. Р а һ и м) чүмләсиндәки «сөз ачым» сөзләри фразеоложи бирләшмәдир. Бу бирләшмәни тәкчә бир сөзлә «данышым» сөзү илә дә әвәз етмәк мүмкүндүр.

— «Кечәл һәмзә Короғлуну көрәндә дили-додағы тәтиди» чүмләсиндә «дили-додағы тәтиди» сөзләри фразеоложи бирләшмәдир. Онун јеринә «горхду» сөзүнү дә ишләтмәк олар.

— Бурада тәбиәтин көзәллији инсаны вәчдә кәтирир» чүмләсиндә «вәчдә кәтирир» сөзләри фразеоложи бирләшмәдир. Бу бирләшмәни «чошдурур», «һәјәчанландырыр» сөзләри илә дә әвәз етмәк мүмкүндүр.

Верилмиш чүмләләр үзәриндә бу кими әмәлијјатлары апармагла шакирдләр фразеоложи бирләшмәләри тәшкил едән сөзләрин бүтөвлүкдә бир чүмлә үзвү олдуғуну гәтијјәтлә јәгин едә билирләр.

Шакирдләрин нитгини зәнкинләшдирмәк бахымындан белә әмәлијјатын әкс һалы кими, jә'ни бир сөзү мүвафиг фразеоложи бирләшмә илә әвәз едиб чүмләдә ишләтмәк үзрә дә иш апармаг мәгсәдәујғундур.

Синтактик тәһлил заманы шакирдләр бә'зән **етмәк** (еләмәк), **олмаг** кими «көмәкчи» фе'лләрин, еләчә дә **билмәк** фе'линин иштирак етдији чүмләләрдә мүәјјән чәтинликләрлә үзләширләр. Мә'лумдур ки, белә фе'лләр чох заман чүмләдәки башга сөзләрлә бирликдә бир чүмлә үзвү олур. Мисаллара нәзәр салаг.

«Елә ки, төвлә **һазыр олду**, Алы кишин [illegible]һовузу, ахурлары әли илә јохлады». «Рөвшән әввәл көзләринә инана билмәди».

CamScanner ile tarandı

олдуғу кими, бир сөзлә әвәз едирилир: «Елә ки, төвлә һазырланды», «Рөвшән әввәл өзүнә инанмады». Нәтичәдә хәбәрин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси иши асанлашыр.

Бә'зи һалларда чүмләләрдә мүбтәда метономик мә'на дашыјыр. Мәсәлән, «Институт нүмајишә чыхды», «Јарышда Б. Сәрдаров адына машынгајырма заводу галиб кәлди». Шакирдләр белә чүмләләрдә мүбтәданы тапмаг вә дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Буну нәзәрә алараг мән һәмин чүмләләрин тәһлилини лингвистик експериментлә әлагәләндирирәм; чүмләләр үзәриндә мүвафиг әмәлијјат апарылмасыны тәшкил едирәм: «Институт тәләбәләри нүмајишә чыхдылар». «Јарышда Б. Сәрдаров адына машынгајырма заводунун ишчиләри галиб кәлдиләр». Бу заман шакирдләр мүбтәданы чәтинлик чәкмәдән мүәјјән едирләр.

Синтактик тәһлил просесиндә белә әмәлијјатлары башга һалларда апармаг еһтијачы мејдана чыхыр. Мәсәлән, IV синифдә «Азәрбајчан дили» дәрслијиндәки 146-чы чалышмада ашағыдакы чүмләни синтактик тәһлил етмәк тәләби гаршыја гојулмушдур.

Башы үстә о тифилин дајанан,
Бәс о кимдир үрәји кизли јанан?

(М. Д и л б а з и.)

Шакирдләр бу нүмунәни чүмлә үзвләринә ајырыб тәһлил етмәкдә чәтинлик чәкдиләр. Она көрә дә һәмин мисралары нәсрә чевирмәји тәклиф етдим. Нәтичәдә чүмлә бу шәкилдә алынды: «О тифилин башы үстә дајанан, үрәји кизли јанан о кимдир?»

Хәбәри суал әвәзлији илә ифадә олунмуш чүмләнин мүбтәдасыны шакирдләр асан тапсынлар дејә, әввәлчә о әвәзлији илә бағлы олан «әсас сөзү» бәрпа етдирдим: «Тифилин башы үстүндә дајанан, үрәји кизли јанан о (адам, шәхс) кимдир? мүәјјән едилди ки, чүмләнин мүбтәдасы «о» әвәзлији имиш. Белә һалда фе'ли сифәт бирләшмәләри илә ифадә олунмуш «о тифилин башы үстүндә дајанан, үрәји кизли јанан» һәмчинс үзвләри мүбтәданын тә'јини кими чыхыш едир.

Орта мәктәбләә тәкрарлардан ибарәт дефислә јазылан мүрәккәб сөзләрә

Бә'зи чәтинликләр чыхыр. Ашағыдакы нүмунәләрә диггәт јетирәк:

1) «Әдибин үслубу пухтәләшир, илдән-илә сабитләшәрәк өзүнәмәхсуслуг газанырды».

2) «Көзүм көзүнүздән узаг олса да, көнүлдән-көнүлә јоллар көрүнүр» (М. П. Вагиф.)

3) «Әмим ахшамдан ахшама бизә кәләр, дәрсимизи јохлар, сонра да нағыл данышарды».

4) «Јазыда сөзүн сәтирдән кечирмәси гајдаларына риајәт етмәк елементар тәләбләрдәндир».

Биринчи вә үчүнчү чүмләләрдәки **илдән-илә, ахшамдан-ахшама** сөзләрини «илбәил», «һәр ахшам», «ахшамлар» сөзләри илә әвәз етмәк олар; бу заман чүмләнин мәзмунуна чидди бир хәләл кәлмәз.

«илдән-илә» сөзүнә н е ч ә? «ахшамдан-ахшама» сөзүнә исә н ә в а х т? суалыны вермәк олур. Бу, һәмин сөзләрин дефислә јазылан мүрәккәб сөзләр олдуғуна әсас верир.

Икинчи вә дөрдүнчү чүмләләрдә исә «көнүлдән көнүлә», «сәтирдән сәтрә» сөзләрини «о көнүлдән бу көнүлә», «о сәтирдән бу сәтрә» кими баша дүшмәк лазым кәлир. Белә һалда һәмин сөзләр дефислә јазылан мүрәккәб сөз олмур, сөз бирләшмәси кими ајры јазылыр. Өзү дә н ә д ә н - н ә ј ә? суалына чаваб верир.

Бу гәбилдән олан **ајдан-аја, елдән-елә, күндән-күнә** вә с. кими сөзләрин дә јазылышыны контекстдә лингвистик експеримент пријомундан истифадә етмәклә дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр.

Тәбиәтин тәсвиринә аид инша јазынын апарылмасы

Севи СЕВДИМАЛЫЈЕВ

Губадлы рајону, Фәрчан кәнд мәктәбинин мүәллими, методист мүәллим

VII синифдә тәбиәтин тәсвиринә аид инша јазыја һазырлыг мәгсәди илә шакирдләри тәбиәтин гојнуна кәзинтијә апармаг, көзәллији онлара әјани олараг дујдура билмәк, белә һесаб едирәм ки, вачиб шәртләрдәндир. Бунун фајдасы ондадыр ки, белә һалда шакирдләрин тәәссүраты даһа зәнкин вә конкрет олур. Тәәссүратын зәнкинлији исә онларын инша үчүн кифајәт гәдәр материал топлаја билмәләринә наил олмаг демәкдир.

Һәлә бир нечә күн әввәлдән шакирдләрә е'лан едирәм ки, бирликдә тәбиәтин гојнуна кәзинтијә кедәчәк вә алынан тәәссүрат әсасында инша јазачагсыныз. Бу хәбәрдән шакирдләр чох севинир вә кәзинти күнүнү сәбирсизликлә көзләјирләр. Өзү дә мәнимлә—өз мүәллимләри илә бирликдә кәзинтијә кетмәк онлара фәрәһ вә хүсуси севинч кәтирир.

Кәзинтинин јерини вә сәмтини шакирдләрлә мәсләһәтләширәм. Тәклифләр мүхтәлиф олур. Һәр тәклифи мүзакирә едир, өлчүб-бичир, нәһајәт, конкрет бир гәрара кәлирик.

Илк гәрарымыз белә олду ки, һәртиз дағына кедәк.

Тә'јин етдијимиз күн һәмин дағын гојнуна јолландыг.

Баһарын оглан чағы иди. Дағын көксүндәки ағачлар аг, сары, гырмызы, бәнөвшәји чичәкләр ачмышды. Кәзинти заманы дәрсдә лал-динмәз олан шакирдләр дә санки дил ачмышдылар. Ушаглар тез-тез мәнә суаллар вермәкдән, чәркә-чәркә сыраланан, көз ишләдикчә узаныб кедән гајалыглары сејр етмәкдән дојмаг билмирдиләр.

Хејли кәзиб-доландыгдан сонра мүнасиб бир јердә гәрар тутур, сөһбәтә—тәәссүратлары бөлүшдүрмәјә башлајы-

Scanned with CamScanner

лифләрини сөјләјирләр: «Һәртиз дағында», «Бизим јерләрин учалыг рәмзи», «Тәбиәтин гојнунда» вә с. Билдирирәм ки, тәклиф олунан бу мөвзуларын—башлыгларын һамысы «бир һәдәфдә» бирләшир. Буна көрә дә кәлин һәлә тәләсмәјәк, мөвзу һаггында синифдә бир даһа сөһбәт ачачағыг.

Кәзинти сона чатыр. Шакирдләр хош тәәссүратла евләринә гајыдырлар.

Нөвбәти дәрсдә кәзинтидән әлдә едилмиш шәхси тәәссүрат үзрә инша јазыја һазырлыг иши апарырам. Әввәлчә мөвзунун адыны мүәјјәнләшдиририк. Сонра шакирдләрдән бир нечәси нәдән вә нечә јазачағыны данышыр. Сөјләмәләри мүзакирә едирик. Даһа сонра мәтнин лексикасы үзрә мүәјјән иш апарырам; шакирдләрә ашағыдакы сөз вә ифадәләри јаздырырам (диктә јолу илә): Һәртиз дағы, марағлы кәзинти, дағын әтәји, зирвә, мешәлик, палыд, сыраланан гајалар, үфүг вә с.

Ахырда дағлар һаггында чоғрафијадан шакирдләрин нәләр өјрәндијини илә әлагәдар мүсаһибә апарыр вә иншада бунунла әлагәдар бә'зи мәсәләләрдән сөз ачылмасынын мүмкүнлүјү барәдә дә онлара мүвафиг мәсләһәтләр верирәм. Нәзәрә алырам ки, тә'лимдә фәнләрарасы әлагәјә истинад етмәкдә бунун мүәјјән әһәмијјәти вар.

Нәһајәт, хүсуси бир дәрс саатында иншанын јазылмасыны тәшкил едирәм. Нәтичә, әсасән, уғурлу олур. Буну шакирдләрдән бир нечәсинин јазысындан конкрет нүмунәләр кәтирмәклә әсасландырмағым, зәнн едирәм ки, даһа мүнасиб олар.

1. «Дағлар өз јүксәклији вә әзәмәти илә әтраф аләмдәки дәрә, тәпә, јамач вә дүзәнликләрдән фәргләнир. Дағлар мәғрурлуг вә учалыг рәмзидир. Бә'зән ел-оба үчүн кәрәкли шәхсләрә, әмәји илә учаланлара «Дағ кими адамдыр»,—дејирләр. Халгын бу бәнзәтмәси тәсадүфи дејил. Бабам дејир ки, Гачаг Нәби һәмишә дағларда мәскән салармыш. Нәбинин көстәрдији гәһрәманлыглар сајсыздыр. Әкәр о, дағлардакы бир дөјүшдән угурла чыхмаса иди, һеч дә икинчи дәфә јенә дағлары өзүнә мәскән сечмәзди. Дағларын өзү учалығына көрә Јерин гәһрәманыдыр.

Чоғрафија фәннидән өјрәнмишәм ки, Јер күрәсиндә бир сыра һүндүр дағлар вар. Лакин мән һеч бир дәрсликдә Һәртиз дағынын адыны ешитмәмишәм. Доғрусу, мән буна көрә нараһат олурам. Ахы Һәртиз дағы Гобадлы

чејранлы-чујурлу, уч р...
рүнән зирвәли бир дағын ады нә үчүн республикамызын хәритәсинә дүшмәсин? Һәр тәрәфи мешә өртүјү илә әһатә олунан, күл-чичәкли Һәртиз дағы һәм уча, һәм дә јарашыглыдыр. Дағын әтәјиндәки дүзәнликләр, онун көкү үстә узанан сылдырым гајалар бу дағa хүсуси көзәллик верир.

Дағлар нә үчүн јерин сәтһиндән һүндүрдүр? суалына белә чаваб верәрдим:—Дағын бүнөврәси бөјүк-бөјүк гајалардан, дашлардан ибарәт олур. Јағыш, су, сел вә пүскүрмәләр дашлары јуја, гопара, учура билмир. Јерин сәтһини су аланда торпаг, кил, гум сүхурлары әмәлә кәлмишдир. Лакин сел-су дағлары јериндән ојнада билмәмишдир. Елә буна көрә дә о, әввәлки һүндүрлүјүндә галмышдыр. Көксү вә синәси бәр-бәзәкли дағлар, еләчә дә Һәртиз дағы тәбиәтин ән көзәл күшәсидир. Елә буна көрә дә дағлар тәбиәтин јарашығы адланыр.

...Кәндимиз Һәртиз дағынын әтәјиндәдир. Мәнә елә кәлир ки, Күнәш дүнјанын јарашығыдырса, Һәртиз дағы да бизим кәндин јарашығыдыр» (Шакирд Мүтәллимова Заһидә).

2. Чобан Мисир һаггында, рајон газетиндә јазылмыш бир јазыны атам учадан охујанда аилә үзвләримизин һамысы сакитчә гулаг асырды. Һәмин јазыда көстәрилир ки, «Әмәк шөһрәти» орденли Мисирин илк дәфә гузу отардығы јер Һәртиз дағы олуб. Дағларын өзү уча олдуғу кими, онун көксүндә битән палыдлар да уча вә вүгарлы олур. Бах елә буна көрә дә инсан өз әмәји илә һәмишә өзүнү дағлара охшатмалыдыр.

Мәнә елә кәлир ки, Мисирә шөһрәт кәтирән Һәртиз дағыдыр. О, әлинә чомаг алыб бу дағын синәси үстә гојун-гузу сүрүсүнү јајанда бәлкә дә, өз-өзүнә дејиб ки, мән дә әмәјимлә инсанларын көзүндә дағ кими уча олачағам.

...Гышы гарлы, јазы чичәкли, јајы сәрин, пајызы барлы Һәртиз дағы ону көрәнләрә, кәзәнләрә хош тә'сир бағышлајыр. Ким күл-чичәкли, сәрин булаглы, јашыл мешәли бир јери севмәз? Бир көрүн шаир Һәртиз дағы һаггында нә дејиб:

Сәрин булаглары, јашыл мешәси,
Лаләси, нәркизи, тәр бәнөвшәси,
Чобан бајатысы, шән түтәк сәси
Мин чүр бәзәк верәр гоча Һәртизә,
Синәси чичәкли уча Һәртизә».

(Шакирд Кәнчәлијева Нәсибә)

3. Дејирләр ки, сәјаһәт инсан өмрүнү у...дыр. Бәлкә дә, мән бу фикирлә разылашм...дым. Она көрә разылашмаздым ки, инсан ...кәзәндә јорулур, бәдәниндә ағры һисс е...

Јох, фикрим јанлыш имиш. Һәртиз дағ... сејриндән алдығым севинчи һеч нә илә дә... мәрәм. Тәмиз һавалы, һәр јердән көрүнән к... чичәкли бир дағ кимә хош кәлмәз!

Инсан көзәллик вурғунудур. Мән елә бил...рәм ки, севимли шаиримиз, тәбиәт вурғу... С. Вурғунун ајағы Һәртиз дағына дүшсә и... о, бу дағын адына көзәл бир ше'р јазарды...

Иран дағлары илә үз-үзә дуран Һәртиз да... күнәшин нур мәсканидир.

Кәпәз дағыны көрмәмишәм, адыны еш...мишәм. Елә билирәм ки, Кәпәз дә Һәртиз да...

Севимли шаиримиз С. Вурғун «Азәрбајчан» ше'риндә јазыр:

Мин Газахда көһлән ата,
Јалманына јата-јата,
Ат гач, тәрә бата-бата,
Көј јајлаглар белинә галх,
Кәпәз дағдан Көј көлә бах!

Шаирин тә'рифләдији Кәпәз вә Көј көл көзәл олдуғу кими, Һәртиз дағы, Бәркүшад вә Араз чајы да көзәлдир. Әкәр Кәпәздән Көј көл көрүнүрсә, Һәртиз дағындан да Бәркүшад вә Араз чајы көрүнүр. Әкәр Кәпәз дағы доғма ...дырса, Һәртиз дә халг гәһрәманы Нәби јурдунун—Азәрбајчанымын бир парчасынын јарашығыдыр» (Шакирд Алыјев Адил.)

Нәтичә олараг гејд етмәк истәрдим ки, инша јазыја һәртәрәфли һазырлыг ишини сәмәрәли тәшкил етмәк, мөвзуну шакирдләрә севдирә билмәк бу мүстәгил иш нөвүндә мүәллимин дә уғурларыны тә'мин едән башлыча амилләрдәндир. Буну иш тәчрүбәмдә јәгин етмишәм.

Дидактик материаллар

Грамматик тәһлилдә Сов.ИКП XXVII гурултајынын материалларындан истифадәјә даир

Әли ӘҺМӘДОВ
Товуз рајону, Чешмәли кәнд мәктәбинин мүәллими

Мән VII—VIII синифләрдә синтактик тәһлил апармаг үчүн Сов.ИКП XXVII гурултајынын материаллары нүмунәләриндән дә дидактик-тәрбијәви мәгсәдлә тез-тез истифадә едирәм. Бу, тә'лимин гаршысында дуран идеја-сијаси тәрбијә ишинә чох көмәк көстәрир. Сечдијим дидактик материалларын бир гисми ашағыдакылардан ибарәтдир.

I. Ара сөз вә ара сөз бирләшмәләринә аид дидактик материаллар.

1. Көрүнүр, бә'зи јолдашлар гаршыларында дуран вәзифәләрин бүтүн дәринлијини вә вачиблијини баша дүшмәмишләр.
2. Ајдындыр ки, јенидәнгурманын сәмәрәлилији, игтисади артым сүр'әти һәлледичи дәрәчәдә машынгајырмадан асылыдыр.
3. Бир сөзлә, јолдашлар, елмин халг тәсәррүфаты еһтијачларына доғру дөнүшүнү даһа гәтијјәтлә һәјата кечирмәк лазымдыр.
4. Бу сијаһыны, тәәссүф ки, давам етдирмәк олар.
5. Әлбәттә, ишләрин вәзијјәтинә биздән асылы олмајан бә'зи амилләр дә тә'сир көстәрмишди.
6. Дејәсән, белә сәбәб-нәтичә әлагәси үзәриндә кетдикчә даһа чох дүшүнмәјә башлајырлар.
7. Шүбһәсиз, империализм системиндә гүввәләр нисбәтиндәки дәјишикликләрин нәтичәси кими, мәркәздәнгачма вә мәркәзәгачма мејлләринин бир-биринә гаршы мүбаризәси бундан сонра да давам едәчәкдир.
8. Мө'чүзәјә, әлбәттә, бел бағламаг лазым кәлмир, вәзијјәт өз-өзүнә дүзәлмәз.
9. Јолдашлар, көрдүјүмүз кими, кәнддә тәсәррүфатчылыг шәраити әсаслы шәкилдә дәјишилир.
10. Үмумијјәтлә, јолдашлар, игтисадијјатын еһтијат мәнбәләри чох бөјүкдүр.

CamScanner ilə taranıb
Scanned with CamScanner

етмəли вə көһнəлмиш, өмрүнү баша вурмуш нə варса, һамысыны гəтијјəтлə јенидəн гурмалыјыг.

12. Əлбəттə, АБШ һаким синфинин, даһа доғрусу, онун һəрби сəнаје комплекси илə бағлы олан əн худбин групларынын мəгсəдлəри башгадыр, бизим мəгсəдлəримиз тамамилə əксинəдир.

13. ...Лакин чаваб лап гурултајын ачылышы əрəфəсиндə алындығына көрə АБШ һөкумəти, көрүнүр, буна үмид бəслəјир ки,—һəр һалда биз белə күман едирик—Американын мөвгејинə бизим мүнасибəтимизи дүнја бу трибунадан ешидиб өјрəнəчəкдир.

II. Хитаблы, һəмчинс үзвлү чүмлəлəрə аид дидактик материаллар.

1. Јолдашлар! Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXVII гурултајы партија гаршысында, халг гаршысында јени əзəмəтли вəзифəлəр ирəли сүрүр.

2. ...Онларын мүəллифлəри—фəһлə вə колхозчулар, алимлəр, мүəллимлəр, мүһəндислəр, һəкимлəр, Совет Ордусунун вə донанмасынын дөјүшчүлəри, коммунистлəр вə битəрəфлəр, ветеранлар вə кəнчлəр Програмын јени редаксијасыны совет халгынын һəјати мəнафејинə ујғун олан сəнəд кими гијмəтлəндирəрəк бир чох тəклифлəр, əлавəлəр вə редаксија сəчијјəли дүрүстлəшмəлəр ирəли сүрмүшлəр.

III. Табели мүрəккəб чүмлəлəрə аид дидактик материаллар

1. Мəктубда дејилир ки, нүвə силаһынын лəғв едилмəси бүтүн нүвə дөвлəтлəринин чан атмалы олдуғлары мəгсəддир.

2. Биз буну əсас тутуруг ки, ... шəраитдə мүбаризəнин башлыча истигамəти бүтүн халглар үчүн лајигли, əсл бəшəри, мадди вə мə'нəви һəјат шəраити јаратмагдан, планетимизин мəскунлуғуну тə'мин етмəкдəн, онун сəрвəтлəринə гəнаəтлə јанашмагдан ибарəтдир.

(Тамамлыг будаг чүмлəли табели мүрəккəб чүмлəдир).

3. В. И. Ленин дејирди: «Бизим күчүмүз һəгигəти билдирмəкдир».

(Тамамлыг будаг чүмлəли табели мүрəккəб чүмлəдир).

4. Индики дөврүн империалистлəрарасы зиддијјəтлəринин сəчијјəви чəһəти бир дə будур ки, јахын онилликлəрдə онлар башга шəкил ала билəр, капитализмин јени «гүввə мəркəзлəри» өзүнү көстəрə билəр.

(Хəбəр будаг чүмлəли табели мүрəккəб чүмлəдир).

5. Дүнја инкишафы марксизм-ленинизм белə бир үмдə мүддəасыны тəсдиг едир ки, чəмијјəтин тарихи тəсадүфи топланмаларын мəчмуу дејилдир, низамсыз «Броун һəрəкəти» дејилдир, ганунаујғун мүтəрəгги просесдир.

(Тə'јин будаг чүмлəли табели мүрəккəб чүмлəдир).

6. Елм вə техниканын наилијјəтлəри чошғун елми-техники тəрəггинин чəмијјəт һəјатына тə'сири нə гəдəр бөјүк олса да, инсаны јалныз сосиал вə мə'нəви əсарəтдəн гуртулуш əсл азадлыға чыхарыр.

(Гаршылашдырма будаг чүмлəли табели мүрəккəб чүмлəдир).

7. Капитализм сосиализмин јаранмасыны тарихин «сəһви» кими гаршыламышды вə белə һесаб едирди ки, бу «сəһв дүзəлдилмəлидир».

(Тəрзи-һəрəкəт будаг чүмлəли табели мүрəккəб чүмлəдир).

Шəхс адларынын јазылышына даир

һəсəн ƏЛИЈЕВ

филолокија елмлəри намизəди, С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Антропонимик ваһидлəр дилин лүғəт тəркибиндə хүсуси јер тутур. Бунлар дејилиши вə јазылышы бахымындан бир сыра хүсусијјəтлəринə көрə үмуми сөзлəрдəн фəрглəнир.

Хүсуси исимлəрин, о чүмлəдəн шəхс адларынын јазылышы вə дејилиши проблеми Азəрбајчан дилчилијиндə индијə кими чох аз тəдгиг олунмушдур. Һалбуки бу проблемин низама салынмасы дил мəдəнијјəти бахымындан чох бөјүк нəзəри вə əмəли əһəмијјəт кəсб едир. Буна һəмчинин Вəтəндашлыг вəзијјəти актларыны гејдə алан бүро ишчилəри, лүғəт вə енсиклопедијаларын тəртибчилəри, јазычылар, мүəллимлəр дə хүсуси мараг көстəрирлəр.

Мүасир Азəрбајчан дилиндə шəхс адларынын дејилиши вə јазылышында бир сыра анлашылмазлыглар мүшаһидə едилир ки, мəгсəдимиз бу мəгалəдə онлары доғуран сəбəблəрдəн сөһбəт ачмаг вə проблемин бə'зи мəсəлəлəринə тохунмагдыр.

Мə'лумдур ки, инсан адлары «сəрбəст» вə «ихтијаридир», үмуми сөзлəр исə «сабит» вə «давамлыдыр»; əввəлинчилəр, мəсəлəн, Абдул, Рза, Давуд, Ибраһим, Фатма кими шəхс адлары бə'зəн Əбдул, Əбдүл; Ирза, Риза; Давыд, Давид; Ибраһым, Ибраһим; Фатимə, Фатима вə с. вариантларда јазылыр вə дејилир.

Антропонимикада да сөз јарадычылығы үчүн əсас база үмумхалг дилидир. Бунунла белə, шəхс адларынын мејдана кəлмəси просесиндə ејни заманда ајры-ајры мəһəлли хүсусијјəтлəр, валидејнлəрин фəрди психоложи мүнасибəти, инам вə е'тигадлары, һəтта доғум һаггында шəһадəтнамə јазанларын савад дəрəчəси вə дүнјакөрүшлəри бу саһəјə өз тə'сирини көстəрир. Тəəссүфлə гејд етмəк лазымдыр ки, инди дə доғум һаггында шəһадəтнамə јазан мүһафизəкар, савадсыз катиблəрə тəсадүф едилир; онлар антропонимика јениликлəрини, Азəрбајчан антропонимијасынын зəнкинлəшмəсинə көстəрилəн тəшəббүслəри көрмүрлəр.

Азəрбајчан антропонимијасында ассимилјасија (**Дүрнисə—Дүррисə, Шаһгулу—Шаггулу, Мəммəдтағы—Мəмəдтағы** вə с.), диссимилјасија) **Зəрнитач—Зəрритач, Əсилбаһар—Əслибаһар, Сəбир—Сəбри, Сəдир—Сəдри**); диереза (**Достханым—Досханым, Минһач—Минач, Танрыверди—Тарыверди**); аферазис **Əлиаббас—Əлиабас, Əлиосман—Əлосман, Ағаəли—Ағали**); епентеза (**Наиб—Најиб, Фаизə—Фајизə, Маил—Мајыл**); протеза (**Рəшид—Ирəшид, Рамазан—Ирамазан, Рза—Ирза, Рəһим—Ирəһим**) вə с. кими фонетик һадисəлəр мүшаһидə едилир ки, бунлар ад јарадычылығында мүəјјəн ујғунсузлуглары мејдана кəтирир.

Мөвчуд орфографија гајдаларында үмуми адларын (сөзлəрин) јазылышына аид мүəјјəн көстəришлəр олдуғу үчүн онлар јазылы вə шифаһи нитгдə ваһид формада јазылыр вə тəлəффүз едилир: **ајəт, вəфа, бəјаз, зинəт, сəадəт, бəхтијар** вə с. Лакин бу кими сөзлəрин əсасында јаранан шəхс адларыны мүкəммəл савады олмајан катиблəр доғум шəһадəтнамəлəриндə **Ајат, Вəфа, Бајаз (Бајас), Зинјəт (Зијнəт), Садəт, Бахтијар** вə с. шəклиндə јазараг тəһриф едирлəр. Бу, нəтичə е'тибарилə, дил бахымындан чох вариантлылыға, һүгуг бахымындан исə ејни сөз əсасында бир нечə шəхс адынын јаранмасына кəтириб чыхарыр.

Азəрбајчан дилиндə лəгəблəр дə кениш мигјасда ишлəдилəн антропонимик ваһидлəрдəндир. Хүсусилə шифаһи данышыг дилиндə, фолклор əсəрлəриндə лəгəблəрин ишлəнмə даирəси əдəби дилдə олдуғундан даһа кениш-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

мәдгулузадә Данабаш кәндинин сакини Хәлилин дили илә гејд етмишдир ки, «бизим кәнддә шәхс јохдур ки, онун бир ајамасы олмасын».

Шәхс адларына нисбәтән ләгәбләрин јазылышында сәһвләр даһа чох мүшаһидә едилир. Белә ки, ләгәбләр антропонимик ваһидләр кими, бөјүк һәрфлә јазылмалы олдуғу һалда, онлар мәтбуатда каһ бөјүк, каһ да кичик һәрфлә верилир. Фактлара диггәт јетирәк:

а) Бир сыра мүәллифләрин әсәрләриндә бөјүк һәрфлә јазылыр: «Дејирләр нишшил Балага **Чопур** Абдулланы јыханда дизинин ајналары чилик-чилик олуб» (Һ. Аббасзадә). «Бағыр киши билирди ки, **Пота** Бејдулланын да өзүнә көрә «габилијјәти», «тәчрүбәси» вар». (Н. Мирзәјев.). «Рәһмәтлик илин бу вахтлары тез-тез кәләрди Муғана. Ја бизим обаја дүшәрди, ја да **Ләзки** Әһмәдкилин обасына». (Ә. Муғанлы.)

б) Бә'зән кичик һәрфлә јазылыр: «Бунун үстүндә **дүлкәр** Мүзәффәрин арвады Зәһра дүз гырх күн әри илә данышмады, күсүлү галды» (Елчин.). «Ағабаба **бағбан** Әсәдулланын бағышладығы... тәсбеһи шаггылдада-шаггылдада ачыг пәнчәрәнин габағында отуруб дәнизә бахырды» (Елчин.) «Бу ики илдә Бабаш кишијлә Искәндәрдән вә бир дә **сучу** Тапдыгла **дәмирчи** Ләтифдән савајы бир адам үзү көрмәјән... ит чавустанын кәлләтиринин дибиндә узаныб дарвазанын чырылтысыны көзләјирди». (Т. Аббасов.)

в) Ејни мүәллифин мүхтәлиф әсәрләриндә каһ бөјүк, каһ да кичик һәрфлә јазылыр: «О **тат** Мусадан исә садәчә иjрәнирдим». (И. Әфәндијев.) «Јасты гајанын үстүндә чаванлар дајымын өз гоһуму **Күрд** Ағакиши һаггында мәзәли сөһбәтләрә гулаг асыб, гәһгәһә илә күлүрдүләр». (И. Әфәндијев.)

Һәтта ејни јазычынын ејни әсәриндә ләгәб адларынын мүхтәлиф формаларда јазылдығы һаллара да тәсадүф едилир; мәсәлән: «Бу, **чиниш** Әһмәд иди, паланлы атда дөшәмә мејданчаја јахынлашырды». «Тәкчә сәсиндән јох, дишләринин ағармасы да фајтондан дүшән чарвадар Чиниш Әһмәд олдуғуну көстәрирди». (Ә. Әбулһә-

понимик ваһидләрин дә каһ бөјүк, каһ да кичик һәрфлә јазылмасына тез-тез тәсадүф олунур; мәсәлән: «Мүәллиф чох дүзкүн олараг Мирзәбалалара бәрк шилләә вурур ки, бир дә бу чүр нанисәф ишләр көрмәсинләр, **мәсмәханымлар** исә әрә кедәндә ағыллары башларында олсун, тора дүшмәсинләр». «Һәјатда **түфејлиләрә**, оғрулара, чивданын нә олдуғуну билмәк истәмәјәнләрә—**ағасәфәрләрә, шүкүфәләрә, назгызлара, күлоғланлара, гызылдиш исмуллалара, симузәрләрә, бирчәлиләрә, гуламчанлара, гејрәтәлиләрә** кениш мејдан вердин». (Т. Әфәндијев.) «Дүнја тәк **шамхаллардан** ибарәт дејил ки! (Анар.) «Гоншум Мәләккилә мәктуб јаздым, үчүнчү блокда мәнимлә бир мәнзилдә јашајан **Ибраһимовлары** дејирәм, бир сәс-сораг чыхмады». (Ә. Бабајева.) «...**симнарлар, фәрһадлар, шејдалар, шапурлар** да азадлығыны итирмиш, истәр-истәмәз шаһлара гуллуг едән... нәтичәдә исә физики сурәтдә мәһв едилән, ја да мә'нәви чәһәтдән зәһәрләндирилән бәдбәхтләрдир». (М. Чәфәр.)

Антропонимик ваһидләрин јазылышында бу кими гејри-сабитлијә бә'зән ејни бир абзасда белә тәсадүф едилир: «Һ. Чавидин драматуркијасында... бир тәрәфдән **Топал Тејмурларын, Илдырым бәјазитләрин** ганлы һакимијјәтинә, **Кејкавус вә әфрасијабларын** һијлә вә рија илә долу сарај мүһитинә нифрәтләр јағдырырса, о бири тәрәфдән Сәјавуш вә Шејх Сән'анларын гәһрәманлыг вә мәһәббәтләрини алгышлајырды. Бу тәрәфдән ган пүскүрән кралларын... һијлә вә фырылдагларыны **һуманист** бир чәһәтдән атәшә тутурдуса, дикәр тәрәфдән... Шејда вә **Гара Мусаларын**, Севда вә **Хумарларын**, Афәт вә **Фирәнкизләрин** дәрдләрини сәнәтин мәрмәр синәсинә һәкк еләјирди». (Г. Хәлилов.) Јахуд: «**һәрчәнд очаггулулара, фатманисәләрә, молла сүбһанлара** раст кәлирдик, анчаг әсас һәдәф мәдәнијјәтсизлик, натәмизлик, хәстәлијә гаршы вахтында тәдбир көрмәмәк иди». (Ә. Вәлијев.)

Белә фактларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг олар. Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, чәм шәкилчиси илә ишләнән антропонимләрин јазылышындакы бу гајдасызлыг тә'лим

[illegible] ор-фографија гајдалары»нда бу кими сөзләрин јазылышына даир мүвафиг көстәриш верилмишдир. Лакин бу көстәриш јазы тәчрүбәсиндә өзүнү доғрултмур; она јенидән бахмағын вахты чохдан чатмышдыр. Фикримизчә, һәмин гајдаја даир проф. Ә. Әфәндизадәнин мүлаһизәсиндән (бах: «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1984, № 4, сәһ. 49) лазыми нәтичә чыхарылмасы мәсәләнин објектив һәллиндә мүһүм рол ојнаја биләр.

Шәхс адларынын јазылышында гејд етдијимиз дикәр нөгсанлары арадан [illegible] сантинин һазырланыб нәшр едилмәси вә ондан е'тибарлы мәнбә кими истифадә олунмасыны тә'мин етмәјә чидди еһтијач дујулур.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ССРИ халгларынын, о чүмләдән түркдилли халгларын бир чохунда шәхс адларынын кениш лүғәти тәртиб едилиб нәшр олунмушдур. Азәрбајчан дилиндә дә белә бир лүғәт һазырлајыб нәшр етдирмәк күнүн ән зәрури мәсәләләриндән бирдир. Белә бир вәсаит, шүбһәсиз, һәм Азәрбајчан антропонимијасына фајда верә биләр, һәм дә дил мәдәнијјәтимизин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрәр.

●

Шәхс әвәзликләри вә морфоложи категоријалар

Мәһбубә СЕЈИДОВА
В. И. Ленин адына АПИ-нин әмәкдашы

Елә бир сөз групу вә ја елә бир нитг һиссәси јохдур ки, әвәзликләр гәдәр, хүсусән шәхс әвәзликләри гәдәр дилин грамматик гурулушуна тә'сир көстәрмиш олсун. Бир сыра грамматик категоријаларын јаранмасы билаваситә шәхс әвәзликләри илә бағлыдыр. Бә'зи грамматик категоријаларын формалашмасында әвәзликләр мүәјјән рол ојнајыр.

Азәрбајчан дилиндә мәнсубијјәт, хәбәрлик вә шәхс категоријалары шәхс әвәзликләринин тә'сири вә иштиракы илә јаранмышдыр. Һәмин категоријаларын формалашма чәһәтдән шәхс әвәзликләри илә әлагәси ики тәрәфлидир.

Биринчиси. Бу категоријалар мәһз шәхс әвәзликләринә әсасланыр. Онлар шәхс әвәзликләри истигамәтиндә диференсиасија олунуб формалашмышдыр.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилиндә шәхс әвәзликләри үч шәхсә көрә, һәр шәхс әвәзлији исә (үчүнчү шәхс әвәзлијиндән башга) тәк вә чәм олмагла ики кәмијјәт үзрә формалашмышдыр: **мән—биз, сән—сиз, о.** Бунун үчүн **о** әвәзлијиндән вә -лар шәкилчисиндән истифадә едилир.

Буна ујғун олараг, мәнсубијјәт, хәбәрлик вә шәхс категоријалары үч шәхсә вә һәр шәхсин тәк вә чәминә көрә формалашмышдыр.

Шәхсләр	тәк вә чәм	мәнсубијјәт категоријасы	хәбәрлик категоријасы	шәхс категоријасы
I шәхс	тәк чәм	гәләмим гәләмимиз	тәләбәјәм тәләбәјик	билирәм, билим билирик, биләк
II шәхс	тәк чәм	гәләмин гәләминиз	тәләбәсән тәләбәсиниз	билирсән, бил билирсиниз, билин
III шәхс	тәк чәм	гәләми —	тәләбәдир тәләбәдирләр	билир, билсин билирләр, билсинләр

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

(данышан вә диниләјән, данышанлар вә диниләјәнләр, һәмсөһбәтләр) јалныз әвәзликләр васитәсилә ишарәләнир; үчүнчү шәхсин вә ја шәхсләрин ифадәчиси исимләрдир, үчүнчү шәхсин ифадәси үчүн әвәзликдән дә (әсасән **о** әвәзлијиндән) истифадә олунур. Бу шәхсин чәмини көстәрмәк үчүн исимләрдә дә, әвәзликләрдә дә -лар кәмијјәт шәкилчисиндән истифадә едилир: адам—**адамлар**, о—**онлар**. Бу көстәрир ки, шәхс әвәзликләри биринчи вә икинчи шәхсләрин јеканә ифадәчисидир. Демәли, бунлар олмаса иди, биринчи, икинчи грамматик шәхс анлајышлары, еләчә дә биринчи вә икинчи шәхсләрә көрә мәнсубијјәт, хәбәрлик вә шәхс категоријалары анлајышлары ола билмәзди. Үчүнчү шәхсә көрә, јә'ни бир шәхсә көрә формалашма исә категорија әмәлә кәтирә билмәзди, систем-парадигма јаранмазды.

Мәнсубијјәт үмумән түрк дилләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дилиндә спесифик грамматик категоријадыр. Бир сыра башга дилләрдә, мәсәлән, керман дилләриндә, славјан дилләриндә бу категорија јохдур. Азәрбајчан дилиндә «хәбәрлик категоријасы» ады илә гејд едилән категорија һаггында да ејни сөзләри демәк олар. Лакин бу категорија өз заһири формасына вә нитгдәки мөвгејинә көрә шәхс категоријасына ујғундур; мә'лум олдуғу кими, шәхс категоријасы башга систем дилләрдә дә, мәсәлән, јухарыда адыны чәкдијимиз дилләрдә, о чүмләдән рус дилиндә дә вар. Фәрг орасындадыр ки, шәхс категоријасы, бир морфоложи категорија кими, фе'л даирәсиндә фәалијјәт көстәрир. Бир сыра дилләрдә, мәсәлән, рус дилиндә хәбәр ја фе'ллә, ја да фе'лин көмәји илә ифадә олунур. Бу дилдә башга нитг һиссәләринә аид сөзләр хүсуси шәкилчиләр васитәсилә бирбаша хәбәр кими формалаша билмир. Она көрә дә белә дилләрдә шәхс категоријасы дикәр нитг һиссәләри үзрә кенишләнә билмир. Азәрбајчан дилиндә исә фе'л олмајан әсас нитг һиссәләри дә хүсуси шәкилчиләр гәбул етмәклә хәбәр кими формалаша билир вә хәбәр ролунда чыхыш едир: **тәләбәдир** (исим), **јахшыдыр** (сифәт), **бешдир** (сај), **одур** (әвәзлик), **тездир** (зәрф).

илә јанашы, «хәбәрлик категоријасы» ады илә хүсуси бир грамматик категорија да гејд едилир.

Јери кәлмишкән дејәк ки, шәхс категоријасынын шәхс әвәзликләри әсасында вә истигамәтиндә формалашмасы јалныз Азәрбајчан дилинә вә ја јалныз түрк дилләринә аид дејил, башга систем дилләрдә дә ејни просес кетмиш вә ејни вәзијјәт алынмышдыр.

Икинчиси. Мәнсубијјәт, хәбәрлик вә шәхс категоријаларынын формал әламәтләри—шәкилчиләри дә, әсасән, шәхс әвәзликләриндән төрәмәдир. Бу һагда дилчилик әдәбијјатында әтрафлы мә'лумат олдуғуна көрә бир нечә факты нәзәрә чатдырмагла кифајәтләнәчәјик.

Мәнсубијјәт категоријасынын -м^4, -ым^4 шәкилчиси **мән** әвәзлији илә, -н, -ын^4 шәкилчиси **сән** әвәзлији илә әлагәдардыр. Биринчи шәхс әвәзлијиндәки **м** үнсүрү илә шәкилчидәки **м** үнсүрүнүн, икинчи шәхс әвәзлијиндәки **н** үнсүрү илә шәкилчидәки **н** үнсүрүнүн охшарлығы тәсадүфи дејил, мәншә ејнилијидир.

-мыз^4, -ымыз^4 (биринчи шәхс чәм), -ныз^4, -ыныз^4 (икинчи шәхс чәм) шәкилчиләринин шәхс билдирән биринчи тәрәфләри (-м, -ым^4, -н, -ын^4) јухарыда садаладығымыз шәкилчиләрдир. Шәкилчиләрин икинчи тәрәфләри исә (ыз^4) көрүндүјү кими, шәхсләрә көрә фәргләнмир, һәр ики шәхсдә ејни формада өзүнү көстәрир. Бу һиссәләрин апарычы үнсүрү олан **з** чәмлик билдирән шәкилчи олмагла, һәм ајры-ајры шәкилчиләрин тәркибиндә, һәм дә **биз** вә **сиз** әвәзликләринин тәркибиндә донуг һалда галмышдыр. Шүбһәсиз ки, **з** үнсүрүнүн шәкилчиләрин тәркибиндә варлығы **биз** вә **сиз** әвәзликләри илә әлагәдардыр.

Хәбәрлик вә шәхс категоријаларынын шәкилчиләри бир-биринин, демәк олар ки, ејнидир вә онлар да, әсасән, мәнсубијјәт шәкилчиләринин әмәлә кәлмә јолуну кечмишләр. Бу категоријаларын формалашмасында истифадә олунан -м, -ам^2, -ым^4 (биринчи шәхс) -н, -сан^2, -ын^4 (икинчи шәхс) шәкилчиләри дә, даһа доғрусу, онларын **м** **н** үнсүрләри **мән, сән** әвәзликләриндән кәлмишдир.

CamScanner ile tarandı

... ...кин сөз формасыны сахламагдадыр. Азәрбајчан әдәби дилинин әввәлки дөврләриндә **мән** әвәзлијинин дә белә бүтөв формада шәкилчи јериндә ишләндији мә'лумдур. Мәсәлән:

Ачубдур хәнчәрүн көксүмдә һәдјан,
дерләр, истәрмән
Ки, сынмыш охларындан тутубанә
асәмән, дерләр.

(Кишвәри.)

да икинчи шәхсин чәминә аид шәкилчидә өзүнү көстәрән **з** үнсүрү дә (**атасыныз, хәстәсиниз, алырсыныз, кәлирсиниз, охујурсунуз, көрүрсүнүз**) һәмин чәмлијин әламәти олуб **сиз** әвәзлијиндән кәлмәдир. Бу үнсүр вахтилә биринчи шәхсин чәминдә дә истифадә олунмуш, инди дә үмумхалг данышыг дилиндә биринчи шәхсдә **алырыз, кәлириз** формасында вә фе'лин әмр шәклинин икинчи шәхсиндә **алыныз, кәлиниз** формасында истифадә олунур.

●

Сабит фе'ли бирләшмәләр вә онларын синонимијасы һаггында

Мәһәррәм ӘҺМӘДОВ
Азәрбајчан ССР ЕА Дилчилик Институтунун елми ишчиси

Һәр һансы бир дилдә синонимләр дилин зәнкинлијинә, мүхтәлиф анлајышлары даһа дәгиг ифадә етмәк имканынын кенишлијинә дәлаләт едир. Ејни бир әшја, һәрәкәт, һадисәнин вә ја әламәтин мүхтәлиф сөзләрлә адландырылмасы дилдә рәнкарәнклик, ахычылыг, ифадәлилик јарадыр.

Ики вә даһа артыг сөзүн ејни мә'наны ифадә етмәси синоним чәркәләри тәшкил едир. Азәрбајчан дили синоним чәркәләри чох зәнкин олан дилләр сырасында дурур.

Әсли јунанча олан синоним («синонимос»—ејни адлы) мүхтәлиф сәс тәркибинә малик олан, ејни вә ја бир-биринә јахын мә'наны ифадә едән, башга сөзлә, шәкилчә мүхтәлиф, семантик чәһәтдән ејни вә јахын олан сөзләри әһатә едән бир анлајышдыр. Сөзләрин синонимијасы јалныз ејни нитг һиссәси дахилиндә ола биләр; мүхтәлиф нитг һиссәләринин синонимлији гејри-мүмкүндүр. Бир-биринә синоним сөзләр ја һәрәкәти, ја просеси, ја әшјаны, ја да әшјанын әламәтини тәмсил едир. Мәсәлән, «ат» исми, «ат» фе'ли; «дүз» исми, «дүз» сифәти вә «дүз» фе'ли шәкилчә бир-биринин ејни олдуғу һалда, онларын арасында синонимликдән бәһс етмәк олмаз, бунлар әслиндә омонимија илә бағлы изаһ едилир.

Дилчи алимләрдән В. А. Сиротина синонимләрин гаршылыглы сурәтдә мүхтәлиф контекстләрдә чүз'и мә'на дәјишикликләри илә бир-бирини әвәз едә билмәсини онларын әсас хүсусијјәтләриндән һесаб едиб, гаршылыглы әвәзетмәнин анчаг семантик чәһәтдән мүмкүнлүјүнү, үслуби емосионал чаларларын әвәзолунма заманы арха плана кечмәсини көстәрир. Бу, о демәкдир ки, синоним сөзләр ајрылыгда, контекстдән харичдә синоним олсалар да, контекстдә һәмишә бир-бирини әвәз едә билмир. Бурада сөзүн үслуби, емосионал чаларындан чох шеј асылы олур. Синонимләрин бир-бирини әвәз едә билмәмәси, хүсусилә фразеоложи бирләшмәләр дахилиндә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, **нәзәрә алмаг** бирләшмәсиндә «алмаг» фе'линин әвәзинә, онун синоними олан «көтүрмәк» сөзүнү, **гулаг вермәк** ифадәсиндә «вермәк» фе'линин әвәзинә онун синоними олан «тәгдим етмәк» фе'лини ишләтмәк олмаз.

Нитг һиссәләри арасында ән чох синоним чәркәјә малик оланы фе'лдир. Фе'лләр лексик ваһид кими өз араларында синонимлик тәшкил етдији кими, фе'лә мәхсус ејни синоним чәркәнин компонентләриндән бири вә ја бир нечәси фе'ли фразеоложи бирләшмәдә ола билир. Бә'зи нүмунәләрә диггәт јетирәк.

Scanned with CamScanner

(Фүзули).

Рәмазан олду чәкиб шаһиди-меј дәрдәјә ру,
Меј үчүн чәнк тутуб тә'зијә ачды кису.
(Фүзули).

Бирчејс кириб сијаһ либасә,
Хуршид гәминдә батды јасә.
(Фүзули).

Кәһ гара кејинир әјнинә көјләр
Оглуна јас тутан бир ана кими.
(С. Вургун).

Бу нүмунәләрдә **матәм тутмаг, тә'зијә тутмаг, јаса батмаг, јас тутмаг** фразеоложи бирләшмәләри бир-биринин синонимидир.

Гәм чәкмәк («Киши, чәкмәк кәрәк гүсејн, гәми...» — Х ә т а и), **гәм јемәк** («Мән гәм јемәзәм, гәм нә гәдәр ким, чох олурса, шалыг илә мән чүн гәму гәмхарымы булдум» — Н ә с и м и); **дилә кәлмәк, сөзә кәлмәк, нитгә кәлмәк** («Нитгә кәлди фәсиһ зәмину сәра» — Н ә с и м и); **көздән дүшмәк, нәзәрдән дүшмәк** синоним чәркәләри һаггында да ејни фикри сөјләмәк олар.

Көрүндүјү кими, јухарыдакы нүмунәләрдә синоним чәркәләри тәшкил едән фаземләрин икинчи тәрәфләри милли мәншәли садә фе'лләрдән ибарәтдир.

Елә фе'ли синоним чәркәләр дә вар ки, онларын компонентләри фразеоложи бирләшмәләрлә, садә, дүзәлтмә вә ја мүрәккәб (тәркиби) фе'лләрлә ифадә олунур. Мәсәлән: **фиргәт чәкмәк, һәсрәт чәкмәк, дарыхмаг;** нәфәсдән дүшмәк (Нәфәсдән дүшдүм ахыр сән һәм, еј бификр, дәмсаз ет!—Гөвси Т ә б р и з и), **тагәтдән дүшмәк, јорулмаг; гәм чәкмәк, гәмләнмәк, кәдәрләнмәк** вә с.

Сөзләр арасындакы синонимијада олдуғу кими, сөз бирләшмәләринин ајры-ајры сөзләрлә синонимијасында да синонимләрин семантик ејнилији вачиб дејил. Бурада синоним чәркәләр арасында јахынлыг әсас шәртдир. Үмумијјәтлә, синоним чәркә тарихи анлајышдыр. О, мүхтәлиф сөзләрин вә фразеоложи бирләшмәләрин гаршылыглы мүнасибәтләринин мүәјјән системидир. Бу систем үмумхалг дилиндә јаранмыш вә дил тарихинин мүәјјән дөврүндә, мүәјјән ганунаујғунлуглар әсасында фәалијјәт көстәрир. Синоним чәркәләр дилин тәшәккүлү тарихи вә инкишафы боју јаранмыш вә зәнкинләшмишдир. Бунлары әмәлә кәтирән сөзләрин һеч дә һамысы ејни кәләри тәшкил едә...

тезлијинә көрә бири дикәрини үстәләјир. Беләликлә, синонимләрин өз арасында нисби архаизмләр вә нисби неолокизмләр мејдана кәлир. Мәсәлән: биринчи тәрәфләри әрәб мәншәли **галиб кәлмәк, галиб чыхмаг, гәләбә газанмаг, зәфәр газанмаг, зәфәр чалмаг** фе'ли бирләшмәләри илә **басмаг, јенилмәк, удмаг** фе'лләринин синоним чәркәсинә нәзәр јетирәк. Азәрбајчан дилиндә мүхтәлиф дөврләрдә паралел ишләнмиш бу сөз вә сөз бирләшмәләринин мүасир дилимиздә ишләнмә **тезлији** һеч дә ејни дејил. Онларын дилдә услуби јери дә мүхтәлифдир. Бә'зиләри әдәби дилдә чох ишләндији һалда, бә'зиләри, даһа чох, данышыг дилинә мәхсусдур. Белә ки, мүасир Азәрбајчан дилиндә **галиб кәлмәк** («Һамсы бир ағыздан, бир сәслә дејир: Галиб кәләчәкдир чаһанда камал!»—С. В у р ғ у н), **галиб чыхмаг** («Јенә гылынчлар ојнар бу һавала Чапајсыз, Јенә галиб чыхарыг һәр давала Чапајсыз» —С. Р ү с т ә м), **гәләбә чалмаг** («Полковникә елә кәлирди ки, она бурада гәләбә чалан пәһләван кими бахырлар»—С. В ә л и ј е в), **гәләбә газанмаг** («Күман олунурду ки, Чивадзенин чыхыш етмәмәси гонагларын һеј'әтини зәифләдәчәк, бакылыларын далбадал үчүнчү гәләбә **газанмаг** имканларыны артырачагдыр»), **зәфәр чалмаг** («Боја нараг бу рәнк бүтүн кәндләр шәһәрләр, Чалдым өмүрлүк зәфәр!—С. Р ү с т ә м), **зәфәр газанмаг** («Өлкәләр дүшмәни румлу Искәндәр: Һинд илә Иранда газанмыш зәфәр» — А. Ш а и г) фразеоложи фе'ли бирләшмәләри, даһа чох, әдәби дилин мүхтәлиф услубларынын малы олуб тез-тез ишләндији һалда, онларын фе'л синонимләри **басмаг** («Гара мәни басынча, мән гараны басым») ән чох фолклор нүмунәләриндә, **удмаг** данышыг дилиндә, **јенилмәк** исә бә'зи бирләшмәләр тәркибиндә, өзү дә, фе'ли сифәт шәклиндә ишләнир (**јенилмәз Совет Ордусу; јенилмәз батальон**).

Гејд едәк ки, **јенилмәк, басмаг** фе'лләри **«галиб кәлмәк»** мә'насында мүасир дилимиз үчүн там архаикләшмишдир. **Удмаг** фе'ли исә **галиб кәлмәк, гәләбә газанмаг** фразеоложи бирләшмәләринин синоними кими, әсасән, идман ојунлары илә баглы ишләдилир.

Јери кәлмишкән ону да дејәк ки, **нитгә кәлмәк, сөзә кәлмәк, дилә кәлмәк** олуруг. Белә ки, бу чәркәјә дахил олан әввәлинчи бирләшмә архаикләшмишдир, **дилә кәлмәк** бирләшмәси исә бу күн дә дилимиздә ишләнмәкдәдир.

Марагды бурасыдыр ки, синоним олан фразеоложи бирләшмәләр мүхтәлиф контекстләрдә бир-бирини әвәз едә билир. Мәсәлән: **ләззәт алмаг, ләззәт апармаг, ләззәт тапмаг, ләззәт көрмәк; гәм јемәк, гәм чәкмәк, гүссә чәкмәк; көздән дүшмәк, нәзәрдән дүшмәк** бирләшмәләриндән бири дикәринин там мүгабили вә әвәзи ола билир. Она көрә дә һаггында данышылан фразеоложи фе'ли бирләшмәләр арасындакы синонимлик әлагәси м у т л ә г с и н о н и м и ј а кими гијмәтләндирилмәлидир. Белә әвәзләнмә услуби чәһәтдән мәтнә хәләл кәтирмир, бу синоним чәркәләрин доғурдуғу експрессија да, демәк олар ки, ејни олур. Фразеоложи фе'ли бирләшмәләрин фе'лләрлә синонимијасында исә вәзијјәт башгадыр. Белә синонимијада даһа чох емосионаллыг вә експрессивлијә малик олан сабит бирләшмәләрин онларын синонимлуон чәһәтдән дәјишдириб емосионал чәһәтдән чылызлашдыра билир. Белә ки, **һәсрәт чәкмәк, интизар чәкмәк, фиргәт чәкмәк; тагәтдән дүшмәк, нәфәсдән дүшмәк** бирләшмәләринин мүвафиг олараг **дарыхмаг, көзләмәк, јорулмаг** фе'лләри илә әвәз етсәк, нитгин ифадәлилијинә, емосионаллығына мәнфи тә'сир көстәрә биләр.

Нәтичә олараг дејә биләрик ки, Азәрбајчан дилиндә фразеоложи фе'ли бирләшмәләрин тәшкил етдији синоним чәркәләр чох зәнкиндир. Бу исә дилимиздә фе'лин интәһасыз потенсиал сөзјаратма имканыны бир даһа сүбут едир. Белә ки, ејни мә'нанын мүхтәлиф үсулларла—фе'л вә фе'ли сөз бирләшмә формалары илә ифадәсиндә фе'лләримизин имканлары дикәр нитг һиссәләриндән гат-гат артыгдыр. Чүнки фе'лләр башга нитг һиссәләри илә даһа чох мүнасибәтдә олуб онлара јанашыр вә онлары идарә едир. Бурадан да дилдә күлли мигдарда, рәнкарәнк фе'ли синоним чәркәләр мејдана кәлир.

●

Сөз-чүмләләр һаггында

Офелија ГУЛИЈЕВА
филолокија елмләри намизәди, һ.Зәрдаби адына КДПИ-нин мүәллими

Сөз-чүмлә диалог нитгиндә чох ишләнән чүмлә нөвүдүр. Башга чүмлә нөвләри кими, сөз-чүмлә дә битмиш фикрин ифадәсинә хидмәт едир. Сөз-чүмләнин мә'насынын јаранмасы, тамамланмасы үчүн мәтн әсасдыр, контекстлә јанашы, мүәјјән һәрәкәтләр, интонасија сөз-чүмләнин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр; мәсәлән: «Меһричан, догруданмы сиз өз сәадәтинизи итирилмиш һесаб едирсиниз?— Әлбәттә, јох». (И. Ә ф ә н д и ј е в.)

Адлыг чүмләләр дә сөз-чүмләјә бәнзәјир, лакин ондан әсаслы шәкилдә фәргләнир. Бу фәрг ондан ибарәтдир ки, адлыг чүмләни тәшкил едән сөз өз формасына көрә мүбтәдадыр. Буна көрә дә белә чүмләләрин мүбтәдадан ибарәт олдуғуну көстәрирләр.

Мүәјјән груп дилчиләр исә адлыг чүмләни нә мүбтәда, нә дә хәбәр һесаб едирләр (Азәрбајчан дилинин синтаксисинә даир тәдгигләр. Бакы, 1963, сәһ. 25).

Һәм адлыг, һәм дә сөз-чүмләдә бир баш үзвүн иштирак етдији көстәрилир, лакин бу үзвүн нәдән ибарәт олдуғу мәсәләси ачылмыр.

Сөз-чүмләдә баш үзв мәсәләсинин гојулушу адлыг чүмләләрдән фәрглидир. Сөз-чүмләнин баш үзвү нә мүбтәдадыр, нә дә хәбәр. Бу фикир истәр рус дилчилијиндә, истәрсә дә совет түрколокијасында өзүнә möһкәм јер тапмышдыр.

Мә'лумдур ки, чүмлә үзвләри бир-бири илә мүәјјән әлагәләрлә бағланыр. Әкәр чүттәркибли чүмләнин баш үзвү исмин адлыг һалындакы исимләрлә, әвәзликләрлә, субстантив нитг һиссәләри илә ифадә олунурса, сөз-чүмләдә иштирак едән үзв белә хүсусијјәтләрә малик дејил. Хәбәр мүбтәдадан асылы олуб онунла шәхс вә кәмијјәтә көрә

CamScanner ile taranдı

Scanned with CamScanner

узлашыр. Бу хүсусијјәт сөз-чүмләләр дә јохдур.

Сөз-чүмләни грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөз һесаб етмәк олмаз, чүнки белә сөзләр кениш вә ја мүхтәсәр чүмләләрдәки фикрә модал мүнасибәт билдирир.

Демәли, сөз-чүмләдә нә баш, нә дә икинчи дәрәчәли үзвләр иштирак едир. Үмумијјәтлә, баш үзвләрин «иникшафында» белә бир хәтт нәзәрә чарпыр: чүттәркибли чүмләләрдә баш үзвләрин һәр икиси иштирак едир вә ја иштирак етмәјән үзв тәсәввүр едилирсә, тәктәркибли чүмләләрдә баш үзвләрдән јалныз бири иштирак едир, сөз-чүмләдә исә һеч бир баш үзвүн иштиракы олмур, лакин о, мүәјјән мәтн дахилиндә фикир ифадә едир.

Бәс сөз-чүмләләри мәһз чүмлә кими формалашдыран васитәләр һансылардыр?

Баш үзвләрин иштирак етмәмәсинә бахмајараг, бүтүн чүмләләрдә олдуғу кими, интонасија, модаллыг, предикативлик сөз-чүмләләрдә дә вар вә бу әламәтләр сөз-чүмләнин јаранмасында, мүәјјән фикир ифадә етмәсиндә фәал иштирак едир.

Дилчиликдә предикативлик бә'зән хәбәрлә ејниләшдирилир, бә'зән исә даһа кениш мә'нада ишләдилир. Үмумијјәтлә, предикативлик һаггында ики фикир мөвчуддур. Биринчи фикрин тәрәфдарлары белә һесаб едирләр ки, предикативлик шәхс, заман вә модаллыг категоријаларынын мәчмусудур. В. В. Виноградов «Грамматика русского јазыка» адлы әсәринин мүгәддимәсиндә садә чүмләдән бәһс едәркән көстәрир ки, предикативлик елә грамматик категоријаларын мәчмусудур ки, үнсијјәтдә чүмләни бир грамматик ваһид кими мүәјјәнләшдирир, фикрин керчәклијә мүнасибәтини билдирир, өзүндә битмиш бир фикир топлајыр. Предикативлик бүтүн чүмләләрә мәхсусдур. Шәхс, заман вә модаллыг категоријаларыны бирләшдирәрәк үнсијјәт үчүн дил ваһиди јарадыр. Икинчи фикрин тәрәфдарлары предикативлик илә хәбәри ејниләшдирирләр.

Бир сыра әсәрләрдә предикативликдән данышаркән, әсасән, чүттәркибли чүмләләрә истинад едилир вә предикативлијин мүбтәдә илә хәбәр арасында баш вердији көстәрилир. Бу әсәрләрин бир чохунда истәр тәктәркибли, истәр чүттәркибли, истәрсә дә сөз-чүмләләрдә предикативлик ... тохунулмур.

Һәгигәтән, предикативлик чүмләнин әсас әламәтидирсә, бу әламәт тәктәркибли чүмләләрдә дә, сөз-чүмләләрдә дә вар. Буна көрә тәктәркибли чүмләләрдән, хүсусилә адлыг чүмләдән данышан мүәллифләр адлыг чүмләдә предикативлијин мөвчудлуғуну сөјләјирләр.

Адлыг чүмләдәки заман гоншу чүмләләрә көрә мүәјјәнләшир. «Онларла (адлыг чүмләләрлә—О. Г.) ифадә едилән һөкмүн заманча вә вахта аидлији онлары әһатә едән чүмләнин заманы илә мүәјјәнләшир» (З. И. Будагова. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә садә чүмлә. Бакы, 1963, сәһ. 147).

Адлыг чүмләнин заманы бу чүмләнин әвәзинә ишләдилә билән чүмләнин заманы илә мүәјјән едилир. Сөз-чүмләләрдә дә белә ола биләр:—«Һеч чобанлыг етмисәнми?—дејә Вәфадар сорушду.—**Хејр, дадаш,** көзүмү ачандан халчачылыг етмишәм». (М. Ибраһимов.). Бу мисалда сөз-чүмлә инкар етдији чүмләнин мәзмунундан асылы олараг кечмиш заманы билдирир.

Модаллыг предикативликлә сых бағлыдыр, онун ајрылмаз тәркиб һиссәсидир; бә'зән чүмләнин әсас әламәти модаллыг һесаб едилир. Бәллидир ки, модаллыгсыз һеч бир чүмлә ола билмәз. Чүмләдә модаллыг вә онун ифадә васитәләри мүхтәлиф шәкилдә сөзләрдә, ритм-мелодијада, сөзләрин сырасында, әдатларда тәзаһүр едир. Бәс предикативликлә сых бағлы олан модаллыг сөз-чүмләләрдә нечә ифадә едилир?

Сөзләр вә сөз бирләшмәләри мүәјјән бир фикир ифадә етдикдә модаллыг мәзмунуна малик олур. Һәмин чүмләләрдән бири гәти һөкмү, дикәри еһтималы, үчүнчүсү исә һәгиги шәкилдә тәсвир едилән иши билдирир. Башга нөв чүмләләрдән фәргли олараг, сөз-чүмләдә модаллығын ифадәсинин хүсусән әламәти олмур; модаллыг сөзләрин мә'насында өзүнү көстәрир.

Мә'лумдур ки, модаллыг, әсасән, фе'лин формалары вә модал сөзләрлә ифадә едилир. Тәкчә модал сөзләрдән ибарәт олан сөз-чүмләләрдә модаллыг модал сөзләрин мә'насы әсасында јараныр вә интонасија илә тамамланыр.

Азәрбајчан дилиндә фәал ишләнән **әлбәттә** модал сөзү буна јахшы мисал ола биләр: «**Әлбәттә,** Сәлим аға Вәфадарыны ғазансын». (М. Ибраһимов.). Бу мисалда **әлбәттә** модал сөзү ифадә олунан һөкмүн гәтилијини билдирир. Ејни модаллыг хүсусијјәти **әлбәттә** сөзү илә ифадә олунан сөз-чүмләләрдә дә мүшаһидә олунур: «—Киносуна да бахмысан?—**Әлбәттә**». (Ә. Вәлијев.).

Бу хүсусијјәт модал сөзләрлә ифадә олунан бүтүн сөз-чүмләләрә аиддир.

Мә'лумдур ки, һөкмләр тәсдиг вә инкар олур. Һөкмүн ифадә васитәси олан чүмләләр дә, мүвафиг олараг, ја тәсдиг, ја да инкарлыг билдирир. Үмумијјәтлә, тәсдиглик вә инкарлыг модаллығын ифадә васитәләриндән биридир.

Сөз-чүмләләрдән бир чохунун тәсдиглик вә инкарлыг билдирән әдатларла, мүәјјән сөз бирләшмәләри илә ифадә едилмәси белә чүмләләрдә модаллыг јарадыр.

Демәли, модал сөзләрдә ифадә олунан сөз-чүмләләрдә модаллыг модал сөзүн мә'насына көрә мүәјјәнләширсә, әдатларла, мүәјјән груп сөзләр вә бирләшмәләрлә ифадә олунан сөз-чүмләләрдә модаллыг тәсдиглик вә инкарлыгла әлагәдар мејдана чыхыр.

Сөз-чүмләләрин чоху нидалардан ибарәтдир. Нидалар исә инсанын психи фәалијјәтинин ифадә васитәсидир. Буна көрә дә белә һесаб едирләр ки, нидалар да һөкм ифадә едир.

Доғрудан да, нидалар емосија вә арзу билдирир. Инсанын шүурлу шәкилдә чыхардығы һәр бир сәс сөзә чеврилир, дил факты олур, бу заман онлар аз вә ја чох дәрәчәдә мүәјјән мә'на кәсб едир.

Модаллыг вә предикативлик интонасија илә ифадә олунур, «Интонасија предикативлијин тәнзимчиси кими чыхыш едир вә ону тамамлајыр. Лакин бә'зән бунун әкси дә баш верир, јә'ни елә һаллар олур ки, өз-өзлүјүндә чүмлә кими формалашмајан вә предикатив мүнасибәт билдирмәјән һәр һансы сөз вә ја сөз бирләшмәси интонасија васитәсилә чүмләјә чеврилмиш олур. Бу вахт о истәр-истәмәз предикатив мүнасибәт билдирмәјә башлајыр» (J. Сејидов. «Чүмлә». Мүасир Азәрбајчан дили, синтаксис, II китаб, Бакы, 1963, сәһ. 98).

Интонасија бир чох чүмләләрдә предикативлијин ваһид ифадә васитәси... ләрдә интонасија илә формалашыр. Бу груп чүмләләрә сөз-чүмлә дә дахилдир, чүнки бунларын өзүнәмәхсус биткин интонасијасы олур вә бу интонасија сөз-чүмләни ара сөз вәзифәсиндә чыхыш едән модал сөзләрдән фәргләндирир.

Дејиләнләрдән белә бир нәтичәјә кәлә биләрик ки, сөз-чүмләләрин морфоложи әсасыны тәшкил едән сөзләр вә бә'зән дә бирләшмәләр сөздән чүмләјә чевриләркән фикрин ифадәсинә хидмәт едән, чүмләјә мәхсус олан әламәтләрә—предикативлијә, модаллыға вә интонасијаја малик олур. Сөз-чүмләнин морфоложи әсасындан асылы олараг, бунлар мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едир. Сөз-чүмләнин формалашмасында мәтн, ситуасија мүһүм рол ојнајыр.

Истәр тәктәркибли, истәрсә дә чүттәркибли чүмләләрин гурулушча нөвләрини (садә, мүхтәсәр, кениш, јарымчыг, бүтөв, мүрәккәб) сөз-чүмләдә көрмәк мүмкүн дејил, чүнки сөз-чүмләдә чүмләнин гурулушу үчүн мүһүм рол ојнајан чүмлә үзвләри олмур. Буна көрә дә сөз-чүмләнин гурулушундан данышмаг мүмкүн дејил. Лакин сөз-чүмләнин мүәјјән грамматик гурулуша малик чүмләләрлә әлагәси мөһкәмдир. Белә ки, мәтн дахилиндә сөз-чүмлә бүтөв, јарымчыг чүмлә кими, мүрәккәб чүмләнин исә бир тәрәфи кими чыхыш едир.

Сөз-чүмләнин башга чүмләләрлә мүнасибәтини ашағыдакы шәкилдә үмумиләшдирмәк мүмкүндүр.

I. Истәр диалогда, истәрсә дә монологда сөз-чүмлә бүтөв чүмләдән сонра ишләнәрәк бүтөв чүмләдәки фикри тамамилә әһатә едир. Бу заман сөз-чүмлә истәр кениш, истәрсә дә мүхтәсәр бүтөв чүмләјә бәрабәр олур. Сөз-чүмлә өзүндән әввәл дејилмиш фикри тәсдиг вә ја инкар едир. Данышан бу вә ја дикәр һадисәјә өз мүнасибәтини билдирир. Бу заман сөз-чүмләләрдән сонра изаһедичи чүмлә вә ја чүмлә үзвү ишләнмир. Данышан сорушанын суалына өз мүнасибәтини бир вә ја бир нечә сөз-чүмлә илә билдирдији һалларда сөз-чүмлә әввәл сөјләнилмиш фикри тамамилә еһтива едир вә бүтөв чүмләјә бәрабәр олур.

«Биз бир-биримизи анлајыб гијмәтләндирмәји бачарырыг.—**Шүбһәсиз**» (И. Шыхлы.). «**Халид.** Мәлик Халидәм еј, мәнә бах! **Малик. Оф! Вај!**»

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

лардакы шүбһәсиз, әф, вај, јох сөз-чүмләләри биткин чүмләјә бәрабәрдир.

Сөз-чүмлә јарымчыг чүмлә илә бир мәтн дахилиндә ишләндикдә јарымчыг чүмлә илә ифадә едилән фикрин ифадә васитәсинә чеврилир. Башга сөзлә, сөз-чүмлә јарымчыг чүмләјә верилән фикри тәсдиг вә ја инкар едир. Јарымчыг чүмләдәки фикрә гаршы суал гојулур. Бу мәгамда сөз-чүмлә јарымчыг чүмләнин еквиваленти кими чыхыш едир: «—Нә вахт кәлмишсән?—Бу күн —Бу күн?—**һә**». «—Онда мәсәлә ајдындыр.—Һансы мәсәлә?—**һеч**». (В. Бабанлы.). Бурада **һә, һеч** сөз-чүмләләри диалоглардакы јарымчыг чүмләләрлә ифадә олунан фикрә мүәјјән мүнасибәт билдирмәк мәгсәдилә ишләдилмишдир. **һә** сөз-чүмләси **бу күн**; **һеч** сөз-чүмләси **һансы мәсәлә** јарымчыг чүмләсиндәки фикрә мүәјјән мүнасибәт ифадә едир.

Сөз-чүмләдән сонра мүәјјән бир чүмлә ишләнир, о, бу чүмлә илә бирликдә мүрәккәб чүмлә тәшкил едир: «—Бәс мәндән бир сөз-сөһбәт салмады?—**Јох**, она имкан олмады». (В. Бабанлы.) «—Бурада чөрәк јемәјә бир јер тапыларм ы?—**Бәли**, бу јахында Мешәди Шәрбәтәлинин јахшы пакизә ресторанı вар». (Ә. Һагвердијев.) Бу мисалларда сөз-чүмләләр әввәлки чүмләләрдәки фикри ја тәсдиг, ја да инкар едир. Сөз-чүмләдән сонра кәлән чүмлә исә сөз-чүмләдәки фикирлә әлагәдардыр вә ардычыл мә'на әлагәси үзрә бир-биринә бағланыр.

мүрәккәб чүмлә олур.

Сөз-чүмләдән сонра дәгигләшдиричи, конкретләшдиричи үзв ишләнир. Бу үзв, әсасән, хәбәрдән, бә'зән исә башга үзвләрдән ибарәт олур. Белә һалларда јенә дә сөз-чүмлә јарымчыг чүмләјә бәрабәр олур: «—Демәли, сиз бурадан бирбаша чәбһәјә гајытмаг истәјирсиниз?—**Бәли**, чәбһәјә». (Әфган.). «—Ә, сәнсән, Чаббар?—**һә**, мәнәм». Бу мисалларда сөз-чүмләдән сонра мүәјјән тамамлајычы бир үзв ишләнмишдир. О, сөз-чүмләдәки фикри тамамлајыр, дәгигләшдирир. Белә һалда мәнтиги вурғу сөз-чүмләнин үзәринә дүшүр. Биринчи мисалда сөз-чүмлә јарымчыг чүмләнин, икинчи мисалда исә тәктәркибли чүмләнин еквивалентидир.

Сөз-чүмләнин башга чүмләләрдән үстүн чәһәти елә бундан ибарәтдир ки, сөз-чүмлә мәтн дахилиндә мүхтәлиф чүмләләрә мәхсус олан фикри ифадә едә билир. Мүәјјән сөзүн каһ бүтөв, каһ да јарымчыг чүмлә кими ишләнә билмәси бу чүмләләрин әсас маһијјәтини тәшкил едир.

Сөз-чүмләни һеч бир үзвләнән чүмлә илә, јә'ни грамматик формасы олан чүмләләрлә гаршылашдырмаг олмаз. Сөз-чүмләләрин мүәјјән бир конкрет мә'насы олмур, онун мә'насы мәтндәки чүмләнин мә'насы илә бағлыдыр. Бунунла белә, сөз-чүмләдән нитгдә, конкрет ситуасија дахилиндә, мәтндә, әсасән, диалогларда кениш истифадә олунур.

Бәдии үслуб вә диалект лексикасы

Мәһпарә ГУЛИЈЕВА
С. М. Киров адына АДУ-нун әмәкдашы

Азәрбајчан әдәби дили тарихән вә мүасир инкишаф сәвијјәсиндә дә бу дилин диалектләри илә әлагәдә олмуш вә бунлар бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрмишдир. Буна көрәдир ки, јазычыларымыз, тәбии олараг, бу вә ја дикәр үслуби мәгсәд үчүн өз әсәрләриндә диалект сөзләриндән истифадә едирләр. Белә сөзләрин бир гисми үмумиләшәрәк әдәби дилимизин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирмишдир. Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафында мүһүм ролу олан јазычыларымыз бәдии нәсрин тәләби илә јерли колорити, конкрет бир дөврүн колоритини әкс етдирмәк, типләрин нитгини фәрдиләшдирмәк, типикләшдирмәк вә с. мәгсәди илә бир сыра диалект сөзләрини бәдии әдәбијјата кәтирирләр.

CS CamScanner ile tarandı

...зәнкинләшмәси, сөз јарадычылығы просесини, терминожи фондун дахили имканлар һесабына зәнкинләшмәси просесини үзә чыхармаг үчүн көзәл материал верир.

Мә'лумдур ки, әдәби дилин инкишафында чанлы данышыг дилинин мүһүм ролу вардыр. Совет дөврү әдәби дили, хүсусилә онун бәдии үслубу чанлы данышыг дилинә јахын олмуш, чанлы данышыг дили әдәби дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә әсас мәнбә ролуну дашымышдыр.

Бәдии үслубун чанлы данышыг дилинә јахынлығы онун үмуми лүғәт тәркибинин үмумишләк характерли диалект сөзләри һесабына зәнкинләшмәси үчүн шәраит јарадыр, чүнки чанлы данышыг дили сөзләринин мүәјјән гатыны мәһз диалект сөзләри тәшкил едир. 70—80-чи илләрин бәдии нәср нүмунәләриндә ишләнмиш **кәндир, кәмәр, тогга, мисмар, ешик, дон, ираг, мачал, донлуг, јол, сары** (тәрәф мә'насында), **јајынмаг, јасланмаг, бәләнмәк, јајханмаг, јанымаг, тынчыхмаг, говзамаг, тәпимәк, гымышмаг, иришмәк, гурчухмаг** кими сөзләри буна мисал кәтирмәк олар.

Бәдии әсәр өз системинә көрә чох мүрәккәбдир. Мүәллифин, персонажларын нитги, бу вә ја дикәр типин дахили нитги, тәсвирләр, васитәли вә васитәсиз нитг вә с. бу мүрәккәб системдә өз әксини тапыр. Бә'зи јазычылар образларын нитгиндә, бә'зиләри тәсвирләрдә, бә'зиләри исә һәр чүр ситуасијада диалект сөзләриндән истифадәјә үстүнлүк верирләр. Бәдии әдәбијјатда диалект сөзләриндән истифадәдә јазычынын бәдии сәнәткарлығы хүсуси рол ојнајыр. Белә ки, о, өз әсәриндә диалект сөзләрини әдәби дил сөзләри илә елә усталыгла ујушдурмалыдыр ки, бәдии мәтнин диалект сөзләри илә јүкләнмәси һисс олунмасын. Белә олдугда јазычы өз мәгсәдинә наил олур, бәдии әсәр исә јалныз әдәби дилдән дејил, һәм дә халг дилиндән гидаланмыш олур.

Адамларын мәишәтини, гәләмә алдығы образларын мәшғулијјәтини, психолокијасыны, дахили аләмини, аилә мүнасибәтләрини верәркән јазычы чох заман өзүнә мәхсус олдуғу кәндин дали мәгсәд үчүн истифадә етмәк имкан…

би мәгсәд үчүн истифадә етмәк ниjјәти илә бә'зи јерли диалект сөзләрини дә өз әсәринә кәтирир. Һәгигәтән, елә диалект сөзләри вар ки, кәнд һәјатындан бәһс едилән әсәрләрдә кәндли образларынын дилиндә онларын ишләнмәси санки бир зәрурәтә чеврилир. Белә сөзләрин әксәријјәти әсәрин идеја-бәдии истигамәтинә јөнәлдиләрәк, бир нөв, бәдии ифадә васитәсинә чеврилир.

Диалект сөзләри бәдии ифадә васитәләриндән тамам фәргләндији вә башга лексик гата—мәһз диалект лексикасына аид олдуғу үчүн бәдии әдәбијјатда даһа габарыг вә експрессив хүсусијјәт кәсб едир. Шүбһәсиз ки, бу, әдәби дил лексикасы илә диалект лексикасы арасына кәскин сәдд чәкмир, чүнки һәр ики лексика бир систем дахилиндәдир.

Диалектизмләр бүтөвлүкдә фонетик тәркибчә әдәби дил сөзүндән фәргләнир вә белә сөзләрдән әксәријјәтинин (хүсуси саһәләрә аид терминләр мүстәсна едилмәклә) әдәби дилдә гаршылығы олур. Мәсәлән, **чижи, дәдә, мәһраба, тәлис, сорух, мәләфә, зир, доггаз, јалгузаг, маншырламаг, ејмәнмәк, ганрымах, киримәк, әјләнмәк** вә с. диалект сөзләринин әдәби дилдә **ана, ата, дәсмал, дөшәкағы, нәлбәки, аваданлыг, дөнкә** (күчә), **дарваза, чанавар, нишанламаг, горхмаг, диксинмәк, әјмәк, сусмаг, ләнкимәк** кими гаршылыглары вар.

Бәдии әдәбијјатда ишләнән диалект сөзләри јајылма саһәсинә көрә дә фәргләнир. Белә ки, бир груп диалектизмләр әксәр диалект вә шивәләрдә ишләнир, кениш јајылыр, кениш охучу күтләсинә мә'насы ајдын олур; бу кими сөзләрә, демәк олар ки, бәдии әсәрләрин әксәријјәтиндә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, 70—80-чи илләрин нәср нүмунәләриндә ишләнмиш **артырма, бары, гаға, гаһмар, гәнбәр, гәлби, гәншәр, дам** (ев мә'насында), **дәдә, доггаз, дитдили, мығмыға, әппәк, јассар, кәсил, мағар, мәһрәба, мәләфә, симсар, чәвиз, ганрылмаг, ејмәнмәк, әјләнмәк, јашынмаг, киримәк** вә с. диалект сөзләри бу гәбилдәндир. Белә сөзләр диалект лексикасыны тәмсил етсә дә, онлары конкрет диалектә аид етмәк, чанлы данышыг дили сөзләриндән фәргләндирмәк чәтиндир; онлар

Scanned with CamScanner

нотти «Азәрбајчан дилинин изаһлы лү-
гәти»нә дә дахил едилмишдир.

Бәдии нәсримиздә ишләнмиш бир груп диалектизмләр исә мәһдуд даирәни әһатә едир, конкрет бир диалектә мәнсублугу илә фәргләнир; кениш охучу күтләси бунлары «һәзм едә» билмир. Гејд едәк ки, белә диалектизмләрдән чох вахт конкрет диалектә јахшы бәләд олан јазычылар истифадә етмәјә мејл көстәрирләр. Онларын әсәрләриндә бә'зән тәкчә образларын дејил, јазычынын өз нитгиндә дә лексик, фонетик, грамматик бахымдан диалект хүсусијјәтләриндән истифадә едилмәсинә аз тәсадүф олунмур. Насирләримиздән С. Рәһимовун, Ә. Вәлијевин, Б. Бајрамовун, Әкрәм Әјлислинин әсәрләри буна даһа характерик нүмунә ола биләр. Онларын әсәрләриндә чох вахт типләрин нитги илә мүәллифин нитги ејниләшир; әдәби дил сөзләри илә диалект сөзләри вә формалары гајнајыб-гарышыр, һәтта диалектләрә мәхсус синтактик конструксијалар да ејни үслуби мәгсәдә хидмәт көстәрир.

Бә'зи һалларда јазычы диалект сөзләриндән үслуби мәгсәди көзләмәдән истифадә едир. Белә вәзијјәтдә онун әсәри ағыр охунур, кениш охучу күт-

бәти мүхтәлифдир. Бә'зиләри белә сөзләри халгын етнографик, мәишәт, јерли хүсусијјәтләринә јазычынын даһа јахындан бәләд олмасы бахымындан јанашыр вә буну јүксәк гијмәтләндирир, бә'зиләри исә диалект, мәһәлли сөзләрдән истифадәјә әдәби дил нормаларындан кәнара чыхмаг һалы кими бахырлар.

Бәдии нәсримиздә елә диалект сөзләринә дә раст кәлирик ки, онларын мә'наларыны нә мәтндән мүәјјәнләшдирмәк олур, нә дә онлара лүғәтләрдә тәсадүф едилир. Мәсәлән: **гәгәми, чырам** (В. Нәсиб), **гунут, килик, көбәр, ловалаг, самы, шүвәрәк** (Б. Бајрамов), **јамбыз, сәрәнә, хәли, кәршәлмәк** (В. Бабанлы), **ләһрәм, тив, көрәмимәк, перикмәк, пасманда, чүзам** (Елчин) вә с. Бу кими диалект сөзләри мүхтәлиф үслуби вәзифәләр дашыса да, мә'налары кениш охучу күтләсинә лүғәтсиз чатмадығы үчүн онлардан кениш истифадә олунмасы, әлбәттә, мәгсәдәујғун дејил. Шүбһә јохдур ки, диалект сөзләринин, формаларынын бәдии әдәбијјата кениш јол тапмасы онун дилини нөгсанлы едир, әдәби дил нормаларындан кәнарда гојур.

Консултасија

IV синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә методик көстәришләр

Мә'лум олдуғу үзрә, IV синифдә (онбириллик мәктәбин V синфиндә) Азәрбајчан дилинин тәдрисинә һәфтәдә 5 саат вахт ајрылыр. Јени тәдрис планына әсасән бу синифдә дәрс саатларынын мигдары бир гәдәр (19 саат) артырылмышдыр. Һәмин саатлардан тә'лимин практик истигамәтини гүввәтләндирмәк үчүн истифадә етмәк төвсијә олунмушдур. Бу имкандан истифадә едәрәк мүәллим мөвчуд синифдә орфографија вә дурғу ишарәләринә аид вәрдишләрин, нитг бачарыгларынын формалашмасына даһа артыг диггәт јетирмәлидир. Бунунла јанашы, шакирдләрдә үмуми [illegible] тә'лим бачарыгларынын, хүсусән китаб (дәрслик), лүғәтләр вә дикәр сорғу әдәбијјаты үзәриндә мүстәгил ишләмәк бачарыгларыны инкишаф етдирмәјә дә чидди сә'ј көстәрмәлидир.

Мәсәләјә бу бахымдан јанашылмасы мәктәб ислаһатынын гаршыја гојдуғу вәзифәләрдән ирәли кәлир. Һәмин вәзифәләрә ујғун олараг тәләб едилир ки, шакирдләри тә'лим просесиндә мүстәгил тәдрис-идраки вә әмәк фәалијјәтинә, сонракы дөврләрдә өзүнүтәһсиллә мүнтәзәм мәшғул олмаг бачарығына һазырламаг иши көклү сурәтдә тәкмилләшдирилмәлидир.

дамр рәһбәрлик характерини дашыјыр. Буна көрәдир ки, планлашдырма, гыса шәкилдә дә олса, «дәрсләр» шәклиндә тәртиб олунмушдур.

Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, тәклиф олунан планлашдырма тәхмини характер дашыјыр. Буна көрә дә һәр бир конкрет мәгамла әлагәдар конкрет синфин хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг, мүәллим бу планлашдырмада мүәјјән дәјишмәләр апара биләр.

Планлашдырма вә методик көстәришләр Азәрбајчан Елми Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун Азәрбајчан дили тәдриси методикасы шө'бәсиндә һазырланмышдыр; тәртибчиси проф. Ә. Әфәндизадәдир.

I РҮБ

I рүб үчүн 45 дәрс планлашдырылмышдыр.

1-чи дәрс. Сәнин дәрслијин.

Дәрсликлә танышлыгда ашағыдакыларын нәзәрдә тутулмасы мәсләһәт көрүлүр:

Дәрслијин мүәллифи; орадакы башлыглар әсасында дәрслијин мәзмуну; дәрслијин әввәлиндә верилмиш шәрти ишарәләр; сонундакы әлавәләр (лүғәтләр, јаддаш).

Практик иш: дәрслијин 42, 43, 46, 121-чи сәһифәләриндә мүвафиг шәрти ишарәләри тапыб көстәрмәк, онларын нәјә ишарә едилдијини ајдынлашдыра билмәк; 66, 81-чи сәһифәләрдәки чалышма мәтнләриндә сөзләрин (чүмләләрин) үзәриндә гојулмуш рәгәмләрин «мә'наларыны» ачмаг.

Дәрсликдә вә онун форзасында верилмиш шәкилләрлә танышлыг.

Дәрслијин јаранмасында бөјүк бир коллективин (мүәллифин, елми редакторун, әлјазмасынын мүзакирәләриндә иштирак едәнләрин, нәшријјат редакторунун, техредакторун, корректорун, чапчыларын, чилдчиләрин, рәссамын вә с.) әркин әмәји һаггында мүәллимин мә'луматы.

Шакирдләри дәрсликлә тә'мин етмәјә партија вә һөкумәтимизин көстәрдији гајғы илә әлагәдар сөһбәт.

Дәрслији горујуб-сахламаға верилән тәләбләрлә әлагәдар мүсаһибә.

4-чү сәһифәдәки 1 нөмрәли чалышма үзәриндә иш.

Галан вахт әрзиндә кичик һәчмли бир имла апарылмасы мәсләһәт көрүлүр (шакирдләрин савад сәвијјәси илә мүәллимин танышлығы мәгсәди илә).

2-чи дәрс. Дил инсанлар арасында ән мүһүм үнсијјәт васитәсидир.

Лүғәт-орфографија үзрә иш (имла): мүәллиф, редактор, редактә етмәк, техредактор, корректор, нәшријјат, мәтбәә, мүрәттиб, чапчы, чилдчи, рәссам, грамматика, фонетика, орфографија.

Дилин ичтимаи үнсијјәт васитәси олмасы һаггында мүәллимин мә'луматы (бунунла әлагәдар бә'зи фактлары, рәвајәтләрин мәзмунуну, мәсәлән, «Езопла Ксанфын һекајәси»ни данышмаг вә ја синифдә сәсләндирмәк мәсләһәт көрүлүр).

Дил һаггында аталар сөзләри: Ширин дил иланы јувасындан чыхарар. Дадлы сөз чан арзусу, дадсыз сөз баш ағрысы. Доғру сөз ачы олар. Сөз гылынчдан кәскиндир. Сөз вар хәстәни сағалдар, сөз вар адамы јаралар.

һансы мә'нада ишләнмишдир? Тәхмини чаваб: —Данышыг, фикир, нитг мә'наларында.

Көркәмли шаир вә әдибләрин дил һаггындакы фикирләриндән нүмунәләр вә онларын мә'наларынын ачылмасы.

Өјрәдичи имла: 4-чү чалышма.

Ибтидаи синифләрдә кечилмишләрин системә салынмасы. Билик, бачарыг вә вәрдишләрин тәкмилләшдирилмәси (21; 7* саат).

Програмын бу бөлмәси үзрә ишин сәмәрәли тәшкилинә наил олмаг үчүн мүәллим ибтидаи синифләрин програмына јахындан бәләд олмалыдыр; һәмин синифләрдә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин һансы һәчмдә билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләндикләрини јахшы билмәлидир (бах: Үмумтәһсил мәктәбләринин V—IX синифләри үчүн Азәрбајчан дили програмы. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси, 1986, № 2).

Бу бөлмә үзрә апарылан ишләр просесиндә мүәллим шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләриндәки кәсирләри мүәјјәнләшдирмәклә кери галан шакирдләрлә фәрди иш үчүн хүсуси план тәртиб етмәли, онларын билик вә бачарыгларындакы чатышмазлыглары арадан галдырмаға чидди сә'ј көстәрмәлидир. Бу, шакирдләри систематик курсун мәзмунуну мүвәффәгијјәтлә мәнимсәтмәјә һазырламаг бахымындан чох әһәмијјәтли вә вачибдир.

Ибтидаи синифләрдә морфолокија вә орфографијаја аид кечилмиш материалларын тәкрары просесиндә шакирдләр орфографија вә тәләффүз гајдаларына аид бә'зи јени мә'луматларла да таныш олурлар. Систематик курс үзрә рабитәли нитгин инкишафына даир ишләрин бүнөврәси бу бөлмәдә гојулур. Бурада ејни заманда рабитәли нитглә әлагәдар мәтнин мөвзусу, мәтндә әсас фикрин нәдән ибарәт олмасы, данышыг үслубу, елми үслуб вә бәдии үслуб һаггында ибтидаи анлајышлар верилир (чалышма: 21, 35, 42, 90, 104, 105).

3-чү, 4-чү дәрсләр. Сөзүн тәркиби.

Сөзүн тәркиби анлајышы (чалышма 5). Сөзүн формача дәјишмәси (6, 7-чи чалышмалар). Әлавә чалышмалар: 1. Верилмиш фе'лләрин әввәлинә **дәфтәр** сөзүнү артырмагла чүмләләр гуруб јазын. Бу заман нә үчүн **дәфтәр** сөзүнә мүхтәлиф шәкилчиләр әлавә етдијинизин сәбәбини изаһ един.

Фе'лләр: алдым, бахдым, јаздым, көчүрдүм

2. Охујун. Верилмиш сөзләрдән һансылар јалныз формасына көрә фәргләнир? Һәми сөзләрин сырасында мә'насына көрә фәргл нән чәми нечә сөз вар? (5).

Дәниз, дәниздә, дәнизләр, дәнизчи, дәнизчиләр, дәнизчидән, даш, дашдан, дашлар, дашы дашлы, дашлыг, дашлыгда.

Ејникөклү сөзләр анлајышы (чалышма 9, 10). Әлавә чалышмалар: 1. Верилмиш исимләрдән фе'лләр дүзәлдин: иш, көз, арзу, ба сөз, из, су, балта. 2. Верилмиш сөзләрә -чи шәкилчиси артырмагла ејникөклү сөзләр дүзәлдиб јазын, мә'наларыны изаһ един: боста тәрәвәз, гојун, дәмир, гајыг, нефт, тәјја чилд. 3. Верилмиш ејникөклү сөзләри чүмләләрдә ишләдин: јашыл, јашыллыг; гар, гарл әл, әләк, әлчәк; бир, бирлик, бирләш(мәк).

* Икинчи рәгәм рабитәли нитгин инкишас үчүн нәзәрдә тутулмуш хүсуси дәрс саатларынын мигдарыны билдирир.

тәркибинә көрә тәһлил етмәк: мәктәблиләр, китабларын, колхозчулардан, јашыллыгда, ишләјирләр, кәләчәкләр, арзулајырам...

5-чи, 6-чы дәрсләр. Сөз көкләриндә самитләрин јазылышы.

Әввәлиндә самит бирләшмәси олан сөзләрин јазылышы вә дүзкүн тәләффүзү (чалышма 14, 15, 16, 17). Чалышмаларда әһатә олунан сөзләрдән һәр бирини дүзкүн вә јанлыш тәләффүзүнү бир-бири илә гаршылашдырмаг мәсләһәт көрүлүр (мәсәлән: **стол** сөзүнү [усдол] тәләффүз етмәк сәһвдир...).

Сөз башында (бә'зи сөзләрдә) **п, б** самитләринин јазылышы (чалышма 18).

3-чү §-а аид јазылышы чәтин сөзләрә (чәрчивәдә верилмиш сөзләрә) шакирдләрин диггәти чәлб олунур; һәмин сөзләри үзүндән көчүрүрләр, сонра мүсаһибә јолу илә һәр бир сөздә чәтин һиссәләр (орфограмлар) мүәјјәнләшдирилир; мәсәлән, **шлүз** сөзүндә чәтин һиссә **шл** һәрфләридир, **шитил** сөзүндә «шит» һиссәсидир, **дружина** сөзүндә **др** һәрфләридир вә с. Бунунла мүәллим дәрслијин 170-чи чалышмасында верилмиш «орфограм» анлајышына шакирдләри, мүмкүн гәдәр, илк дәрсләрдән јијәләндирмәјә чалышмалыдыр (бу, јени програмын тәләби илә әлагәдардыр).

Әлавә чалышмалар: 1. Верилмиш исимләрә -лы[4] шәкилчиси артырмагла сифәтләр дүзәлдиб јазын вә һәмин сөзләри дүзкүн тәләффүзлә охујун: **тәкәр, чәпәр, әтир, тәр, боран, туфан, јосун, тикан, соған, от, булуд.** Гејд: шакирдләр өјрәнмәлидирләр ки, белә сөзләр [тәкәрри], [әтирри], [боранны], [јосунну], [отду] вә с. шәклиндә тәләффүз олунур. 2. Верилмиш сөзләрә әввәлчә чыхышлыг һал шәкилчиси, сонра исә чәм шәкилчиси әлавә етмәклә дүзкүн тәләффүз един: **чејран, мејдан, инсан, думан, чәмән, кәләм, һаким, үзүм** (шакирдләр өјрәнмәлидирләр ки, белә сөзләр—сону **н, м** самитләри илә битән сөзләр чыхышлыг һалда вә чәмдә ишләндикдә һал вә чәм шәкилчисинин тәләффүзү јазылышындан фәргләнир).

23-чү чалышма үзәриндә иш.

7-чи дәрс. Рабитәли мәтнин тәһлили, мәзмуну үзәриндә иш вә шифаһи нағыл сөјләнмәси.

22, 23-чү чалышмалар үзәриндә иш. Бу чалышмаларда башлыча диггәт мүәјјән сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасындакы фәргләрин өјрәнилмәсинә јөнәлдилмәлидир. Мәсәлән, 22-чи чалышманын биринчи сүтунундакы сөзләрдә нөгтәләрин јеринә **д** һәрфи артырылыр, тәләффүздә исә [т] кими сәсләнир... Һәмин чалышмалар үзәриндә ишдән сонра 21-чи чалышманын јеринә јетирилмәсинә башланылыр. Бурада башлыча мәгсәд мәтнин дүзкүн тәләффүзлә охунмасына, мүвафиг сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасындакы фәргләрин өјрәнилмәсинә наил олмагдыр; мәсәлән, **шырымлар—шырым[нар], пионерләр—[пијанеррәр], чијидләри—[чијитдәри]** вә с.

Бүтүн бунлардан сонра шакирдләр мәтни бүтөвлүкдә дүзкүн тәләффүзлә охујур вә она ад сечирләр. Нәһајәт, мәтнин мәзмунуну верилмиш план әсасында данышырлар.

Луғәт материалы үзрә имла (ибтидаи синифләрдә өјрәнилмиш 10—15 јазылышы чәтин сөз үзрә).

8-чи вә 9-чу дәрсләр. Аһәнк гану-

1. Верилмиш сөзләр ичәрисиндән [illegible] нуна табе олан сөзләри сечиб јазын: **гатар, кәпәнәк, китаб, армуд, саһә, гырмызы, бәнөвшә, мәктуб, шәлалә, тәјјарә, үмуми, улдуз, истираһәт.** 2. Әввәлчә тәркибиндә јалныз додагланан галын саитләр олан, сонра исә јалныз додагланан инчә саитләр олан сөзләри сечиб јазын: **күндүз, узун, орду, көмүрчү, гојунчу, булуд, үзүмчү, өкүз.**

24, 25, 26, 27-чи чалышмалар үзәриндә иш.

10-чу, 11-чи, 12-чи дәрсләр. Сөзүн гурулушча нөвләри.

I. Сөзүн гурулушча нөвләринә аид анлајышын шакирдләрин јаддашында бәрпа олунмасы; 31, 32, 33-чү чалышмалар үзәриндә иш.

33-чү чалышмадакы аталар сөзләриндән бирини мөвзу кими сечмәклә миниатүр иншa (шифаһи).

Дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрдән ибарәт луғәт үзрә имла (10—15 сөз). Сәһвләр тәсһиһ едилдикдән сонра ејни сөзләрин тәркибинә көрә тәһлили.

II. Битишик јазылан мүрәккәб сөзләр, онларын әмәлә кәлмәси. 34, 35, 36, 37, 38-чи чалышмалар үзәриндә иш.

Чалышмаларын апарылмасы просесиндә шакирдләрин диггәти ашағыдакы ики чәһәтә чәлб едилмәлидир:

а) мүрәккәб сөзләри тәшкил едән ајры-ајры сөзләрин өз мә'насы олур, онлардан әмәлә кәлән мүрәккәб сөз исә тамамилә башга бир мә'наны ифадә едир; б) мүрәккәб сөзләри әмәлә кәтирән сөзләрдән һәр биринин ајрылыгда өз вурғусу олур, мүрәккәб сөзләр исә бир вурғу илә тәләффүз олунур вә адәтән, вурғу сонунчу һечанын үзәринә дүшүр (**Ағдам, Көјчај, гызылкүл** вә с. кими тәк-тәк сөзләр истиснадыр).

III. Мүрәккәб сөзләрин дефислә јазылышы вә онларын әмәлә кәлмәси. 39, 40, 41-чи чалышмалар үзәриндә иш.

Өјрәдичи имла (материалы ајры-ајры чүмләләрдән тәртиб етмәк олар. Бу мәгсәдлә «Орта мәктәбдә имла» китабынын 25—26-чы сәһифәләриндәки материаллардан истифадә олунмасы мәсләһәт көрүлүр).

13-чү дәрс. Өјрәдичи ифадә.

Дәрслијин 187-чи сәһифәсиндә ифадә јазыја аид јаддашла танышлыг.

42-чи чалышма әсасында мәтнин мәзмуну илә танышлыг вә она башлыг сечилмәси. Нағылетмә һаггында анлајыш (һадисәнин нағыл едилмәси). Мәтнин һиссәләри (кириш вә һадисәнин нағыл едилдији һиссәләр). Верилмиш план үзрә мәтнин мәзмунунун нағыл едилмәси (кениш вә јығчам).

Луғәт үзрә иш: **күчүк, паја** сөзләринин, «јола кетмәмәк» фразеолокизминин мә'насы. Мәзмуну данышмаг үчүн мүәјјән сөз вә ифадәләрин сечилмәси: биринин әлинә сүмүк дүшәндә, гапыб гачмаг, пајаја бағламаг, дартынмаг, әтли сүмүк, бағын о башы, бир габдан јемәк.

Орфографик иш: **Топлан, Күмүш** сөзләринин бөјүк һәрфлә башланмасы; «сүмүк, хәстәләнди, мөһкәм, габағындакы, гачмаг, истәјирди, әтли, чәлд, кәнарда, булајыр, тамам, һәмишә» сөзләриндә шакирдләрин диггәтинин орфограмлара чәлб едилмәси.

Синонимләр үзрә иш: јола кетмәмәк, доланмамаг, далашмаг; һадисә, әһвалат; [illegible]гзына

иш апарылмалыдыр (коментарија вермәк јолу илә).

Ифадәнин јазылмасы.

Гејд: мүәллим бу ифадә јазыја һазырлыг ишинин бир һиссәсини бундан әввәлки дәрсләрдә дә апара биләр.

14-чү дәрс. Ифадә јазыларын тәһлили.

Јазы ишләринин нәтичәләри һаггында мүәллимин мә'луматы.

Типик олан орфографик вә дурғу ишарәләри сәһвләри үзәриндә иш.

Јазы ишләри үзәриндә шакирдләрин лазыми дүзәлишләр апармалары (гырмызы гәләмдән истифадәјә ичазә верилмәмәлидир) вә бунунла әлагәдар шакирдләрдән бир нечәсинин мә'луматынын мүзакирә едилмәси.

15-чи дәрс. Нитг һиссәләри.

Исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л, бағлајычы. Онларын суалы вә үмуми мә'насы. 43, 44, 45-чи чалышмалар үзәриндә иш.

Тәкрар: көк, шәкилчи, сөзүн формасыны дәјишдирән шәкилчиләр, ејникөклү сөзләр.

16-чы, 17-чи дәрсләр. Исим.

I. Исим. Тәк вә чәм исимләр, исмин һалланмасы. (46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53-чү чалышмалар).

II. Сону [х] вә [г] илә дејилән чохһечалы исимләрин јазылышы (54, 55, 56, 57, 58, 59, 60-чы чалышмалар).

18-чи дәрс. Сифәт.

62-чи чалышманын мәтни үзрә өјрәдичи имла. Шакирдләр әввәлчә мәтнлә таныш олурлар (өзләри охујурлар). Мәтнә ад сечир вә сонра ону икинчи дәфә охујараг сөзләрдә һансы һәрфләрин бурахылдығыны мүәјјәнләшдирирләр. Дәрсликләри өртүб мүәллимин диктәси илә јазыр вә ахырда јаздыгларыны мәтнлә тутушдуруб сәһвләрини тәсһиһ едирләр.

Сифәтин нитгдә ролу (65, 66-чы чалышмалар; 67-чи чалышманы ев тапшырығы кими вермәк олар).

19-чу дәрс. Сифәт (давамы).

69, 70, 71, 72-чи чалышмалар үзәриндә иш.

74-чү чалышманын тәләби үзрә миниатүр инша. Иншаја һазырлыг синифдә апарылыр. Вахт кифајәт етмәзсә, евдә вә јахуд нөвбәти дәрсдә јаздырмағы нәзәрдә тутмаг олар.

20-чи дәрс. Сај.

Садә вә мүрәккәб сајлар, онларын јазылышы (75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82-чи чалышмалар).

21-чи дәрс. Әвәзлик.

Шәхс әвәзликләри. Мүбтәда вәзифәсиндә ишләнән **о, бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси (практик јолла). Мән, сән әвәзликләриндән сонра чыхышлыг һал шәкилчиләринин тәләффүздә [-нан[2]] шәклиндә ишләдилмәси. Дидактик материаллар: 84, 85, 86, 87, 88, 89-чу чалышмалар.

Луғәт үзрә имла.

22-чи дәрс. Шәкил үзрә инша.

Иншаны дәрслијин 25—26-чы сәһифәләриндәки шәкилләр әсасында апармаг тәклиф олунур (чалышма 74).

Дәрслијин 187-чи сәһифәсиндәки јаддашла танышлыг. Мөвзунун дәрк олунмасы. Иншада әсас фикрин мүәјјәнләшдирилмәси: пул кисәсини (јахуд портманети) саһибинә чатдырмаг.

Иншанын гаралама шәклиндә јазылмасы (гараламаны шакирдләрин бир-биринә вериб

чалышмалар үзәриндә иш.

Бу иш 14-чү дәрсдә көстәрилмиш систем үзрә апарылыр. Шакирдләрә сәһвләрин дүзәлдилмәси гајдаларыны өјрәтмәјә хүсуси диггәт јетирилир.

24-чү, 25-чи вә 26-чы дәрсләр. Фе'л.

Фе'л, онун үмуми мә'насы, заманлары вә шәхсә көрә дәјишмәси (90, 91, 92, 93, 94, 95, 96-чы чалышмалар).

Кәләчәк заман шәкилчиләринин сонундакы **г, к** һәрфләринин **ғ, ј** һәрфләринә кечмәси (97, 98-чи чалышмалар).

Фе'лин икинчи шәхсинин чәминдә -сыныз[4] шәкилчисинин тәләффүздә [-сыз[4]] шәклиндә ишләдилмәси (32-чи сәһифәдәки чәдвәлләр).

Мәсдәр. Мәсдәрин исим кими һалланмасы, онларда саитлә башланан һал шәкилчиләриндән әввәл **г, к** самитләринин **ғ, ј** самитләринә кечмәси (99, 100, 101-чи чалышмалар).

Фе'лләри грамматик әламәтләринә көрә тәһлил етмәк (102, 103-чү чалышмалар).

Луғәт үзрә имла: көстәрмәк, истәмәк, арзуламаг, бечәрмәк, тулланмаг, өскүрмәк, рәнкләмәк, тәрләмәк, көмәк етмәк, галиб кәлмәк, тә'рифләмәк.

27-чи дәрс. Нитгин үслублары илә танышлыг.

Данышыг үслубу, елми үслуб вә бәдии үслубда јазылмыш мәтнләрин тәһлили (чалышма 104). Һәмин үслублар һаггында мүәллимин изаһаты. Тәхмини нүмунә:

— Јериндән, шәраитдән, мәгсәддән асылы олараг адамлар мүхтәлиф шәкилләрдә данышыр, фикирләрини мүхтәлиф шәкилләрдә ифадә едирләр. Мәсәлән, ики шәхс, хүсусән, бир-бирини јахшы танıјан, бир-бири илә дост олан шәхсләр сөһбәт едәндә, мәсләһәтләшәндә, бәһсә киришәндә вә с. данышыг үслубундан истифадә едирләр. Бир нүмунәјә диггәт јетирәк:

«— Быј, ишдән әлин нә тез сојуду?

— Еһ, һәвәсим кәлмир. Сән чанын үстүнү вурма! Гој бир аз динчәлим.

— Дүр ајаға, ајыбды! Тәнбәллик басмасын сәни. Бир аздан јағыш башымызын үстүнү алса, нә едәрик?»

— Көрүрсүнүзмү, бурада сөһбәт суал-чаваб шәклиндә кедир. Данышыг үслубуна аид олан белә нитгдә суал, нида чүмләләриндән тез-тез истифадә олунур. **Быј, еһ, сән чанын, үстүнү вурма, гој отурмушуг, лап нәфәсим кәсилди** вә с. кими сөз вә ифадәләрдән кениш истифадә едилир. Ајдындыр ки, данышыг үслубундан һәр јердә вә һәмишә истифадә етмәк мүмкүн дејил.

Мүәјјән бир елми мә'лумат верәндә, фактлары тәһлил едәндә башга үслубдан—елми үслубдан истифадә олунур. Мәсәлән, елми китаблар бу үслубда јазылыр, мүәллим дәрси данышанда бу үслубдан истифадә едир. Елми үслубда һеч дә һамы үчүн мә'насы ајдын олмајан бир сыра сөзләрдән истифадә едилир; мәсәлән, **фонем, һидрокен, молекула** вә с. Еләчә көтүрәк тәкчә исмин тә'рифини: «Әшјанын адыны билдирән нитг һиссәсинә исим дејилир». Мәктәб тәһсили көрмәјән бир шәхс нә билир ки, «әшја» һансы мә'нада ишләнир, нә билир ки, «нитг һиссәси», «исим» нә демәкдир. Ајдын мәсәләдир ки, биз евдә, күчәдә, тролејбусда вә с. бир-биримизлә сөһбәт едәндә данышығымызда белә сөзләрдән истифадә етмирик вә буна еһтијач да олмур. Еләчә дә биз

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

дәләри нечә вахт ишләтмишик.

Нитгин елә бир үслубу да вар ки, онун тә'сир күчү чох гүввәтли олур. Сөзләр санки бир мәнзәрәнин рәсмини чәкир. Сөзлә елә бил ки, чанлы бир ловһә, табло јарадылыр. Буна бәдии үслуб дејирләр (бурада мүәллим бәдии әсәрләрдән тәсвирә даир нүмунәләр кәтирә биләр).

Әкәр биз «Күн чыхды» ифадәсини бәдии үслубда ишләтмәк истәсәк, тәхминән белә дејә биләрик: «Күнәш өз тахтына әјләшди», јахуд: «Күнәш дагларын архасындан бојланмага башлады» вә с.

Нәһајәт, мүәллим хүсуси карточкалардакы нүмунәләр үзәриндә иш апармага кечир; шакирдләр һәмин нүмунәләрин һансы үслублара аид олдуғуну сөјләјир вә чавабларыны әсасландырмага чалышырлар.

28-чи дәрс. Иншанын мөвзусу.

Инша мөвзусунун кениш вә дар олмасы; мөвзуларын тәһлили: 1) «Душәркә достум», «Душәркәдән гајыдаркән»; 2) «Музејдә көрдүкләримиз», «Музејдә ән чох нәләр хошума кәлди»; 3) «Колхозчулара нечә көмәк етдик», «Колхоз тарласында», «Мән тарлада һансы ишләри көрдүм»; 4) «Гызыл пајыз», «Саралмыш јарпаглар».

105-чи чалышма үзәриндә иш. Верилмиш конкрет мөвзу үзрә инша (синфин һазырлыг сәвијјәсиндән асылы олараг иншанын јазылы шәкилдә вә ја шифаһи апарылмасыны нәзәрдә тутмаг олар).

29-чу, 30-чу дәрсләр. Јохлама имла вә јазы ишләринин тәһлили.

Имланы «Орта мәктәбдә имла» китабынын 34-чү сәһифәсиндәки «Бир дәстә бәнөвшә» мәтни вә ја башга бир мәтн үзрә апармаг мүмкүндүр.

Синтаксис вә дурғу ишарәләри (40; 9 саат).

31-чи, 32-чи дәрсләр. Сөз бирләшмәси.

Сөз бирләшмәси анлајышы. Сөз бирләшмәсиндә мә'нанын даһа конкрет ифадә олунмасы (**көрүш—мәктәбдә көрүш; сәјаһәт—мешәјә сәјаһәт; ағач—алма ағачы; бычаг—чиб бычағы** вә с.). Сөз бирләшмәсиндә әсас вә асылы сөз. Дидактик материаллар: 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114-чү чалышмалар.

Луғәт үзрә имла: бөјүк тәнәффүс, чошғун дәниз, рәнкли телевизор, ити мишар, шабалыд ағачы, кениш һәјәт, шән һәјат, е'малатхананын гапысы, чылпаг ағачлар, мараглы сәјаһәт, мә'налы истираһәт.

33-чү дәрс. Шәкил үзрә инша.

Дидактик материал: 115-чи чалышма.

Шәкилдә көрүнән әшјаларын адлары, онларын јазылышы. Иншаја план тәртиб едилмәси. План әсасында мөвзунун нағыл едилмәси.

Мүәллим тә'лимин диференсиаллашдырылмасы принсипинә әсасланараг зәиф шакирдләрә шәкил үзрә 4—5 чүмлә јазмағы, галанлара исә мәтн тәртиб етмәји тапшыра биләр.

34-чү дәрс. Мәтн.

116, 117, 118-чи чалышмалар.

Мәтн һаггында анлајыш. Сөзләр бир-бири илә бағланыб чүмләләри әмәлә кәтирдији кими, чүмләләр дә мәзмунча бир-бири илә әлагәләнәрәк мәтн јаратмаға сәбәб олур. Дидактик материаллар: 13-чү §-ын материалы, 117, 13-чү ... тулмуш материалын мәтн ... рылыр; орада чүмләләрин бир-бириндән асылылығына, биткин бир һадисәдән данышылдығына шакирдләрин диггәти чәлб едилир.

Ифадәјә һазырлыг (13-чү дәрсдә көстәрилмиш схем үзрә).

Мәтнин мәзмунунда нәләрин ихтисар едилмәсинин мүмкүн олдуғу үзрә иш апарылмалыдыр ки, шакирдләр ифадәни јығчам јазмағын гајдасыны өјрәнә билсинләр. Буна көрә мәтнин мәзмунуну шакирдләрә бир нечә вариантда нағыл етдирмәк лазымдыр. Вариантлардан бири тәхминән белә ола биләр: «Сәбинә пионер сыраларына гәбул олунмаға һазырлашырды. Евдә мәшг етмәкдән јорулмурду.

В. И. Ленинин анадан олдуғу күндә евдәкиләр Сәбинәни тәнтәнә илә гаршыладылар. Бојнундакы гырмызы галстук она чох јарашырды. Сәбинәнин севинчи јерә-көјә сығмырды.

Атасы ахшам ишдән гајыданда гызыны пионер көрүб чох севинди, ону гучаглајыб өпдү».

Гејд: шакирдләрин тез-тез мәтнә бахмалары мүәллими нараһат етмәмәлидир.

36-чы дәрс. Ифадә јазыларын тәһлили. Нитгин үслублары вә мәтн һаггында кечилмишләрин тәкрары.

37-чи, 38-чи, 39-чу дәрсләр. Мәгсәдә көрә чүмләнин нөвләри.

Фикрин мәгсәдинә көрә чүмләнин нөвләри: нәгли чүмлә (мә'лумат вермәк, нағыл етмәк); суал чүмләси (суал етмәк, сорушмаг); әмр чүмләси (хаһиш етмәк, мәсләһәт көрмәк, әмр етмәк). Һәмин чүмләләрин интонасијача бир-бириндән фәргләнмәси.

Нәгли чүмлә (120, 121-чи чалышмалар), суал чүмләси (122, 123, 124, 125, 126 вә 127-чи чалышмалар), әмр чүмләси (129, 130-чу чалышмалар).

Луғәт үзрә имла: помидор, шафталы, картоф, бөјүрткән, мишар, бычгы, кәлбәтин, пәнчәрә, пенчәк, екскурсија, сәјаһәт, кәзинти, Абшерон, Сумгајыт...

40-чы дәрс. Нида чүмләси.

Нәгли, суал вә әмр чүмләләринин бә'зән јүксәк һисс вә һәјәчанла ифадәси; белә һалда онларын нида чүмләсинә чеврилмәси. Јазыда нида чүмләләриндән сонра нида ишарәсинин ишләдилмәси. Дидактик материаллар: 132, 133, 134, 135-чи чалышмалар.

41-чи, 42-чи, 43-чү дәрсләр. Чүмләнин баш үзвләри.

Чүмләнин баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри (ибтидаи синифләрдә верилмиш анлајышларын бәрпасы).

Баш үзвләр: мүбтәда, хәбәр. Мүбтәданын исим вә әвәзликлә ифадәси. **О, бу** әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра верҝүлүн ишләдилмәси. Хәбәрин фе'л вә бә'зән дә исим вә сифәтлә ифадәси. Дидактик материаллар: 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144-чү чалышмалар.

14-чү чалышма әсасында рабитәли нитгин инкишафы үзрә иш.

44-чү, 45-чи дәрсләр. Јохлама имла вә јазы ишләринин тәһлили.

Азәрб. ЕТПЕИ-нин Азәрбајчан дили тәдриси методикасы шө'бәси.

CamScanner ile tarandı

Дилчилијә даир ики дәјәрли әсәр һаггында

1. А. ГУРБАНОВ. Бәдии мәтнин лингвистик тәһлили. «Маариф», 1986

Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, әмәкдар елм хадими, профессор А. М. Гурбановун бу јахынларда нәшр едилмиш «Бәдии мәтнин лингвистик тәһлили» адлы әсәри дилчилијимиз үчүн мүһүм бир һадисәдир.

Әсәр кириш вә ики һиссәдән ибарәтдир. Киришдә фәннин тәдрис вә өјрәнмә објектиндән, онун формалашмасы, дилчилик фәнләри системиндә јери вә с. кими мәсәләләрдән бәһс олунур. Китабын биринчи һиссәси проблемин нәзәри мәсәләләрини әһатә едир. Бу һиссә «Бәдии мәтн (әсәр) вә онун дили» бөлмәси илә башланыр. Мүәллифин өзүнүн гејд етдији кими, мәтн проблеми олдугча мүрәккәбдир. Һәлә мәтн һаггында үмуммәгбул һесаб едилән ваһид фикир јохдур. Проф. А. Гурбанов мәтн һаггындакы мүхтәлиф мүлаһизәләри нәзәрдән кечирдикдән сонра чох һаглы олараг гејд едир ки, мәтн үчүн ән башлыча әламәт онун там мәзмунлу нитг парчасы олмасыдыр. Мүәллиф мәтнин бир чох нөвләрини садаладыгдан сонра бәдии мәтнин даһа кениш анлајыш олдуғуну көстәрир вә «Бәдии мәтнин лингвистик тәһлили» фәннинин тәдгигат објектинин һәр һансы мәтн јох, мәһз бәдии мәтн тәшкил етдијини әсасландырыр. Бу мәгсәдлә әсәрдә бәдии јарадычылығын башлыча хүсусијјәтләри чох јығчам шәкилдә сәчијјәләндирилир.

Мүәллиф јазыр: «Тәһлил јалныз бәдии әсәр үзәриндә апарылдыгда даһа да дәгигләшир, тәһлилин саһәси конкретләшмиш олур. Бу формада иш «бәдии мәтнин лингвистик тәһлили адланыр» Мүәллиф ејни заманда белә бир фикрә кәлир ки, бәдии әсәри сосиал вә бәдии хүсусијјәтләрини ан... ламағын, онун мәзмунуну дәрк етмә... јин ачары лингвистик тәһлилдир.

Китабда лингвистик тәһлилин ик... шәкилдә—мәзмунлу вә формал ап... рылдығы көстәрилир. Формал тәһл... лин лазымсыз, кәрәксиз олдуғу ге... едилмәклә мәзмунлу тәһлилә башл... ча јер верилмәси тәгдир едилир. Һә... чинин бәдии әсәрин лингвистик хү... сијјәтләри илә јанашы, әдәбијјат... наслыг чәһәтдән тәһлилинин вачиб... ји дә әсасландырылыр вә бу мәс... кениш шәрһ олунур.

Вәсаитдә лингвистик тәһлилин пр... сипләри, үсул вә методлары, еләчә... техникасы кими вачиб мәсәләләр... әтрафлы изаһыны тапмышдыр.

Мүәллиф белә мәсләһәт билир... нәзм, нәср, драм әсәрләринин тә... ли апарыларкән биринчи олараг ... идејасы, композисијасы, нитгинин... рулушу мүәјјәнләшдирилмәли, с... исә лексик, семантик, фразеол... грамматик вә с. хүсусијјәтләри тә... олунмалыдыр.

Китабын икинчи һиссәсиндә ... мәктәбләрин әдәбијјат курсунда ... рис олунан Азәрбајчан әдәб... классикләринин әсәрләриндә ли... тик тәһлил үчүн чох рәнкарәнк... кин материал верилмишдир.

Әсәр истәр бу саһәдә чалыш... тәхәссисләр, истәр орта мәктәб ... лимләри вә али мәктәб тәлә... үчүн чох фајдалы вәсаитдир.

Чәфәр ЧӘФ...
филоложи елмләр на...
досент.

Scanned with CamScanner

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили лүғәт тәркибинин бир гатыны ономастик лексика—хүсуси адлар силсиләси тәшкил едир. Бу лексиканын тәркиб һиссәләринә антропонимләр, етнонимләр, топонимләр, һидронимләр, космонимләр, ктематонимләр вә с. хүсуси адлар дахилдир. Һәмин адлар мүәјјән ичтимаи-тарихи инкишафын мәһсулу олуб, мәнсуб олдуғу халгымызын һәјатыны әкс етдирән әвәзсиз сөз сәрвәтидир. Бунунла јанашы, ономастик лексиканын өјрәнилмәси сөз јарадычылығы, сөзүн јени мә'на кәсб етмәси: диалектолоҝија, дил тарихи вә дилчилик елмимизин диҝәр бөлмәләри үчүн дә зәнкин материал верир.

Азәрбајҹан дилчилијиндә ономастик лексика узун мүддәт тәдгигатдан кәнарда галмышдыр. Тәхминән 60-чы илләрдән башлајараг бу саһә өјрәнилмәјә башланмышдыр. Ономастик лексика илә бағлы намизәдлик вә докторлуг диссертасијалары јазылмыш, мәгаләләр чап олунмушдур. Лакин ономастик лексиканын өјрәнилмәсиндә системсизлик, натамамлыг өзүнү көстәрирди. Бунун башлыча сәбәби ономастик лексиканын кениш тәһлилини верән елми әсәрин олмамасы иди. Азәрбајҹан дилчилијиндә бу бошлуғу тамамламаг Азәрбајҹан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, әмәкдар елм хадими, филолоҝија елмләри доктору, профессор Афат Гурбанова нәсиб олмушдур. О, «Азәрбајҹан вәсаити» илә дилчилик елмимизә гијмәтли һәдијјә бәхш етмишдир. Һәмин әсәр мүәллифин узун иллик арашдырмаларынын нәтичәси кими мејдана чыхмышдыр.

Проф. А. Гурбанов Азәрбајҹан дилчилијиндә илк дәфә олараг ономастика проблемләрини бу вәсаитдә үмумиләшдирәрәк елми-нәзәри аспектдә шәрһ едир. Әсәрдә Азәрбајҹан ономастикасынын өјрәнилмәси тарихи, ономастик ваһидләрин тәснифи, антропоним, етноним, һидроним, зооним, космоним вә ктематонимләрин спесифик хүсусијјәтләри характерик дил фактлары әсасында арашдырылыр.

Әсәр «Кириш» вә 8 бөлмәдән ибарәтдир. «Кириш»дә мүәллиф ономастик лексиканын тәдгиги илә бағлы бир сыра вачиб мәсәләләри садә бир дилдә [illegible]ылыр. Хүсусилә бурада Азәрбајҹан дилиндәки ономастик ваһидләрин кениш елми тәдгигинин мүасир дилчиликдә ән вачиб мәсәлә олдуғу тутарлы дәлилләрлә әсасландырылыр. Мүәллиф әсәрин јазылмасынын мәгсәд вә вәзифәләрини шәрһ едир: «Әсас мәгсәд хүсуси ад нәзәријјәсини, ономастик ганунаујғунлуглары ајдынлашдырмаг, ономалоҝија тә'лиминин мүасир вәзијјәти илә охучулары таныш етмәк, ономастик тәдгигата мараг вә һәвәс ојатмаг вә ономалоҝи тәдгигат саһәсиндә дилчилијимизин вәзифәләрини мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир».

Әсәрин «Азәрбајҹан ономастикасынын өјрәнилмәси тарихиндән» адлы биринчи фәслиндә мүәллиф һаглы олараг гејд едир ки, һәр һансы бир елмин тәдгиги тарихинин өјрәнилмәси, онун ҝәләҹәк инкишафына мүсбәт тә'сир ҝөстәрир. Бу саһәдә Азәрбајҹан ономастикасынын тәдгиги тарихинин өјрәнилмәси вачиб бир мәсәләдир. Ономастик лексиканын өјрәнилмәси тарихини арашдыран мүәллиф Азәрбајҹан ономастикасынын түрколожи дилчиликдәки мөвгејинә нәзәр салыр; ономастика саһәсиндә әлдә едилмиш наилијјәтләри гыса шәкилдә хүласә едир.

Әсәрин бу фәслиндә ономастиканын Азәрбајҹаншүнаслыгда өјрәнилмәси вәзијјәти һәртәрәфли шәрһ едилмишдир. Мүәллиф ҝөстәрир ки, Азәрбајҹан ономастикасы лингвистик тәдгигата сон илләрдә ҹәлб едилмишдир. Бу мүддәтдә бә'зи алимләр јанлыш олараг ономастиканы дилчилијин тәдгигат објектиндән ајырмаға чалышмышлар; һалбуки ономастиканын (ономалоҝијанын) мөвзусу дилчилијин үмуми објектиндән тәҹрид олунмајан, билаваситә онунла мөһкәм бағлы олан мәсәләләр вә һадисәләрдир».

Мүәллиф ҝөстәрир ки, топонимләр илкин олараг тәдгигата ҹәлб едилмиш ономастик ваһидләрдир. Белә ки, Гафгаз Албанијасынын бә'зи топонимләри һаггында мә'лумата антик дөврләрин јазылы мәнбәләриндә тәсадүф едилир. Јунан тарихчиси вә ҹоғрафијашүнасы Стробан һәлә ики мин ил габаг Азәрбајҹан ономастик ваһидләринин бә'зиләри һаггында мә'лумат вермишдир. Бу тәдгигатлар заман-заман инкишаф етмиш вә Азәрбајҹанда Совет һаки-

[illegible] саһәләриндә олдуғу кими, ономастика саһәсиндә дә тәдгигат иши гисмән инкишаф етмишдир. Лакин бу тәдгигатлар һәртәрәфли вә мәгсәдјөнлү шәкилдә апарылмамыш, ономастик лексиканын планлы шәкилдә тәдгигинә 60-чы иллардән сонра башланмышдыр.

Әсәрдә Азәрбајҹан етнонимләринин, дилимизин ономастик лексикасында мүһүм јер тутан антропонимләрин, топонимләрин, һидронимләрин тәдгиги тарихи һаггында мараглы мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Бу саһәдә тәдгигат апаран алимләрдән М. Вәлијев, Ә. Дәмирчизадә, З. Бүнјадов, М. Сејидов, Ј. Јусифов, В. Гукасјан, Г. Гејбуллајев, Т. Һачыјев, М. Адилов, М. Чобанов, Һ. Һәсәнов, Г. Дадашова, А. Салаһова вә башгаларынын ахтарышларына мүәллиф јүксәк гијмәт верир.

Әсәрин икинчи бөлмәси: «Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили ономастик лексиканын тәркиби» адланыр. Мүәллиф бурада ономастик лексиканы тәркибинә ҝөрә ики истигамәтдә тәдгиг етмәјин мәгсәдәујғун олдуғуну тәклиф едир: компонентләрин мигдарына ҝөрә (бир компонентли, ики компонентли, чох компонентли хүсуси адлар), дил мәнсубијјәтинә ҝөрә. Сонунчу истигамәтә ҝөрә ону үч група ајырыр: 1) Азәрбајҹан дилинә аид милли ономастик ваһидләр, 2) башга дилләрә мәхсус ономастик ваһидләр, 3) һибрид (ики мүхтәлиф дилә мәхсус сөзләрин говушмасы нәтиҹәсиндә әмәлә ҝәлән) ономастик ваһидләр.

[illegible] топонимләри» адланан бөлмәсиндә топонимләрин характерик хүсусијјәтләри изаһ олунур. Бу бөлмәдә бүтүн фактлар бәдии әдәбијјатдан, фолклор нүмунәләриндән ҝөтүрүлмүш мисалларла әсасландырылыр. Азәрбајҹан топонимләринин јаранма сәбәбләрини, бу јаранмада олан рәнҝарәнҝлији нәзәрә алан мүәллиф онларын елми тәснифини верир.

Әсәрдә дәрә, тәпә, дүз, кәнд, шәһәр, мәһәллә, күчә, мејдан вә с. кими мүхтәлиф гурулуша малик ономастик лексиканын зәнкин бир топонимик лај әмәлә ҝәтирдији дә фактлар әсасында изаһ едилир. Бөлмәнин ахырында верилән ән чох јајылмыш Азәрбајҹан топонимләринин ареал хүсусијјәтләри һаггында мараглы мүлаһизәләр јүрүдүлүр.

Әсәрдә бүтүн бунларла—бу ҝөстәриләнләрлә јанашы, «Азәрбајҹан һидронимләри», «Азәрбајҹан зоонимләри», «Азәрбајҹан космонимләри» вә «Азәрбајҹан ктематонимләри» адлы фәсилләр дә диггәти ҹәлб едир.

«Азәрбајҹан ономастикасы» әсәри проф. А. Гурбановун узунииллик ҝәрҝин әмәјинин мәһсулу кими, ономастика проблемләринә һәср едилмиш илк фундаментал әсәридир.

Һәмин китабдан филологлар, тарихчиләр, ҹоғрафијачылар, етнографлар, археологлар, ономастика проблемләри илә марагланан елми ишчиләр, тәләбәләр, еләҹә дә орта мәктәб мүәллимләри чох фајдалана биләрләр.

Мисир СӘФӘРОВ,
филолоҝија елмләри намизәди.

Бәдии әдәбијјатда образлылыг проблеминин тәдгиги

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә орта мәктәбдә тәдрис олунан һәр бир фәннин, о ҹүмләдән әдәбијјат тәдрисинин гаршысында тамамилә јени, мүасир тәләбләр вә мүһүм вәзифәләр гојулур. Әдәби әсәрләрин тәһлили заманы мөвзу, мәзмун вә идеја хүсусијјәтләри илә јанашы, әсәрин сәнәткарлыг, бәдии дил вә үслуб хүсусијјәтләринин, бәдиилик вә образлылыг јарадан васитәләрин тәһлилинә дә хүсуси диггәт јетирилмәси чох вачиб сајылыр.

Бу кими мүһүм тәдрис вәзифәләрини јеринә јетирмәк үчүн мүәллимләримиз дәрсликләрлә јанашы бәдии дил проблемләриндән бәһс едән елми монографијалара, ҹидди тәдгигат әсәрләринә, методик васитәләрә чох бөјүк еһтијаҹлары вардыр. Бу бахымдан

CamScanner ile taranır

Scanned with CamScanner

кија сиһиләри намизәди, досент Насиф

Чаббаровун бу јахынларда «Јазычы» нәшријјаты тәрәфиндән нәфис шәкилдә бурахылмыш «Бәдии әдәбијјатда образлылыг» (1986) монографијасы хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Әсәрә филолокија елмләри доктору, профессор Тофиг Һачыјев рә'ј вермишдир. Монографијанын елми редактору филолокија елмләри доктору, профессор Јусиф Сејидовдур.

Китаб «Редактордан» адлы чох јығчам вә мәзмунлу мүгәддимә илә башлајыр.

Монографијанын «Кириш» һиссәсиндә мүәллиф естетиканын бәдиилик вә образлылыг, көзәллик вә үлвилик, ејбәчәрлик вә рәзиллик кими ән мүһүм категоријаларынын әдәбијјатда тәзаһүр формаларыны, дилдә поетик образлылыгын нәзәри вә әмәли мәсәләләри илә бағлы шәкилдә та гәдим заманлардан бу күнә гәдәр сөјләнмиш елми фикир вә мүлаһизәләрин, мәгалә, китаб вә монографијаларын јығчам хүласәсини верир.

«Бәдии әдәбијјатда образлылыг проблеми» адланан биринчи фәсилдә дилин бүтүн функсионал үслуб нөвләри үчүн бәдиилијин үмуми категорија олмасы, образлылығын исә анчаг бәдии үслуба мәхсус хүсуси категорија— бәдии үслубда поетиклик категоријасы олмасы, образлылығын синтетик характери вә сәчијјәви хүсусијјәтләри, фәлсәфи-естетик маһијјәти, сөз вә онун нитг атмосферинд҄ә газандығы мә'на әлванлыглары, сөздә конкрет мә'налылыг вә ја денотативлик, бу зәминдә мүгајисә вә семантик мотивләшмә, чохмә'налылыг вә мәчази мә'налылыг, потенсиал вә поетик образлылыг, онларын бир-бири илә вәһдәти кими мүһүм проблемләр классик вә мүасир поезијамыздан, шифаһи халг әдәбијјатындан кәтирилмиш зәнкин дил материалы әсасында кениш вә әтрафлы сурәтдә тәһлил вә тәдгиг едилир.

Әсәрин «Образлылыг вә инсан» фәслиндә мүәллиф образлылыгын тиположи бахымдан үч нөвүнү мәјјәнләшдирир: портрет вә ја карикатура маһијјәтли образлылыг, лирик вә хәјали образлылыг, пејзаж вә ја мәнзәрә образлылығы.

Дөрдүнчү фәсилдә—халгын мифик тәфәккүрү вә әфсанәләри, шифаһи ја-

CamScanner ile tarandı

гүдрәтли сөз усталары вә даһи мүтәфәккирләрдән бүтүн бәшәријјәтә јадикар галмыш мүдрик фикирләр хәзинәси «образлы фикрин әсас гајнаглары» тәк көтүрүлүр, Азәрбајчан дили бәдии үслубуну зәнкинләшдирән образлы поетик фикир гајнаглары мәгсәдәујғун шәкилдә груплашдырылыр, мүхтәлиф дилләрдә елми, ичтимаи-публисистик, рәсми вә чанлы данышыг үслубларынын бәдии үслубдан сүзүлүб кәлән поетик фикирләр һесабына зәнкинләшмәсинин вә нурланмасынын сирләри шәрһ едилир.

Монографијанын «Әдәби нөвләрдә көзәллик тачы» адланан сон фәслиндә әмәк нәғмәләри, лајлалар, бајатылар, һәрбә-зорбалар, тәмсилләр, тапмачалар, аталар сөзләри вә мәсәлләр, һикмәтли сөзләр, нағыллар, халг дастанлары, гошмалар, кәрајлылар вә саир кими фолклор нүмунәләринин дилиндә поетик образлылығын хүсусијјәтләриндән бәһс едилир. Бүтүн мадди вә мә'нәви не'мәтләрин јарадычысы олан халг поетик образлылығын да ән маһир јарадычысы, «ән биринчи шаир вә философ» олдуғу гәнаәти ифадә едилир.

Әсәрин сонунда мүәллиф өз тәдгигатынын нәтичәләрини гыса шәкилдә үмумиләшдирир, миллиликлә үмумбәшәрилијин, мүдрикликлә ибрәтлилијин, лаконикликлә поетиклијин вәһдәтиндән јаранан поетик образлылығын мөвзусундан, гурулушундан, вәзниндән, жанрындан нәзм вә нәсрлијиндән асылы олмајараг һәр бир халгын бәдии әдәбијјатда варлығын тәбии-елми әсасы илә бағлы олдуғу тәфәккүрүн ејнијјәт ганунундан ирәли кәлдији вә үмумбәшәри характер дашыдығы нәтичәсинә кәлир. Одур ки, «бәдии әдәбијјатда образлылыг» проблеминин ајрыча бир милли әдәбијјатын, ајрыча бир милли дилин дејил, үмуми дүнја филолокијасынын ән вачиб проблемләриндән бири һесаб едир. Буна көрә дә елми мәсәләләрин изаһында тәкчә Азәрбајчан дилчи вә әдәбијјатшүнасларын әсәрләринә дејил, рус вә дүнја әдәбијјатшүнасларынын әсәрләринә дә истинад едир.

Монографијада образлылыг категоријасынын нәзәри-естетик мәсәләләри, бәдии әдәбијјатда образлылығын мәнбәләри, нөвләри, ифадә васитәләри,

...лу проблемләр һәртәрәфли шәрһ едилир.

Әсәрдә полемик руһ күчлүдүр. Буна көрә дә мүәллифин өзүнүн бә'зи мүлаһизәләри илә дә мүбаһисә етмәк олар. Ајры-ајры фәсил вә сәһифәләрдә бә'зи поетик нүмунәләрин вә нәзәри фикирләрин тәкрарына, чап хаталарына раст кәлмәк олур.

Лакин монографијанын кәләчәк чапларында дүзәлдилмәси асанлыгла мүмкүн олан белә хырда гүсурлар бу чидди елми-тәдгигат әсәриндән алы-

азалтмыр. Мүтәхәссис филологлар, али мәктәб тәләбәләри вә мүәллимләри, охучу күтләси—бир сөзлә, бәдии дил вә образлылыг проблемләри илә марагланан һәр бир кәс үчүн әһәмијјәтли олан бу әсәр орта мәктәбләрин дил вә әдәбијјат мүәллимләри үчүн дә дәјәрли бир һәдијјәдир.

Камил ГУЛИЈЕВ,
Совет Азәрбајчанынын 60 иллији адына Степанакерт Педагожи Институтунун досенти.

«Азәрбајчан дилиндә фе'л»

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти Һәсән Мирзәјевин «Азәрбајчан дилиндә фе'л» («Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1986) адлы монографијасы узуниллик ахтарышларын нәтичәси кими, фе'ли сифәтләрин, тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрин тәдгигинә һәср олунмушдур.

Әсәр зәнкин дил материалы әсасында јазылмышдыр. Мүәллиф фе'лләрин һәртәрәфли тәдгиги үчүн әдәби дилимизлә јанашы, шивәләрдән, лору данышыгдан, гәдим јазылы мәнбә вә абидәләрин дилиндән сечдији зәнкин материала әсасланмышдыр.

Әсәрин үмуми кирлшиндә Азәрбајчан дили анлајышы, бу дилин инкишаф вә зәнкинләшмәсиндә бөјүк сәнәткарын ролу, әдәби дилимизин тәдричән чилаланмасы, нитг һиссәләри системиндә фе'лин мөвгеји, фе'лин тәдгиги вә тәдриси илә билаваситә бағлы мәнбәләр вә бу саһәдә бир сыра дилчилик фәнләринин нәзәри-практик әһәмијјәти вә с. кими мәсәләләр јығчам шәкилдә нәзәрдән кечирилмишдир.

Әсәрин I һиссәсиндә **фе'лләрдә тә'сир категоријасы** диггәтлә арашдырылмышдыр. Бу һиссәдә Азәрбајчан дили фе'лләринин әламәтдар чәһәтләринин тәдгигинә хүсуси фәсил һәср олунмушдур. Доғрудур, бу вахта гәдәр фе'лин мүхтәлиф хүсусијјәтләри, чохкатегоријалы олмасы, дилин милли орижиналлығынын горунмасында хүсуси ролу вә с. мәсәләләр барәдә аз данышылмамышдыр, лакин илк дәфә олараг бу әсәрдә фе'лин нитг һиссәләри системиндә вә үмумән дилдә јери, мөвгеји, әламәтдар чәһәтләри бир систем шәклиндә бүтүн тәфәррүаты илә тәдгиг олунмушдур.

Китабын ән бөјүк фәсилләриндән бири «Садә фе'лләрдә тә'сирлилик вә тә'сирсизлик» адланыр. Мүәллиф бирһечалы, ики вә үчһечалы садә фе'лләрин фонетик тәркибинә нәзәр салмыш, онларын илк вә сон сәсләрини, садә фе'лләрин сонунда тарихи сәс-морфем дәјишмәләрини вә бу дәјишмәләрин тә'сир категоријасынын тәзаһүрүндә ролуну әтрафлы нәзәрдән кечирмишдир.

Мүәллиф дүзәлтмә вә мүрәккәб фе'лләрдә тә'сирлилик вә тә'сирсизлик мәсәләсини хүсуси бир фәсилдә тәдгиг етмишдир. Фе'л дүзәлдән шәкилчиләр вә онларын тә'сир категоријасынын формалашмасында ролу илк дәфә бу әсәрдә там әһатә олунмушдур. Шәкилчиләрин тә'сирли вә ја тә'сирсиз фе'л јаратмасы, имкан дахилиндә, онларын етимоложи көкү илә бағлы изаһ едилмишдир. Мүәллифин бир мүһүм хидмәти дә һансы шәкилчиләрин һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз, һансыларын исә јалныз тә'сирли вә ја тә'сирсиз фе'л әмәлә кәтирдијини диггәтлә груплашдыра билмәсидир.

Дилимиздә ејни фонетик габыгда јерләшиб, кечид просесиндә олан, һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз фе'л кими ишләнән чохмә'налы вә омоним фе'лләр вә онларын икили хүсусијјәтләри әсәрдә диггәти даһа чох чәлб едир. Мүәллиф ејни сөзүн һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз фе'л кими ишләнә билмә сәбәбләрини конкрет дил материалы

Scanned with CamScanner

әсасында фе'лин семантик инкишафы просеси илә бағлы изләмиш вә ајдынлашдырмышдыр. Бурада тә'сирли, тә'сирсиз фе'лләр чәркәси, омоним, антоним тә'сирли фе'лләр, тә'сирли фе'лләрин һәмчинсләшмәси кими мәсәләләр дә мараглыдыр.

Мә'лумдур ки, тә'сир категоријасы нөв категоријасы илә сых бағлыдыр. Бу бағлылыг тәдгигатын парадел апарылмасына, әлагәли чәһәтләрин елми шәрһи просесиндә нөв категоријасынын бир сыра хүсусијјәтләринин изаһына да сәбәб олмушдур. Бу ики категоријанын әлагәли тәдгиги фе'лин структур-семантик инкишаф јолуну тәсәввүр етмәк үчүн кениш материал верир.

Әсәрин икинчи һиссәси фе'лин шәхсләнмәјән формаларындан фе'ли сифәтләрин тәдгигинә һәср олунмушдур. Бурада фе'ли сифәт шәкилчиләринин етимоложи чәһәти барәдә ағылабатан мүлаһизәләр јүрүдүлмүшдүр. Бу һиссәнин әсасыны фе'ли сифәтләрин шәхсли фе'ллә вә сифәтә охшар вә фәргли хүсусијјәтләринин системли елми изаһы тәшкил едир. Фе'ли сифәтләрин дикәр әламәтләрлә јанашы, фе'лә мәхсус тә'сирлик, нөв, инкарлыг кими даими әламәтләрини мүһафизә етмәси онларын фе'л бәһсиндә сабитләшмәсинә сәбәб олур, мәсдәр, фе'ли исим вә фе'ли бағламаларла бирликдә хүсуси фе'л формалары кими тәдгиг вә тәдрисинә әсас верир. Мәһз Һ. Мирзәјев дә бу чәһәтләри әсас көтүрмүш вә фе'ли сифәтләри фе'лин хүсуси бир формасы кими тәдгигата чәлб етмишдир.

Әсәр али мәктәб тәләбәләринә, орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллимләринә вә үмумән, дилимизин морфоложи гурулушу илә мараглананлара гијмәтли һәдијјәдир.

Гәзәнфәр ҠАЗЫМОВ,
филолокија елмләри намизәди, В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти.

Баш редактор: Зәһра ӘЛИЈЕВА.
Редактор: Ә. Әфәндизадә.
Редаксија һеј'әти: Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, А. Гурбанов, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ә. Рәһимова, А. Тәһмасиб.

Техники редактор вә корректор: Сәријјә Новруз гызы.

Јығылмаға верилмиш: 9.01.87. Чапа имзаланмыш: 31.03.87. Кағыз форматы: $70\times108^1/_{16}=2{,}25$ кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2 Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр. вәрәги.
ФГ 24150. Сифариш 317. Тираж 13.985.

Редаксијанын үнваны: Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: 93-55-82, 93-13-45, 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

Scanned with CamScanner